

CEVAHİRNAME VE CEVHERNAMELERDE MADENLER

*Nadir
AVŞAROĞLU*

CEVAHİRNAME VE CEVHERNAMELERDE MADENLER

MİTOLOJİ ve MADENCİLİK SERİSİ No: 8

MİTOLOJİ ve MADENCİLİK SERİSİ

- No: 1 - Mitoloji ve Madencilik
- No: 2 - Demirin Tanrıları
- No: 3 - Yeraltının Ruhları
- No: 4 - Madencilerin Koruyucu Azizesi Santa Barbara
- No: 5 - Madencilerin Koruyucuları
- No: 6 - Anadolu Madenci Folkloru Yaşantılar, İnanışlar, Alışkanlıklar
- No: 7 - Madencilerin Koruyucusu Azizi Kinga

No	Cevahirname ve Cevhernamelerde Madenler	Sayfa No
1	SUNUŞ	3
2	GİRİŞ	4
3	İnci	10
4	Lal Taşı	36
5	Yakut	56
6	Elmas	74
7	Zümrüt	86
8	Mercan	97
9	Lapis Lazuli (Laciverttaşı)	107
10	Firuze	116
11	Akik	124
12	Kehribar	132
13	Zebercet	137
14	Yeşim	141
15	Panzehir Taşı (Opal)	144
16	Altın	148
17	Mine Taşı	149
18	Mihenk Taşı	151
19	Anber-İ Eşhebi	153
20	Mıknatıs Taşı	155
21	Şeb Çerağ (Şimşirek) Taşı	156
22	Zımpara Taşı	157
23	Cez Taşı	158
24	Dehne Taşı	159
25	Billur	160
26	Kartal Taşı (Tavşancıl	161
27	Sarılık Taşı	162
28	Seng-İ Kudret Taşı	162
29	Bicade	163
30	Diğer Madenler	164
31	SONUÇ YERİNE	169
32	KAYNAKLAR	171

SUNUŞ

Çok zor bir konu idi. Yıllardır madencilğe dair kütüphanemde ve internet ortamında biriktirdiğim birçok cevahirname ve cevhernamelerde bulunan makale, çalışma ve bilgileri toparlamıştım. Tüm cesaretimi toplayıp kaleme almaya çalıştım ve bu çalışmada yer alan yayın çıktı.

Aslında Osmanlı dönemimde yazılmış bazıları da Farsça ve Arapça olan bir çok cevahirname ve cevhername bulunmaktadır. Ancak bu eserlerin günümüz diline çevrilmesi ve bahsettiği konuların çoğunun şifa ve taşların mistik gücüne dair oldukları ve bence bilimsel bir değer taşımadıkları için bu çalışmada yer vermedim. Çoğunlukla bu cevahirnamelerde yer alan yüksek lisans ve doktora çalışmaları ile bazı dergilerde yer alan makalelerden derlediğim bilgilerle bulunmaktadır.

Sonuç olarak tarihe karşı olan merakımı, mesleğim olan madencilikle harmanlayarak cevahirname ve cevhernamelerde bulunan bazı bilgileri bu çalışmada derlemeye çalıştım. Umarım okuyanlara faydalı olur.

Nadir AVŞAROĞLU
Maden Mühendisi
Aralık - 2025

GİRİŞ

Madenler ve değerli taşlar eski çağlardan beri insanların hayatında yer almış ve her çağda da cezbedici olmuştur. Farklı kültürlerde maddi ve manevi değerleriyle insanların faydalandığı bu taşlar çeşitli eserlerde kendine yer bulmakta ve ilgi çekmektedir. Değerli, yarı değerli gibi çeşitli sınıflandırmalarla çeşitli amaçlarla insanoğlunun hayatında yer bulmuştur. Çeşitli hastalıkların tedavisinde ve mistik amaçlı olarak kullanımlarının olduğu eserlerde bahis konusu olmuştur. Ziyet eşyası olarak da kullanılan bu madenler zenginliğin ve gösterişin de simgesidir.

İnsanoğlu yaratılışından bu yana; koruma, süsleme ve aksesuar biçiminde kullanılma, ruhen ve bedenen şifalandırma vb. özelliklere sahip olmaları nedeniyle kıymetli taşlara ilgi duymuştur. İnsanoğlunun bu ilgisi değerli taşlardan maddi manevi fayda sağlama çabasıyla sınırlı kalmamış; taşların özellikleri ve faydaları ile alakalı araştırmalar yapmasına ve taşlar hakkında eserler ortaya koymasına sebep olmuştur. Cevher-nâme adıyla bilinen bu eserler kıymetli taşlar hakkında bilgi, oluşumları, elde edildiği coğrafya, renkleri, çeşitleri, faydaları, kıymeti, saklama koşulları hakkında bilgilerin yer aldığı eserlerdir. Bu eserlerin çoğunluğu mensur olup manzum örnekleri çok az sayıdadır. Bu eserlerden yola çıkılarak incelenen belli başlı çalışmalar bizim de ilgimizi çekmiş ve çalışmamızın oluşmasına zemin hazırlamıştır.¹

Cevherler, insanoğlunun var olmasından beri dikkatini çekmiş değerli veya yarı değerli taşlardır. Cevherlerin adlarından, renklerinden, özelliklerinden ve insan sağlığı açısından faydalarından bahseden eserler olan cevhernâmeler genellikle düzyazı olarak yazılmışlardır. İlk örneklerine Eski Yunan ve Roma'da rastlanan cevhernâmelerin yazılış tarihleri oldukça eskidir. Sonraki dönemlerde Arap ve Fars ilim adamlarınca da yazılan bu eserlerin dilimize çevrilmesi Osmanlı döneminde gerçekleşmiştir.

Cevherler insanlar tarafından her dönemde ilgi görmüş farklı amaçlarla kullanılmıştır. Değerli, yarı değerli olarak adlandırılan bu taşların tedavi amaçlı ve mistik amaçlı kullanıldıkları bilinmektedir. Osmanlı Dönemi'nde değerli taşlara "cevher", bunları tanıtmak üzere yazılmış eserlere "Cevâhirname" veya "Cevhernâme" adı verilmiştir.

"Değerli taş" anlamına da gelen "cevher" ve bunun çokluğu "cevahirin" "nâme" kelimesiyle birleşmesinden oluşan "cevher name" veya "cevahir-nâme" değerli taşlar hakkında yazılan kitaplara verilen isimdir.

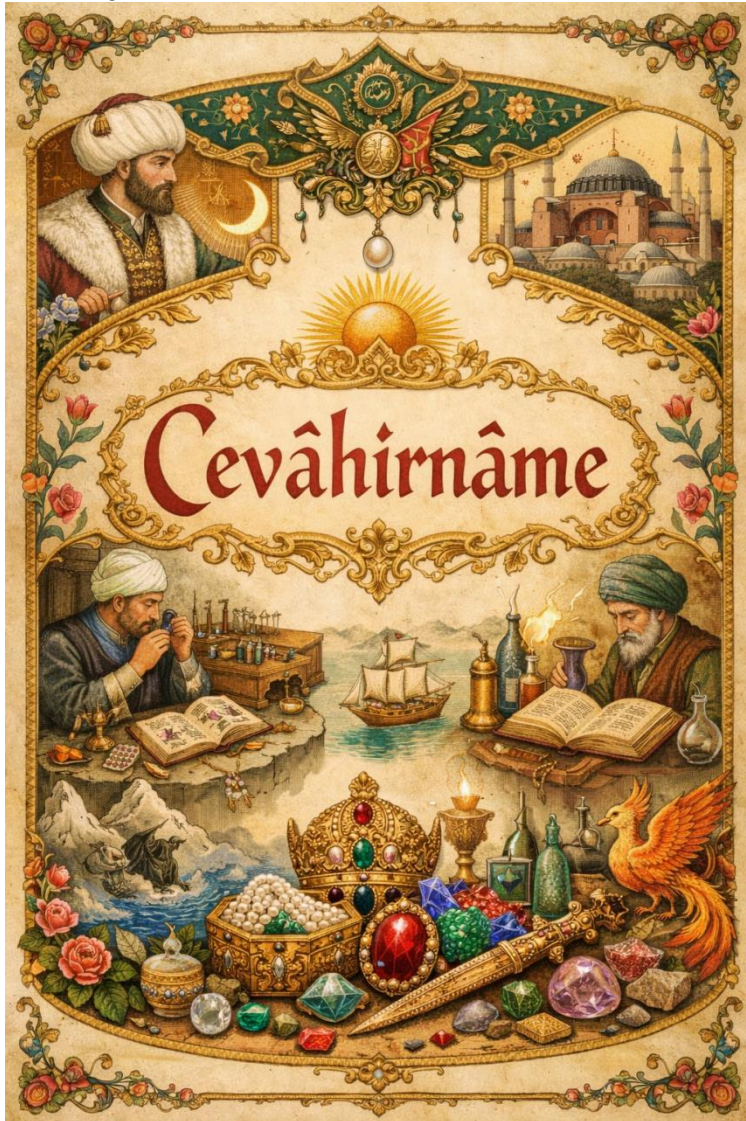
"Cevahir Name"nin karşılığı olarak, İngilizce'de "Lapidary" ve Fransızca'da ise "Lapidaire" kelimeleri bulunmaktadır ve bunlar, Latince'de taş anlamına gelen "Lapis" kelimesinden türetilmiştir. Ayrıca Osmanlılar, cevherleri tanıtan yazarlara veya cevher alım satımı ve üretimi ile uğraşan kişilere "Cevheri" veya "Ehl-i Cevahir" demişlerdir.²

¹ ALAN Sümeyra, "Çağatay Türkçesi Dönemi Eserlerinde Değerli Taşlar", Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Cilt: 63, Sayı: 1, 2023, 37-60, DOI: 10.26650/TUDED2023-1160627, s. 37.

² CAVLAZOĞLU DAVULCU Ahu. (2025), "Dürr-i Mekkûn'da Değerli Taşlar Üzerine", ÇAKÜTAD 5 (1). 27-37.

Bu eserler, genellikle değerli taşların nasıl meydana geldiklerini, nerelerde bulunduklarını, cinslerinin isimlerini, kıymetlerini, nasıl korunacaklarını, tıpta kullanılışlarını ve bunlara ilişkin diğer inanışları ortaya koyan ilmi ya da hurafe birçok bilgiyi içermektedirler. Kimi cevâhîrnâmelerde madenler, süs eşyası olarak kullanılmayan diğer taşlar, taşlar gibi yararlarına inanılan bazı maddeler ve ıtlar (parfümler) hakkında bilgi veren bölümlerin de yer aldığı görülmektedir.

Taşlarla ilgili inanışların tarihi Eski Mezopotamya toplumlarına kadar uzanırken bilimsel özellikleriyle ilgili en eski bilgilerin kökeni de Eski Mısır, Hint, Yunan, Roma medeniyetlerine dayanır. Aristoteles, taşları bilimsel olarak inceleyen ilk kişi olarak bilinir. İslâmi çevrede ise taşlarla ilgili ilk eserler diğer bilim alanlarında olduğu gibi tercümelerle varlık gösterir. İslâm âlimleri zamanla yabancı kaynaklardan edindikleri bilgileri kendi bilgi ve deneyimleriyle birleştirerek önemli eserler kaleme almışlardır. Birçok Osmanlı padişahı tarafından da ilgi duyulan bilhassa kıymetli taşlarla ilgili yazılan yabancı dilli eserler, padişahların ilgilerinin neticesi olarak Türkçeye tercüme ettirilmiştir. Osmanlı döneminde bilinen tercüme cevhernâmeler dışında, derleme

sayılabilecek telif
cevhernâmeler de mevcuttur.³

Cevherlerden bahseden ilk medeniyet Antik Yunan'dır. Aristoteles'in (MÖ 384-322) Meteorologica'sı her ne kadar sadece cevherleri ele alan bir eser olmasa da doğada bulunan minerallerle ilgili bilimsel verileri içeren ilk eser olarak kabul edilir. Theophrastos'a (MÖ 371-287) ait De Lapidibus (Taşlar Üzerine) ve Plinus'a (MS 23-79) ait Naturalis Historia (Doğa Tarihi, MS 77), Dioskorides'in (MS 40-90) De Materia Medica'sı, Damigeron'un De Lapidibus'u ve Orpheos'un Lithika adlı eseri de cevherlerle ilgili ilk bilgilere rastlanan kaynaklardır.⁴

İslâm coğrafyasındaki cevherlerle ilgili ilk eserler tercüme yoluyla meydana

³ MURAD Sibel, "Muhammed b. Garsüddin el-Halebi Cevhername", Dün Bugün Yarın Yayınları, ISBN 978-625-6432-11-6, İstanbul, 2023.

⁴ MURAD Sibel, (2024) "13. Mütercimi Meçhûl Bir Cevâhîr-nâme Risâlesi" Rumeli Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi.

getirilmiştir. Grekçe, Hindi ve İrani dillere ait eserler İslâm coğrafyasında mütercimler tarafından kendi dillerine çevrilmiştir. Aristoteles'e mâl edilen Kitâbü'l-Ahcâr, bu dönemdeki ilk tercüme olarak kabul edilmektedir. İslâmi döneme ait ilk telif cevhernâme Yuhanna bin Mâseveyh'in (ö. 857) Kitâbü'l-Cevâhir ve Sıfâtihâ ve fi Eyyi Beledin Hiye ve Sıfâtihâ-Gavvâsin ve't-Tüccâr'ıdır. İslam coğrafyasının en tanınan cevhernâme yazarı Ezhârü'l-Efkâr fi Cevâhiri'l-Ahcâr (Kitâbü'l-Ahcârî'l-Mülûkiyye) adlı eseriyle Tifâşî'dir (ö. 1253). Yazmış olduğu Tansûk-nâme-i İlhâni adlı cevhernâmesiyle Ebû Ca'fer Nasirüddin Muhammed b. Muhammed b. el-Hasen et-Tûsi (ö. 1274), kendisinden sonraki cevher-nâme yazarlarının takip ettikleri bir örnek ortaya koymuştur.

Müstakil cevhernâmelerin Türkçe ilk örnekleri 15. yüzyıldan sonra karşımıza çıkar. Türkçe telif ilk müstakil cevhernâme yazarı olarak kabul edilen Muhammed b. Mahmûd-ı Şirvânî (ö. 1438'den sonra) Cevhernâme ve Tuhfe-i Murâdi adlı iki cevher-nâme kaleme almıştır. Tifâşî'nin (ö. 1253) cevhernâmesinden yararlanarak hazırladığı Cevhernâme adlı eserini daha sonra genişleterek Tuhfe-i Murâdi'yi ortaya koymuştur. Türkçe kaleme alınan ve mensur olmayan tek cevher-nâme ise Ahmed-i Bicân'a (ö. 1460'tan sonra) aittir. Nasirüddin-i Tûsi'nin meşhur cevhernâmesi Tansûk-nâme-i İlhâni, 15. yüzyılda Mustafâ b. Seydi tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. 16. yüzyılda yazılmış Yahyâ bin Muhammed Gaffârî'ye ait Yakûtatü'l-Mehâzin fi Cevâhiri'l-Me'âdin de Tûsi'nin Tensûk-nâme-i İlhâni'si ile Muhammed ibn Mansûr'un Cevhernâme-i Cedid'inden yararlanılarak yazılmış bir cevher-nâmedir. Za'îfi'nin Farsça seçti bir cevher-nâmeden tercüme ettiği Risâle-i Cevâhirnâme, Muhammed bin Garsüddin el-Halebî'nin Cevhernâme'si, Zeynelâbidin ibn Halil (ö. 1647) tarafından yazılan Risâletü'l-Cevâhir, Ayaşlı Şâban Şifâ'i Efendi'nin (ö. 1705) Şifâ'iyye fi't-Tıbb adlı eseri Türkçe cevhernâmelerden ilk akla gelenleridir.⁵

Osmanlılar döneminde yazılmış kimi ansiklopedi nitelikli eserlerin içerisinde cevherlere ayrılmış bölümler bulunmaktaysa da cevâhirnâmeler çoğunlukla müstakil eserlerdir. Değerli taşlara böyle müstakil eserler içerisinde yer verildiği gibi, Osmanlı sahasında yazılmış edebi eserlerde özellikle sevgilinin güzellik unsurlarından bahsederken şairler, şiirlerini daha güzel ve etkileyici kılabilmek için de benzetmeden telmihe kadar yaptıkları çeşitli edebi sanatlarda değerli taşlardan yararlanmışlardır. Divan şâirleri bir yandan da şiirlerini oluştururken toplumda değerli taşlarla ilgili yüzyıllar içinde oluşmuş inançlar ve kültürel kodlar aracılığıyla "zihinsel, mecazi ya da simgesel imge"ler meydana getirmiş, bu kodlar aracılığıyla divan şiirinin arka planını oluşturan birçok kaynaktaki değerli taşlara ait bilgi de metinlere taşınmıştır.⁶

Bahsi geçen eserler, her ne kadar telif cevhernâmeler olsalar da yazarların ve mütercimlerin kendilerinden önce yaşamış cevhernâme yazarlarından ve eserlerinden etkilendikleri, yararlandıkları görülmektedir. Ancak tercümelerde mütercimler, her zaman bire bir tercüme yolunu tercih etmeyip bazen yaşadıkları dönem, kültür ve toplumun rağbetine göre daha ilgi çekici buldukları ya da daha işlevsel olduğunu düşündükleri bilgileri vermeyi doğru bulmuşlardır. Bu sebeple mütercimler veya hem

⁵ MURAD Sibel, (2005), age, s. 240.

⁶ KUTLAR, Fatma Sabiha (2005), Klâsik Dönem Metinlerinde Değerli Taşlar ve Risâle-i Cevâhir-nâme, Ankara: Öncü Kitap.

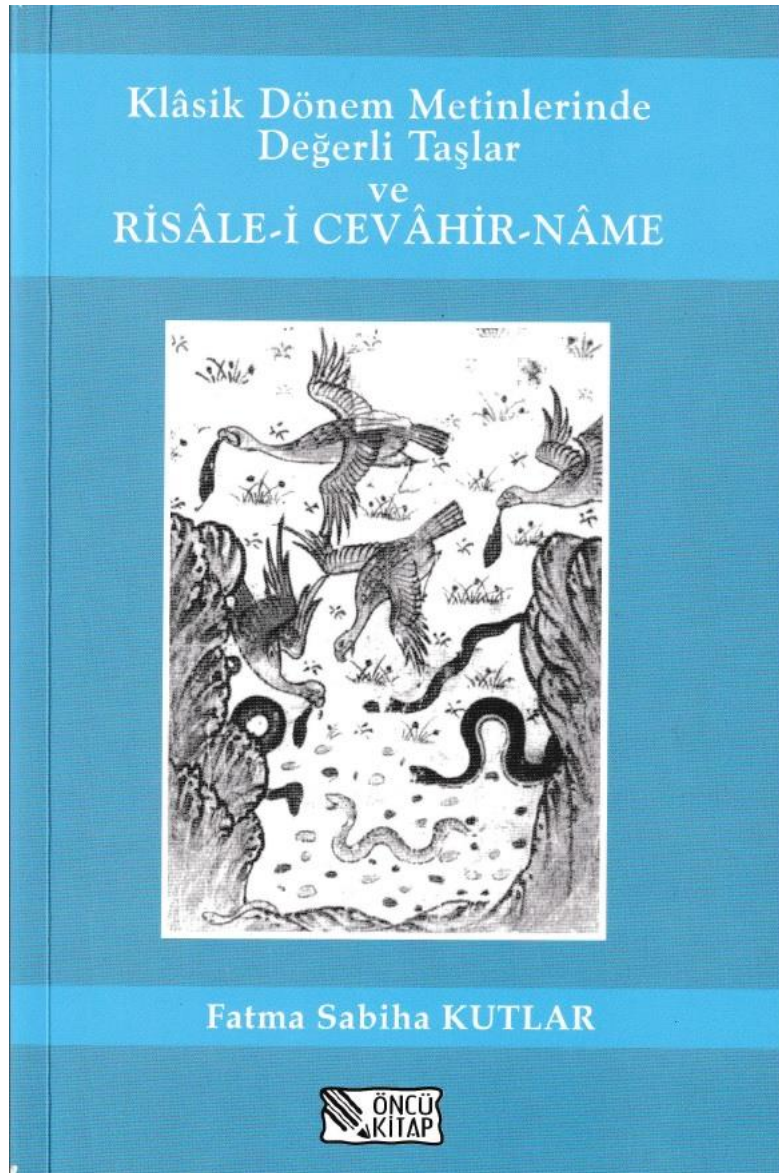
tercüme hem şerh yolunu tercih eden yazarlar eserlerinde eksiltmeler yaptıkları gibi bazen de ilaveler yapmışlardır.

Türk edebiyatında müellifi ve mütercimi belli olmayan cevher-nâmeler de mevcut olup yazımızda ele alacağımız cevher-nâme de mütercimi ve tercüme tarihi bilinmeyen örneklerdendir. Çalışmada öncelikle bu cevher-nâmenin eldeki tek nüshası, yapısı ve muhtevâsı hakkında bilgi verilecektir. Ardından eserin yazım ve dil özelliklerinden öne çıkan hususlara değinilerek cevher-nâmenin çeviri yazılı metni sunulacaktır.

İslam coğrafyasında cevherlerle ilgili çalışmalar 8. yüzyılda tercümelerle başlar. İslam âlimleri Yunan, Hint ve İran'da yapılmış olan çalışmaları kendi dillerine çevirmişlerdir. İslam coğrafyasında yazılan cevher-nâmelerin şekil ve içeriklerini belirleyen önemli iki eser ise 9. yüzyılda yazılmış olan Kitâb el-Ahcâr ve Kitâb Sırr el-Esrâr'dır. Farsça, Süryanice ve Yunanca kaynaklardan yararlanılarak yazılmış olan bu eserlerde yazarlar özellikle "metallerin ve taşların büyüsel özellikleri" üzerinde durmuşlardır. Bu eserler

dışında İshâk el-Kindi'nin Risâle fi Envâ' el-Cevâhir el-Semine ve Gayrihâ'sı, Nasr ibn Yakûb el-Dineveri'nin Hukka el-Cevâhir fi el-Mefâhir'i ve Temimi'nin Kitâb el-Mürşid'i gibi pek çok eser yazılmıştır.⁷

Türkçe ilk cevhernâmelere Osmanlı döneminde tercüme eserler olarak rastlamaktayız. İlk Türkçe cevhernâmeler, 15. yüzyıldan itibaren Arapça ve Farsçadan tercüme edilmeye başlanmıştır. Osmanlı ilim adamlarının "ilm-i cevâhir" olarak adlandırdıkları bu ilim dalında pek çok çalışma yapılmıştır. "ilm-i cevâhir"le uğraşan ilk ilim adamı, Muhammed ibni Mahmûd el-Şirvânî olarak kabul edilmektedir. 15. yüzyılın ilk yarısında yaşayan el-Şirvânî'nin *Cevhernâme* ve *Tuhfe-i Murâdi* adlı iki eseri bulunmaktadır. Şirvânî'nin dışında Nasirü'd-din-i Tûsi,

⁷ KUTLAR Fatma Sabiha, (2005), age, s 17.

Yazıcızâde Ahmed-i Bican ve Yahyâ ibn Muhammed el-Gaffârî gibi önemli ilim adamları da cevhernâme kaleme almışlardır. Nasirü'd-din-i Tûsi'nin *Tensûhnâme-i İlhânî*, Yazıcızâde Ahmed-i Bican'ın *Dürr-i Mekkûn*, Yahyâ ibn Muhammed el-Gaffârî'nin *Yâkût fi Cevher el-Cevâhir el-Ma'âdin*, Za'îfi'nin *Risâle-i Cevâhir-nâme* adlı eserlerini bu konuda yazılmış olan çalışmalara örnek olarak verebiliriz.⁸

"Cevâhir", Farsça "gevher" kelimesinin muarrebî olan "cevher" in Arapça kurallara göre yapılmış çokluk biçimidir. "Değerli taş" anlamına da gelen "cevher" ve bunun çokluğu "cevâhir" in "nâme" kelimesiyle birleşmesinden oluşan "cevhernâme" veya "cevâhîrnâme", ya doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak, değerli taşlar hakkında yazılan kitaplara isim olmuştur. Tabii ilimler sahasına giren bu eserler, genellikle değerli taşların meydana gelişlerini, nerelerde bulunduklarını, cinslerinin isimlerini, kıymetlerini, nasıl korunacaklarını, tıpta kullanılışlarını ve bunlara ilişkin diğer inanışları ortaya koyan ilmi ya da hurafe birçok bilgiyi içermektedir. Kimi cevâhîrnâmelerde madenler, süs eşyası olarak kullanılmayan diğer taşlar, taşlar gibi yararlarına inanılan bazı maddeler ve ıtlar hakkında bilgi veren bölümlerinde yer aldığı görülmektedir.

Cevâhîrnâmeler Türkçeye çeviri veya derleme yoluyla girmiştir. Çevirilerin asıllarına ne kadar uygun olduğunu ve yazarların çevirilere veya derlemelere kendi ekledikleri bilgiler olup olmadığını belirlemek ancak karşılaştırmalı çalışmalarla mümkündür. Fakat, belirleyebildiğimiz kadarıyla, aynı cevâhîrnâme metninin yazı çevrimine, dil bakımından incelemesine ve dizinine dayanan iki çalışmanın dışında, bu tür eserler üzerinde yapılmış kapsamlı bir çalışma mevcut değildir. Ayrıca, cevhernâmeler yazılı kültürde yer almasına rağmen, bizim görebildiğimiz kadarıyla, ansiklopedilerde ve sözlüklerde bir tür olarak gösterilmiştir.⁹

Cevherler hakkında yazılmış, tabii ilimler alanına dahil edebileceğimiz bu eserlerin bir türün örnekleri olarak değerlendirilmesinin ve bunlar için cevhernâme veya cevâhîrnâme gibi bir terimin kullanılmasının uygun olacaktır. Nitekim, Yahyâ bir Muhammed el-Gaffârî'nin, ismi Kitâb-ı Cevherü'l-Cevâhir veya Yâkût fi Cevheri'l-Cevâhiri'l-Ma'âdin olan eserinin mukaddimesindeki "...kitab-ı cevher-name-ii ibar[a]t-i Türkiyye ile mu'abber ve evrak-ı eşvak üzerine musattar ola..." cümlesinde geçen "kitab-ı cevher-name" ibaresi de bizim düşüncemizi destekler görünmektedir.

Cevâhîrnâme türünde yazılmış Türkçe eserlerin neredeyse tümü mensurdur. Bu türün, bugün için belirleyebildiğimiz, Türkçe manzum tek örneği XV. yüzyılın ünlü isimlerinden Ahmed-i Bicân'a aittir. Prof. Dr. Amil Çelebioğlu'nun verdiği bilgilere göre, Ahmed-i Bicân Yazıcı Salih'in oğlu olması nedeniyle Yazıcıoğlu Ahmed veya Yazıcızâde Ahmed olarak da bilinir. Muhtemelen Gelibolu'da doğmuş ve H. 870/M. 1466'dan sonra burada vefat etmiştir. Arapça, Farsça gibi devrin geçerli dillerini ve ilimlerini öğrendiği eserlerinden anlaşılan Ahmed-i Bicân, Envârü'l-Âşı-kin, Acâyibü'l-Mahlûkât, Dürr-i Mekkûn, Kitâbü'l-Müntehâ ale'l-Fusûs, fiemsiyye gibi dini-tasavvufi, efsanevi nitelikli ve büyük kısmı tercüme ya da derleme olan mensur eserleriyle

⁸ KUTLAR Fatma Sabiha, (2005), age, s 17.

⁹ KUTLAR Fatma S., (2013), "Ahmed-i Bicân'ın Manzum Cevâhir-nâmesi", Milli Folklor, Yıl: 13 Sayı: 49.

tanınmıştır. Arapça ve Farsça yazılmış kitapları, bu dilleri bilmeyenlerin de okumasını sağlamak için, Türkçeye çevirmiş ve eserlerinde genellikle sanat gayesi gütmemiştir. Arzusu herkesin onun yazdıkları ndan faydalanması ve kendini hayırla anmasıdır.¹⁰

Cevâhîrnâmeler, doğada bulunan taşlar, metaller (madenler), mineraller ve kıymetli taşlar üzerine yazılmış eserlerdir. Cevâhîrnâme-yi Nizâmî, Büyük Selçuklular ve Hârezmşahlar devrine ait bir cevâhîrnâmedir. Bu eser Ebû'r-Reyhân Birûnî'nin (öl. 1061?) el-Cemâhîr fi'l-cevâhîr adlı eseriyle birlikte Ortaçağ İslâm dünyasında yazılmış orijinal iki cevâhîrnâmeden bir tanesidir. Aynı zamanda bu eser, şimdiye kadar tespit edilebilen Farsça yazılmış en eski cevâhîrnâmedir.

Cevher-nâmeler, "ilm-i cevâhîr" olarak adlandırılan ve çoğunlukla doğada hazır bulunan cevherleri konu alan eserlerdir. Çağlar boyunca çeşitli özellikleri sebebiyle kullanılan cevherler, kıymetlerine ve faydalarına göre değerli, yarı değerli, değersiz olarak sınıflandırılmıştır. Özellikle kıymetleri bakımından günümüzde de olduğu gibi elmas, zümrüt, inci, yakut gibi değerli cevherlere sahip olmak bilhassa hükümdarlar için bir güç simgesi olmuştur. Kıymetlerinin yanında parıltılı, ihtişamlı görünüşleri sebebiyle de herkesin sahip olmak istediği nesneler olarak görülmüşlerdir. Bazen süs ve ziynet eşyası, bazen de iktidarın ve zenginliğin bir nişanesi olan değerli taşlardan aynı zamanda bazı tıbbi uygulamalarda da yararlanılmıştır. Değerli, yarı değerli, değersiz olarak adlandırılan taşların fiziksel ve psikolojik birçok hastalığın tedavisinde kullanılması günümüzde de devam etmektedir. Cevherlerin kullanıldığı bir diğer alan da büyü uygulamalarıdır. Her kültürde uğurlu ya da uğursuz kabul edilen taşlar olduğu gibi güç edinmek, toplumda sayılan ve sevilen biri olmak, kişiler arasında sevgi ve muhabbetin artması, işlerin tez hallolması, kaza ve beladan, kötü düşlerden ve ruhlardan korunma, savaşlarda galibiyet, ticarete bereket, kişisel iç huzur ve sakinlik gibi birçok insani hususlar için kullanılmışlardır.¹¹

10 Cevahirname-i Nizami'nin Türkiye nüshasından örnek sayfa

10 KUTLAR Fatma S., (2013), age, s. 141.

11 MURAD Sibel, (2024), age, s. 22.

1- İNCİ

İnci, istiridye gibi bazı kabuklu deniz hayvanlarının içinden çıkarılan, genellikle süs eşyası olarak kullanılan küçük tane. Bunlar, küçük, yuvarlak, yüksek değerli, sert, sedef rengindedirler. Hayvanın vücuduna bir kum tanesi, bir parazit veya yapay olarak bir sedef parçası girince etrafında bunu kaplayan sedefimsi bir madde oluşur. Böylece tabaka üst üste gelerek küresel inci meydana gelir.

Divan şiirinde incinin oluşumu nisan yağmurlarının yağmasına bağlanmıştır. Rivayete göre, istiridye kabuklarını açınca, yağmur taneleri içeri alınır ve incinin ortaya çıkmasına sebep olur.

İnci, sedef yapısında olup %92 kalsiyum karbonat ihtiva eder. Sıcak ve ılıman bölge denizlerde yaşayan yumuşakçalarda rastlanır. Günümüzde içinde inci meydana gelen yumuşakçalar yetiştirilerek, kültür inci üretimi önem kazanmıştır. Kültürle 3 ilâ 7 yılda elde edilen bu inciler doğal olanlarından ayrılmamakta, gerçek inciye benzediği kabul edilmektedir.

Her çeşit süs eşyasında, bilhassa gerdanlık olarak kullanılmaktadır. Bilinen renginden başka pembe ve beyazları olduğu gibi nâdir de olsa siyah renkli inciye de rastlanır. Siyah inci nadir bulunduğundan daha değerlidir.

Mücevherdeki incinin değeri, söz konusu incinin türüne uygun parlaklık, renk, boyut, yüzey kusuru olmaması ve simetrisinin birleşimiyle belirlenir. Bu özellikler arasında, mücevhercilere göre parlaklık inci kalitesinin en önemli ayırt edici özelliğidir. Ancak tüm faktörler eşit olduğunda, inci ne kadar büyükse o kadar değerlidir. Büyük, mükemmel yuvarlak inciler nadirdir ve oldukça değerlidir. Damla şeklindeki inciler genellikle kolyelerde kullanılır.

Cevahirnamelerde İnci

Remzi Demir ve Mutlu Kılıç'ın ortak olarak kaleme aldıkları Cevahirnameler ve Osmanlılar Dönemi'nde Yazılmış İki Cevahirname adlı çalışmasının beşinci bab'ında inci hakkında;

Ma'lûm ola ki inci ma'deni üç yerdedir. Evvelki ma'deni Ka-ütdir ve Bahreyn ki Hürmüz Diyârı'dır ve zikr olunan Katif nahiyesinde bir cezire vardır ki dürr-i yetim ondan hâsıl olur ve asıl inci budur.

Amma ikinci ma'den Tahte'r-rih'dir. Vilâyet-i Bengâle kurbunda bir memleket vardır ki şehrine Kâ'il derler ki halkının eksen Müslümândırlar ve dalgıçları çok olduğundan inci dahi çok çıkar. Amma eksen ak ve müdevver olur. Lâkin bir miskâl, belki buçuk miskâl az bulunur.

Ve Vilâyet-i Hindistan'da, Tahte'r-Rih nahiyesinde Mislibut ve Buten ve Serândib ve Bengâle ve Molâka ve Sâim ve Habâde ve Çin ve Mâçin ve gayrı yerlere bütün Kâil'den dağılmıştır. Ve bu memleketlerin her birinin başka başka şahlan vardır. Ve cesim memleketlerdir.

Ve [inci çıkaran dalgıçlar,] Bâb-ı Mendeb'den Mısır nahiyesine dek Deryâ-yı Ummân'ın âhıridir. Başka inci ma'deni yokdur. Amma Diyâr-ı Bender ki âdemleri inci çıkarmağa meşguldür. Şimal tarafından, Cedide ve Bendere ve Lihye ve Hâl-i Beyt-i Ya'kûb ve Cezire ve Kamrân ve gayrı yer ki Habeşe Benderi'nden cânib-i Cenûb'da vâki'dir, nice yer vardır ki ekser halkı inci çıkarmağa meşguldür. Husûsan Dehlek ve havali civarındaki yerlerden hâsıl olan inci süd renkli ve şem'i renklidir. Amma inci-yi necmi-yi şeffaf az bulunur. Zirâ bu mahallerde madem ki sedef suyun yüzünden ırak ola, inci gayet beyaz olur.

Sedef, bir canavardır ki eti yumurta akına benzer. Balık gibi tohum döküb çok yavru hâsıl olur. Şöyle ki Güneş, Burc-ı Hamele ge-lib, yağmur vakti ola, deryanın yüzüne çıkarlar, ağızların açıb, yağmurların katresini yutub, deryanın dibine inerler. Tâ ki Güneş Cevza Burcu'na nakl ettikde, deryanın yüzüne çıkıb, yüzlerini Güneş'e dönerler. Gün döndükçe onlar dahi beraber dönerler ve Gün battıkça yine deryanın dibine inerler. Güneş Seretân Burcu'na nakl ettikde, karınlarında inci hâsıl olur.

Ve ba'zı incinin sarı ve donuk olması, sedefin mizac-ı fesâdındandır. Zirâ deryanın yüzüne çıktıkları vakitde, deryanın hararetini ol sedef kendüye çeker. Eğer hararet mizacına muvafık ise incisi necmi ve şeffaf olur. Ve eğer hararet az olursa, incisi şem'i ve kâhi, yani saman renkli ola. Ve kaziyyeler ol vakit olur ki henüz inci sedef karnına düşmemiş ola.

Ma'lûm ola ki bir tane inci ki sekiz kırat, yani iki denk ve şeffaf ola bahâsı yetmiş altındır. Eğer böyle olan inci bir miskâl ise kıymeti beş yüz altındır. Amma bu nâdirdir.

Ve dört kırat inci ki bu sıfatla ola, kıratı on beş altın ve daha ziyâdedir.

Eğer şeffaf olub, iki kırat dahi olsa, kıymeti elli altındır ve sūd renginde ve ak kâfûri renginde olursa bahâ olmaz. Amma yassı ve şem'î ve kâhi olsa pek çok i'tibârı yokdur.

Ve cevahirin kıymetlerini ve cins ve bahâlarını, cevheriler ve dâ'imâ alıb satan bilir ve renginden, suyundan bilir.

İncinin tabi'atı soğuk ve yaşıdır. Ve incinin hâssası göz ağrısı için gayet nâfi'dir. Eğer inciye hail edib, göze çekilse kuruluşunu gidere ve gözün cemi emrazına nâfi'dir ve nezleden emin olur. Bir kimsenin gözünde siyah ve ak olsa, inciye sirke ile hail edib, göze sürseler, ol gözde olan aklık ve siyahlık def ola.

Muhittin Eliaçık tarafından yazılan Şaban Efendi'nin Şifâ'îyye Risalesinde İnci Üzerine Açıklamalar¹² adlı makalesinde inci hakkında aşağıdaki bölümler yer almıştır.

Eserde yer alan inci ile kısım aşağıdaki şekilde sadeleştirilerek verilebilir:

Farsça olup Arapçası dūr ve lū'lū, Türkçesi incidir. Cevher ustaları cevher derler; zira cevher sözü rastgele söylense inci kastedilir. Nitekim reyhanlar arasında verd denildiğinde gül kastedildiği gibi, cevher de nefis madeni taşlar arasında inciye mahsus olmuştur. Bazı ıstıhlarda incinin büyüğüne dūr ve küçüğüne şezir ve mercân denilip, delinmişine şezir ve cümân denilmiştir ki tekilleri şezre ve cümânedir. Bazıları, küçük olsun büyük olsun delinmişine lū'lū ve delinmemişine haride demiştir. Amma incinin renk, şekil, oran ve miktarı itibariyle birçok sınıfları belli olduğundan her biri uygun bir isimle nitelenmiştir.

¹² ELİAÇIK Muhittin, “Şaban Efendi'nin Şifâ'îyye Risalesinde İnci Üzerine Açıklamalar”, International Journal of Social Science, Volume 5 Issue 6, p. 189-203, December 2012, say194-196.

Öncelikle renk cihetiyle beyaz, saf, şeffaf ve taze olanına dürr-i şâh-vâr, dürr-i hôşâb, necmi ve uyûni denilir ve isimlendirme yönleri de açıktır. Bununla beraber yuvarlak, büyük, ayıplardan uzak ve ağırlığı üç miskâle (yaklaşık 14 gr.) ulaşırsa ona dürr-i yetim denilir; eşsiz ve benzersiz olduğundan bütün çeşitlerinden daha iyi olduğu için yetim denilmiştir.

Nitekim âlemin övücü, Âdemoğlunun seçilmiş, peygamberlerin sultanı, nübüvvetle eşsiz ve benzersiz olduğundan yetim vasfı onun lakaplarından olmuştur. Bazı inci ustalarına göre övülmüş vasıflara sahip değerli incinin dürr-i yetim ile adlandırıldığı rivayeti de ileride yazılacaktır. Hâsılı, inci bir hayvânî taş cevherdir ki Allah'ın kudreti ile deniz mahlûkâtından sade f adlı hayvanın karnında, sağlam rivayetlere göre nisan damlalarından oluşur. Kuş kanadına benzer iki sedefini dilediği zaman açıp dilediği zaman kapayan ve dilediği yerde suda ve üzerinde takla atan o garip şekilli hayvanın eti, gümüş göğüslü dilberlerin kalbi gibi sert ve ağız da terkedilmiş âşıkların gönlü gibi dardır. Etinde ince bir yaşlık olup, onu pişirip yiyen dalgıçlar yiyiminin kuş kursağı gibi olduğunu söylerler.

Bazısının dişleri ve bazısının da çok sert hortumu olup onunla diğer sedefi deldiği söylenmiştir. Başı iki sedeften birine bitişiktir. Bazıları ısıtma ve görme özelliğinden mahrumdur. Sedefinin dışında saçak olup denizin dibinde yerleştiğinde o saçaklar ağaç kökü gibi zemine bittiğinden dalgıçlar onu çıkarmak istediklerinde orak gibi bir âletle o saçığı altından kesip sedefi koparırlarmış; bu hususta ve sedeflerin kendi maddesinin oluşumunda çok şey söylenmiştir. O hayvanın cüssesi muhtelif olup kimi büyük ve kimi küçük olur. İnci genellikle orta büyüklükte olanlarında bulunup büyüklüğü boş olur ve içlerinde çeşitli yerler oluşur. Tek bir yere mahsus olmayıp bir sedefte bazen birçok inci bulunurken bazısında sadece bir tane çıkar. Iraklı meşhur tabiplerden Yakub bin İshak Kindi-i Basri o hayvanın ağız ve kulağına yakın yerde oluşan inciler iyi olur ve bu da büyük bulunan boğazında oluşur ki tabaka tabaka artar demiştir.

İncinin oluşum maddesinde çeşitli rivayetler olup büyüklerin görüşlerine göre, her kış mevsiminin sonunda şiddetli rüzgâr esmesinden dolayı deniz çok dalgalandığından dipte olan sedefler su üzerine gelirler ve etrafa dağılıp denizin yüzünde dalgaların şiddetli olmadığı yerlerde köpük gibi bölük bölük yerleşirler ve bahâr yağmurlarının damlalarından almak için ağızlarını açarlar. Cenâb-ı Bârî'nin emri ile her birisi havsalasının alabileceği kadarını alıp nisan suyu nutfe gibi içlerinde yerleştiğinde denizin dibine dalarlar ve bir iki günden sonra yine denizin yüzüne çıkarak hava ve yağmur alırlar. Birkaç gün sabah akşam iniş ve çıkış esnasında o aldıkları madde içlerinde düğümlenip donduğundan, artık yukarı çıkmayıp tamamen denizin dibinde kalırlar.

Ezeli kudretin o hayvanın içinde dizdiği özellik sebebiyle bir müddetden sonra içlerinde büyük ve iri inciler oluşur. İncinin evvela küçük düğümlenip daha sonra madde artışıyla büyüdüğü söylenir. Çünkü her damladan bir tane düğümlenip, yağmur damlalarını her yuttuğunda da birbiri üzerine kat kat sarılarak büyüklük kazandığından, incinin büyüklüğü ve küçüklüğü yağmur damlalarının artmasına bağlıdır. İncinin nisan damlalarından oluştuğu hususunda Hz.Peygamber'den de hadis ve haber gelmişse de hadis kitaplarındaki kayıtlılık derecesi belirlenemedi.

Bazıları demişlerdir ki, kışın sonlarında kuzey rüzgarı denizi harekete getirdiğinde deniz suyundan çok küçük damlalar sudan ayrılıp rüzgarla beraber yukarı çıkarlar; sedefler ağızları açık hâlde yağmuru beklerken o küçük damlalar içlerine ulaşınca hareket ederler ve bir süre sonra içlerinde çeşitli çeşit inci meydana gelir. Gerçek şeklini Allah bilir. Dalgıçların dalma ve sedef çıkarma müddetleri nisan ayının başından güneşin terazi burcunun onbeşinci derecesine eriştiği eylül ayının sonlarına kadardır.

Bazıları, kış günlerinde ancak iki ay dalma ve çıkarma yapılmaz; yoksa kalan zamanlarda engel olmayıp herhangi bir ayda istenilirse çıkarılır diyerek süreyi uzatmışlardır. Nasir-i Tûsi Tansûknâmesinde, bir senede ancak iki ay çıkarılabilir; denizin suyu çekilince dalgıçlar için tehlikeli olan canavarlar derin yerlere giderler ve dalma yerleri zararlı hayvanlardan boşalır; ama hava düzeline geri gelirler ve dalış yerleri tekrar korkulu olur demiştir. Aristo, inci sedefin içinde kıvamını bulup mükemmelliğe erdiğinde geciktirilip çıkarılmazsa kemale eriştikten sonra dallarında bırakılan meyvelerin bozulup buruşması gibi, incinin de tazeliğinin gidip zayıflayarak renginin değişeceğini söylemiştir.

Bu rivâyet, incilerin oluşum müddetinin gereğine işaret eder; lâkin denizin dibinde yerleşen hayvanın içinde oluşan şeylerin noksanlık ve tamlik vaktini gaybı bilen Allah'tan başkası bilemez; ancak, bu işle uğraşıp tecrübe kazanmış olanlar müstesna. Onun ilmi Allah katındadır. İnci çıkarılan yerlerden beş yerde bulunan inciler övülmüştür: birisi Serendib denizidir ki orada hâsıl olan inci iri, yuvarlak ve mükemmel olup o yerin boylamı Hâlidât adalarından 170 ve enlemi altı derecedir. Ondan sonra efdal olanı Kiş denizinde bulunandır ki o yerin boylamı 104 ve enlemi 24 derecedir. Ondan sonra efdali Bahreyn ve Umman'a bağlı olanlardır ki boylamı 104 ve

enlemi 26 derecedir. Ondan sonra Hâzek adasıdır ki Kiş nahiyeleri ile Bahreyn arasında Fars bölgesindedir; orada bulunan inci güzellikte Serendib denizinde bulunanlara yakındır. Ama Hicâz, Aden ve Kulzüm denizlerinde bulunan inciler saf, şeffaf ve yuvarlak olmadıklarından o kadar muteber değillerdir. Denizden derin, dibinde siyah balçık olmayan yerlerde bulunan inci beyaz, saf ve suya tok olup, eğer denizin dibi ince olsa güneşin hararetinden dolayı inci sarımtırak veya kırmızı olur. Dalma yerinin

boyutunun incesi dört ve derini kırk peymâdır ve peymâ iki zirâ (1,36 m) dır. Onlara göre peymâ sol elin orta parmağının ucundan sağ memeye kadar olan uzunluktan ibrettir.

Dalgıçların inci çıkardıkları yerde kullandıkları taş ve ağaçtan mamul aletler ve denizde onları helak eden hayvanlardan korunma şekilleri ve diğer hâllerine dair anlatılanlar herkesçe bilinir. İnci ustaları inciye çıkarma ve çıkartma işleminden sonra, önce miktarı ile taksim edip şekil ve renkte seçkin olanları ayırırlarmış. Miktarını ayırmada bilinen yol, kalburdan geçirmektir ki bakırdan veya geyik derisinden delikleri birbirinden küçük muhtelif büyüklükte beş veya onbeşer adet kalburu alıp sırayla koyarlar ve delikleri hepsinden dar olanı en altına ve deliği en geniş olanı da en üstüne koyarlar ve topladıkları inciye en büyük kalburun içine döküp sallarlar. Hepsinden geçip altına geçen ufacıklara kalbur altı ve kırıntı derler ve onlar delinme kabul etmez; rahatlatıcı macunlara ve göz ilaçlarına konulur. Ondan sonra her bir kalburda kalanlarını sırayla başka başka ipliklere dizerler; kaç bir ipliğe dizilir ve o ipliklerin kaç bir gerdanlık olur ve tartıldığında kaç bir miskal gelirse, onların arasında her biri bir isimle anılan değerlerini o sayı ve ölçülere göre takdir ederler ve en büyük kalburda kalan büyük ve değerli olanlarını da ayrı ayrı, çift çift alırlar. Onların da kıymetleri malumdur.

Bazısı da zamanın müsaadesiyle yegâne ve değerli bulunmaktadır. Aslında incinin ve diğer cevherlerin kıymetleri her asırda aynı olmayıp, zaman ve zemin farklılığı ile değişir ve özellikle sultanlardan dolayı fiyatı yüksek olur. Meliklerin tabiatları da farklı olduğundan her biri inci türlerinden bir türe meyleder ve bu sebeple o türün kıymet ve pahada artması tabiidir. Geçmişteki beylerden inciye meyledenlerin sahip oldukları değerli inciler cevâhîr-nâmeler ve bazı tarih kitaplarında zikredilmiştir. Meselâ Emevi meliklerinden Hişâm ibni Abdülmelik'in yetmiş bin altına satın aldığı yuvarlak, ısıltılı, parlak, beyaz, taze, dar delikli ve bütün ayıplardan uzak dürr-i yetim, eşsiz bir inci olup vezni 3-6 miskal (13-27 gr.) olduğu meşhurdur. Onların çöküşünden sonra Abbâsi halifelerinin ellerine geçip Muktedir Billah devletinde zamanın cevhercisi olan İbnü'l-Cessâs yüz yirmi bin altın kıymet takdir edip, eğer tek olmayıp çifti bulunsaydı her birine beşer yüz bin altın fiyat biçerdim demiştir.

Abbâsi halifeleri o eşsiz cevher ile övünüp bayramlarda ve sair muhteşem vakitlerde onu taçlarına koyduları hususunda şöyle garip bir hikâyeye nakl edilmiştir: o pahalı ve eşsiz inci meşhur dalış yerlerinden Kiş ve Bahreyn yakınında Şeylâf diye tanınan eski şehir sâkinlerinden bir fakir yetimin talihinde çıkarıldığından ona mensup olup dürre-i yetime denilmiştir. Bu Rabbâni bağışın zuhûrunu büyükler anlatmış olup, anlatımına vâkıf olmak isteyenler Nasir'in Tansûknâmesine ve Ebü'l-berekât'ın Nizâmîyyesine baksınlar.

İncinin korunması konusunda da özen gösterilmiş ve zararlı şeyler sebebiyle bozulduğunda değerinin azalıp faydalarının gideceği söylenmiştir. Ayrıca tabipler: "ateşin hararetinden bozulup rengi sararır; beden ve hamam hararetinden büzülür; ter, kir ve buhardan zarar görür; misk ve kâfûr gibi sıcak ve hoş kokulu şeyler zarar verir; yağlı ve nemli yerlere koymak tazeliğini giderir. Şişeye koyup ağzını sıkıca bağladıktan sonra havası mutedil yerlerde korumak gerekir.

Sirke ve nişadır gibi acı ve sert şeyler inciye yeyip çürütür; sert şeylerle bir yere konulsa ince mizaçlı olduğundan hasta olup tazeliği gider; delik delip ipliğe dizmek de inciye bozar demişlerdir. Onun için tabiplerin çoğu: "Ferahlandırıcı şeylerde ve sürmelerde delikli inci kullanmak doğru değildir, çünkü içine hava girmesinden dolayı çabuk bozulup zarar görme ihtimali vardır; özellikle elmasla delindiği takdirde elmasın zehiri ona geçerek özelliklerini azaltır. Eşyanın özellikleri türünün şekli ile aynı olduğu takdirde delinerek o şekli bozulacağından, özelliğinin gitme ihtimali uzak değildir" demişlerdir. Eskiden, delinmiş inciye mutlaka ayıplı sayarlarmış; onun için sonrakiler delinmiş olduğu takdirde bari deliği küçük olsun demişlerdir.

Bazı cevâhîrnâmelerde yazıldığı üzere: Yetûfu aleyhim vildânun muhalledûne izâ ra'eytehüm hasibtehüm lü'lü'en mensûren ayetinde geçen vildân yüksek cennetin vasfı olup, incinin de delinmemiş olanının makbul olduğuna işarettir; çünkü düzgünlüğün delinmesi için saçılmış inci delinmez demişlerdir. Bazıları Allâme Zemahşeri'nin, delinmemiş inciye benzetilen Türk gulamlarını anlatan iki beytini delil göstererek, delinmiş incinin ayıplı olduğunu söylemişlerdir.

İnci ehli, dış etkenler sebebiyle bozulan incinin ıslahı konusunda çeşitli tedbirler yazmışlardır. Tabiplerin görevinden olmadığından bunlar bırakılıp, tıbbın konusu olması sebebiyle bu güzel cevherden ortaya çıkan faydaların yazılmasına geçildi. Bilinsin ki, cevherciler katında incinin beyaz, herkesçe kıymetli, parlak, taze, iri, büyük ve delinmemiş olanı makbul olduğu gibi, tabipler katında da tedaviye layık olması için bu vasıflara sahip olanı muteberdir. Kabul gören görüş üzere, incinin tabiatı mutedil olup, bazı kimseler soğuk-kuru, bazıları da soğuk-yaştır, maddesinin nisan yağmuru damlaları olması soğuk-yaş olduğuna delildir demişlerdir.

Aristo'nun da bu görüşü benimsediği rivayet edilir. Kalbi açıcı devalardandır. Şeyh Re'is (İbni Sinâ) Edviye-i Kalbiyye risalesinde incinin ruhları açıp yükseltmede şaşılabacak bir gücü vardır demiştir. Bunun için macunlarda ve rahatlatıcı haplarda kullanıldığı malumdur. Kalbi güçlendirmek, gam, keder, kuruntu, acı ve kederleri gidermek için tek olarak da verilir. Kullanım miktarı genellikle iki tane ve yarım dirheme kadar olup, bir dirhem içilse de faydalı olur; zira inci kalpteki ağır kanı

aritarak sevdâvi hastalıklara faydalı olmaktadır. Ayrıca, ruh ve hisleri canlandırır; şehveti artırır. Mağrib tabiplerinin ustalarından Ebü'l-Alâ ibni'z-Zehr Edviye-i Müfrede adlı kitabında inciyi tek olarak ağıza alıp tutmak ruh ve hisleri canlandırıp kalbe ve bütün bedene kuvvet verir ve eğer dövüp sığır yağı ile içirseler içme ve sokma ile olan zehirlerin zararlarını giderir demiştir.

Kan tüküren adama içirseler şifa verir; santariya yani ishâl-i kebedi (şişkinlik veren ağır ishal) yi giderir. Bütün kan tutan ilaçlara konulur; dişlere sürülse parlaklık kazandırır. Hacı Paşa, hatunlar dövülmüş inciyi fitil ile kullansalar rahimlerinde olan şişleri çözer demiştir. Ama Tezkire-i Şeyh Dâvud'da hatunlar kullansalar hamileliği engeller denildiğinden fitille kullanmamak gerekir. Eğer dövüp göze çekseler göz aydınlığına kuvvet verir ve yaradan dolayı ak düşen göz hastalığını giderir; sürekli sürme çekmek gözün sıhhatini korur ve nurunu artırır; zira ruh taşıyıcı, gören âzâya da kuvvet verdiğinden göz tedavisinde şaşılabacak bir özelliği vardır denilmiştir.

Aristo'dan şöyle nakledilmiştir: bir kimse inci çözmeyi bilip, eritip saf su gibi etse, o erittiği, insan bedeninin yaşlığında oluşan beyaz barasın giderilmesinde çok etkili olur. Ama genellikle tek dövülüp sürülse bi-iznillah barasın beyaz ve siyahını giderir denilmiştir. Aristo'nun "bir kimse inci eritmeyi bilse" tabirinden anlaşılan, inci eritmenin zor bir iş olduğunu bildirmek ve eritme yolunu kolay bir yoldan anlatmak içindir. Bu iş için, inciden kullanılmak istenen miktar alınıp ağaç kavunu ekşisinin suyu ile üzerini örtecek miktarı karıştırıp ağzını sıkıca bağlarlar ve içinde sirke olup buharı üste yükselen küçük bir sirke küpüne dökerler; daha sonra taze at dışkısı içine gömerler; 14-21 güne kadar çözülüp su gibi olur.

Hakim Tifaşi "Ben tecrübe ettim, ağaç kavunu ekşisi inciyi çözer; lâkin eriyiği ağır olur; sülfat ruhu gibi sert ve tiz sularda çözmek daha iyidir. Sinirlerin gerilmesi ve aynı yolla ortaya çıkan baş ağrısını o çözülen inci suyu bir defa buruna çekmekle giderir" demiştir. Nasiri Tûsi Tansûknâmede adı geçen marazlarda zikr edildiği üzere faydalarını yazmış ve "Aşırı baş ağrısında ve migrende gül suyu ile ezip buruna çekseler şifâ verir; çiçek çıkaranların yüzlerindeki izleri giderir; eski kamış ile inciyi birlikte alıp dövüp kadın sütü ile sürseler ve üç defadan sonra sıcak su ile yıkasalar o çirkin izleri tamamen giderir; göz marazlarından olan kabarma ve gözyaşının başlangıcında inciyi dövüp göze çekseler su inmesini men eder; ağrıyan dişlerin diplerine sürseler ağrısını dindirir" demiştir.

Şeyh Dâvud da "İnci ferahlandırmada altına denktir; belki ondan da faydalıdır; korkma, vesvese, cinnet ve sıkıntıyı giderir; kalp hastalıklarının hepsine faydalıdır; ciğer ve böbrek zayıflığına ve idrar yangısına, ağız kokusuna, nefes darlığına, cüzama faydalıdır; sürmekle behak ve barası giderir; yaraların üzerine ekmekle dağıtıp kanını keser; göz hastalıklarından remed (göz kapağı iltihabı), silâk (kabarcık), görme zayıflığı, ak düşmesi ve sebel (göze inen perde)e sürme ile fayda verir" demiştir. Bazılarına göre inci temininde zorluk çekilse bir buçuk ölçek yün ona bedeldir.

Mehmet Kırbiyık'ın Bazı XVI. Yüzyıl Divanlarında Kıymetli Taşlar¹³ adlı çalışmasında inci ile ilgili olarak;

İncü (Dür, Lü'lü)

İnci, sade denilen deniz hayvanının karnında oluşur. İnanışlara göre, nisan ayında sahile çıkan sade, yağmur damlasını yutup denize döner. Denizde tuzlu su ortamında bu saf yağmur tanesi hayvana ıztırap verince, sade bunun acısından kurtulmak için bir sıvı salgılar. Bu sıvılar katılaşıp birbiri üzerine yapışır ve böylece inciyi oluşturur. Hayvanın karnında deniz suyundan bir miktar varsa inci bulanık, yoksa parlak olur.¹⁴

İnci denizden çıktığında portakal çekirdeği sertliğindedir. Sudan çıkınca havadaki oksijen ile temasa geçip sertleşir.¹⁵

Sade iki veya daha çok yağmur tanesi yuttuysa, inciler küçük olurmuş. En makbul olan inci tek olan incidir. Böylesi inci hem yuvarlak hem de iri olurmuş. Dür-dane, dürr-i gaitan, dürr-i şehvar gibi adlarla anılan inci, bu tek incidir. Eskiden güzel inciler Aden'de çıkarılmış. Dürr-i yettm tabiri sadedeki tek inciden kinayedir; anne ve babasının tek oğlu olan ve küçük yaşta yetim kalan Peygamberimiz için kullanılır.

İnci kalbi ferahlatır; yüzü güzelleştirir; kalp kanını tasfiye eder. Sürmeye katılıp göze çekilse, göz sinirlerini kuvvetlendirir. Bu sürmeye kuhlülcevahirf denir. Lü'li-yi müdevver (yuvarlak inci) tamlaması da bir zehir adıdır.

Divanlarda, inci ile ilgili olarak, bazı özellikleri ve hakkında teşekkül eden birtakım inançları aksetmiş olarak görebiliyoruz. Bunların yanı sıra bu taşın, sevgili, çiy tariesi, yıldız, diş, gözyaşı,

¹³ KIRBIYIK Mehmet, "Bazı XVI. Yüzyıl Divanlarında Kıymetli Taşlar", Selçuk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Edebiyat Dergisi, Yıl: 2007, Sayı: 18, say.61-75.

¹⁴ TARLAN, Ali Nihad (1936), Divan Edebiyatında Tevhidler, İstanbul: Burhaneddin Matbaası, s. 11.

¹⁵ KUŞOĞLU Mehmet Zeki. (1994), Resimli Ansiklopedik Türk Kuyumculuk Sözlüğü, İstanbul: Ötüken Neşriyat. s. 79.

yağmur damlası, şiir, söz, irfan, gönül, maarif, ay, güneş, saçılık, velayet, öğüt, niyaz ile ilgili benzetmeler için kullanıldığını da tespit edebiliyoruz.

En çok söz konusu edilen inanış, nisan yağmurunun damlasını yutan sadefin karnında incinin oluşumuna dairdir. Fuzulî'nin şu beyitlerinde bu hususa işaretler vardır:

Katre-i baran ki bir müddet sadef habsin çeker
Yog iken kadri tapar kıymet dür-i gaitan olur

Ebr-i nisansan degül bîhCide tahrîkûn senün
Her gün eyler kesb senden bahr dürr-i şahvar.¹⁶

İncinin insanı ferahlattığı hususuna şu beyitte yer verilmiştir: İnsana sıkıntı veren, açılması zor düğümler nasıl diş ile çözülüyorsa, sevgilinin inciye benzeyen dişini hayal etmek de onun saçının vermiş olduğu gamı giderecektir:

Dürr-i dendanun hayali def'ider zülfün gamın
Açılır müşkil girihler nitekim dendan ile

Bakı, sevgili için döktüğü göz yaşlarını ona bir mektup ile arz ederken, inci yağdıran diye vasf ettiği bu mektubun kağıdını da can ipliği ile sardığını hayal etmektedir. Bu beyitte bir mum mazmunundan bahsedilebilir: Lü'lü-yi eşk (gözyaşı incisi) mumun damlalarını, can rîştesi (can ipliği) ipliğini, sarılmış mektup da gövdesini alda getirmektedir:

Arz itdüm ana name ile lü'îcî-yi eşküm
Can rîştesi mektub-ı dürrer-bare sarıldı¹⁷

Şu beyitte de Baki, "Bulutun gözüne senin ayağının toprağı sürmesini çekseler, yağmur damlası değil, inciler dökerdi" demektedir. Burada sürme çekilen gözden yaş döküleceği gerçeğinden yola çıkıldığı sezilmektedir. Ayrıca beyitte kuhlülcevahîr denilen, içine inci katılmış sürmenin de tedai ettirilmiş olması muhtemeldir:

Katre-i baran degül dürrler dökerdi çekseler
Hak-i payun tutiyasından sehabun aynına

Nev'î, ay ve güneşi gökte iki büyük inciye, gökyüzünü de sadefe benzetmektedir:

Mihr ü meh iki dür-i şeh-danedür gerdün sadef
Lakin ol şeh kıymeti efzün olur bir danedür

Yahya Bey de gemiyi sadefe, içindeki gönül kapıcı güzelleri de taze, el değmemiş inciye benzetmiştir:

Sadef olur o keştî-i şinaver
İçinde dil-rûbalar lulu-yı ter¹⁸

¹⁶ AKYÜZ Kenan vd. (1958), Fuzulî Türkçe Divan, Ankara: TIK Basımevi, s. 114.

¹⁷ KÜÇÜK, Sabahattin (1994), Baki Divanı Tenkitli Basım, Ankara: TDK Yayınları, s. 432.

Sibel Murad, Rumeli Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi'nde yayınlanan "Mütercimi Meçhûl Bir Cevâhir-nâme Risâlesi"¹⁹ adlı makalesinin 243. sayfasında inci hakkında;

İkinci olarak ele alınan cevher incidir. İncinin Arapça (lü'lü') ve Farsça (mürvarid) adları verildikten sonra cevheriler (cevher alıp satan kişiler) tarafından en makbul olanının saf, parlak ve kusursuz inci olduğu ve ağırlığına göre incinin değerinin ne kadar olacağına dair bilgiler verilmiştir. Burada dânik, miskâl ve filori gibi terimler açıklanmıştır. İncinin boyutuna, rengine ve müşterisine göre değerinin değişeceğine dair bilgiler verilmiştir. Ardından incinin türleri adlarıyla birlikte verilip en iyisinin nohûdi olduğu söylenmiştir. Bu bilgilerden sonra fasıl başlığı altında inciye zarar veren haller ve nesnelerden bahsedilmiştir. İnci, güneş ve ay ışığından olumsuz etkilenir ve canlılığını/parlaklığını kaybeder. Misk kokusu ve kafur kokusu da inciye zarar verir. Aynı zamanda inci, başka bir cevherle beraber saklanmamalı, nişadır (amonyak) ve sirkeden de uzak tutulmalıdır. Bu bilgilerden sonra "hâssiyyet" başlığı altında incinin ferahlatıcı macunlarla birlikte kullanıldığında kalbi güçlendirdiği, gam ve kederi dağıttığı, boğazdan kan gelmesini önlediği aktarılmış insan sağlığıyla ilgili etkilerinden bahsedilmiştir. İncinin cevhernâmelerde ve tıp kitaplarından en çok bahsedilen faydalarından biri olan göz sağlığıyla ilgili etkisinden de söz edilmiştir. "Tekmil" başlığında ise incinin soğuk ve kuru mizaçlı olduğu yazılmış, incinin iç huzursuzluklarına, vesveseye, psikolojik rahatsızlıklara ve kalbe iyi geldiği bilgisi tekrarlanmıştır. "Tezyil" bölümünde Aristoteles'ten bir alıntı yapılarak incinin nasıl meydana geldiği anlatılmıştır. Bu kısım tamamlanmadan tercüme, firuze taşının anlatıldığı bölümle devam etmektedir.

Semih Yeşilbağ'ın Muhibbi Divânı'nda Değerli Taşlar²⁰ adlı makalesinde elmasla ilgili olarak;

Dürr

Lü'lü', leâl, mürvârid, leâl, leâli gibi isimlerle karşılanan inci, sade denilen deniz hayvanının karnında oluşur. İnanışlara göre nisan ayında sahile ya da suyun üstüne çıkan sade, kapakçıklarını açar ve o sırada karnına düşen nisan yağmurunun damlasını yutup denize döner. Denizde tuzlu su ortamında bu saf yağmur tanesi, hayvana ıstırap verince sade, bunun acısından kurtulmak için bir sıvı salgılar. Salgılanan bu sıvılar birbiri üzerine yapışır, katılaşınca da inci tanesini oluşturur. Hayvanın karnında deniz suyundan bir miktar kalırsa inci bulanık, kalmazsa parlak olur.²¹

Muhibbi, incinin teşekkülüne atıf yaptığı aşağıdaki beyitte gözü sade, gözyaşını inciye benzetmektedir. Öyle ki şâirin gözleri, gözyaşı incisini korumak için sade olmuş; sanki nisan yağmuruyla mücevher yüklenmiştir:

Dürr-i eşküm hıfzına olmuş meğer çeşmüm sade
Âb-ı nisânıla gevher-bâr olupdur gözlerüm

¹⁸ ÇAVUŞOĞLU, Mehmed, (1977), Yahya Bey Divan (Tenkidli Basım), İstanbul, İÜEF Yayınları, s. 254.

¹⁹ MURAD Sibel, "13. Mütercimi Meçhûl Bir Cevâhir-nâme Risâlesi", .

²⁰ YEŞİLBAĞ Semih, age, s. 695-697.

²¹ KIRBIYIK Mehmet, age, s. 65.

İncinin iyisi Ummân Denizi'nden çıkar. Herek Adası, Serendip, Kişü'l-Bahreyn'den (Basra Körfezi) çıkan inciler ve de Serendib Denizi'nden çıkanlar da iyidir; ancak Hicâz, Yemen, Aden, Sahrât, Kulzüm Denizlerinden (Kızıl Deniz) çıkan sadeplerin incisinde letâfet, tarâvet ve âbdârlık azdır veya hiç yoktur.²²

İncinin iyisinin Umman Denizi'nde olduğunu bilen Muhibbi, inci gibi dişlere sahip bir sevgili istersen Umman Denizi'ne benzeyen gözyaşlarıma dal, demektir. Muhibbi, şiirini de inciye benzetir. Ona göre şiirini kim görürse, onu Aden incisinden daha güzel diyerek över. Şâir, gözyaşını deryaya, gözünü sadepe, gönlünü ise Yemen mülkündeki Aden'e benzetmektedir. Yemen'de bile arayıp bulunamayacak olan saf inci, Muhibbi'nin gözyaşına benzer:

İy Muhibbi isterisen dişleri mânend-i dür
Gözlerüm yaşına tal ol bahr-ı ummânumdurur

Kim görse bu elfâzıla nazmunı Muhibbi
Tahsinler idüp diye ki yiğ dürr-i 'Aden'den

Yaşum deryâ sadepe çeşmüm içinde bulunur dürler
Didüm iy dil seni bildüm Yemen mülkinde 'Aden'sin

Gözüm yaşına benzer dürr-i sâfi
Arayup bulmayasız siz Yemen'de

Bu kıymetli taş; genellikle benzetme yoluyla diş, ter, çiy tanesi, gönül, gözyaşı, sevgilinin vuslatı, şiir, güzel söz, mânâ güzelliği, şâirin söz söyleme kabiliyeti ve bulduğu orijinal mânâlar gibi birçok kavramı anlatmak için benzetme unsuru olarak kullanılır:

Dür dişi fikri ile düşdüm yine bir 'âleme
Her taraftan eşk-i çeşmüm görünür deryâ bana

²² ARGUNŞAH, Mustafa (1990) "15. Yy.da Yazılmış Tuhfe-i Murad! İsimli Cevhername'de Geçen Değerli Taşlarla İlgili Terimler", Marmara Üniversitesi Türklük:Araştırmaları Dergisi, 6: 1-20.

Gördiler cân riştesine dizdügüm söz dürlerin
Didiler mir-i suhen eş'âr u divânum görüp

Kim göre rengin lebünle dostum lü'lü dişün
Diye dürre kim bakar la'l-i Bedahşân'dur 'abes

İy Muhibbi dişleriyle leblerin zikr eyledün
İşiden didi kelâmun dürr ü gevherden leziz

Muhibbi yine yârâna ma'âni dürlerin dökdün
Bu şi'rün tarzını ancak senün sâhib-kemâl anlar

Meyl iderse gözlerüm yaşına yâr olmaz aceb
Çünkü kadrini bilür her biri bir dürdânedür

Katredür gerçi suhenlik dehenden çıkıcak
Kıymetin kim ki bilür ol ana dür-dâne olur

Dür dişün yâdına talsam ger ma'âni bahrına
Her ne cevher kim çıkarsam fikr-i bikrümünden çıkar

Ko daksun rişte-i cânâ Muhibbi ehl-i nazm olan
Ma'âni bahrına talup çıkardun dür gibi sözler

Saçılan dürler sana kim işide elfâzunu
Tâze güller bitüre ger 'ârızunn döke arak

Muhibbi, istifham sanatından yararlandığı aşağıdaki beyitlerde, sevgilinin dudağını noktaya ve dişlerini inciye benzetirken ağzını da la'lden yapılmış, içinde değerli taşların bulunduğu bir hokkaya benzetmiştir:

Nokta mıdur leb midür bu yohsa la'lin hokkadur
Diş midür pinhân olan ol hokkada lü'lü' midür

Hande kılsa gül gibi zâhir görinen diş midür
Yohsa saklu hokka-i la'l içre lü'lû'lar mıdur

Dür, kalıplaşmış bazı tamlamalar içerisinde özel anlamlar yüklenmiş olarak da kullanılmaktadır. "Dürr-i Yetim" tabiri, edebi eserlerde kinayeli olarak kullanılıp hem sadeftede tek olan inciye hem de anne ve babasının tek oğlu olan ve küçük yaşta yetim kalan Peygamberimizi kastederek kullanılabilir. Hz. Ali'nin mezarının Necef'te olduğuna inanıldığından "dürr-i Necef" ifâdesi ile de Hz. Ali kastedilmektedir:

Gözüm yaşı benüm dürr-i Necef'dür
Yaşum dürdâne çeşm ana sadeftür

Bu ne hikmetdür ki deryâda sadeft halk eyledün
Bu ne kudret mâdan itdün bi-bâhâ dürr-i yetim

Nasıl ki sadef kırılmadan içindeki inci çıkarılamıyorsa, inciye benzeyen gözyaşının elde edilmesi için de âşığın cam gibi hassas gönlü kötü söz ve hareketlerle kırılmalıdır:

Şiše-i gönlümi sı göz yaşını ister isen
Dür kaçan hâsıl olur sımayalar ger sadefi

Sadef, birden fazla yağmur tanesi yutarsa sadef içinde birden fazla inci olur ve bunlar ebât olarak çok olurmuş. En makbulü sadeftte tek, yuvarlaklığı tam, pürüzsüz ve iri olan incidir. Dür-dâne, dürr-i galtân, dürr-i yek-dâne, dürr-i şehvâr, dürr-i yetim, dürr-i yektâ veya dürr-e gibi adlarla anılan da bu incidir.²³

Kan yaşumla al olalıdan benüm kirpüklerüm
Merdüm-i çeşmüm dizer her dem dür-i galtân ana

Dürdür Muhibbi nazmını gel dak kulaguna
Her kim görürse diye bu ne şâhvâr olur

Bir bencileyin var mı bu bahr-ı gam içinde
Bir sencileyin dişleri şehvâr ele girmez

Mecaz anlamlı düşünüldüğünde, bir hedefe ulaşmak isteyen kişi; zorlukları göze almalı, zorluklara rağmen amacından vazgeçmemeli; çünkü hayatta her başarı bir bedel ister, şeklinde düşünülebilecek “dalgiç olup denizde inci aramak” ifâdesi, kinâyeli kullanılmıştır; zira gerçek anlamlı olarak da düşünüldüğünde inci bulmak için denizlere dalmak zor ve tehlikeli bir iştir. Bu zorlu iş, Tuhfe-i Murâdi’de şöyle anlatılır: Denizden inci çıkarmak isteyen gavvâs gemiye biner, sadef olduğunu düşündüğü yerlere gider. Yanında getirdiği uzun sırık yardımıyla sadeplerin yerini belirledikten sonra, gemiye bağlı uzun bir ipin ucuna büyük kara bir taş bağlayıp ipe bağlı bu taş ile kendisini gemiden denize atar. Gavvâs, taşın ağırlığıyla deniz dibine kadar iner, elindeki orağa benzer alet ile gördüğü sadepleri keser, fileye doldurur, yine bu ipe tutunarak hızlı bir şekilde denizin yüzeyine çıkar. Deniz dibinde insana zarar verecek hayvanlar çok olduğundan gavvâs, tehlikeli durumlar için yanında taşıdığı yağı denize döker; zararlı hayvanlar, bu yağdan ürker ve kaçarlar; gavvâs, bu şekilde tehlikeli durumlardan korunmuş olur.²⁴

Muhibbi bahra gavvâs ol bulasın dürr-i yektâyı
Egerçi pür hatar dirler direm deryâdan el çekmem

İncinin kalp kanını temizleyerek kalbi ferahlattığına, yüzü güzelleştirdiğine, göz ile ilgili hastalıklara iyi geldiğine inanılır. Geçmişte yalnızca bir süs aracı değil, aynı zamanda gözü kuvvetlendirmesi, görüşü artırması ve göze parlaklık vermesi gibi sebeplerle sürme olarak kullanıldığını, bu sürmenin etkisini artırmak için de deliksiz incinin dövülüp toz haline getirildikten sonra sürmeye ilâve edildiğini hem tıp kitaplarından hem de edebi kitaplardaki şairlerin ifadelerinden öğrenmekteyiz. İncinin

²³ AYBET, Nahid (1989), Fuzûlî Divânı’nda Maddî Kültür, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 359.

²⁴ ARGUNŞAH, M. age, s. 79-80.

sağlık için kullanımı yanında taç, küpe, kolye gibi süs eşyası olarak kullanımına da beyitlerde rastlanmaktadır. Bazı beyitlerde inci küpenin kulağa süs eşyası olarak takılması anlamıyla birlikte ifadenin kinayeli kullanılarak sözün “kulağına küpe olmak” deyimindeki “başa gelen bir durumdan alınan dersi unutmamak” anlamı da akla getirilecek şekilde kullanıldığı görülmektedir:

Hak yolında ihtiyâr-ı fakr idüp fahrum didi
Geymezidi virseler dürr ü cevâhir tâc ana

Muhibbi sözleri dürr ü güherdür
Gerekdür anı yârân ide mengûş

Nazm ider lü'lü' dişün la'l lebün evsâfını
Rişte-i cân üzre dizmiş dürr ü gevher bağlamış

Rumeysa Keskin Aslan'ın kaleme aldığı Celili Divanı'nda Değerli Taşlar²⁵ adlı çalışmasının 318-323 sayfalarında inci ile ilgili olarak;

Gevher (İnci)

Gevherin kelime anlamı incidir. Bunun yanında elmas, yakut, zebercet gibi cevherlere de gevher denilir. Ayrıca gevherin asıl, zât, akıl ve irfan gibi manaları da vardır.

İnci, deniz hayvanı olan sadefin karnında meydana gelir. İnanişâ göre nisan aylarında sahile çıkan sadef nisan yağmurunun damlalarını yutar ve tekrar denize döner. Denizin tuzlu suyunda içine almış olduğu yağmur damlaları sayesinde sadef bir sıvı salgılar, sıvı katılaşıp ve inciye oluşturur.²⁶

Bu inanışla ilgili bir diğer bilgi ise şöyledir:

“Güneş, Burc-ı Hamele gelib, yağmur vakti ola, deryânın yüzüne çıkarlar, ağızların açıp, yağmurların katresini yutub, deryânın dibine inerler. Tâ ki Güneş Cevzâ Burcu'na nakl

²⁵ KESKİN ASLAN Rumeysa, “Celili Divanı'nda Değerli Taşlar”, Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi, Yunus Emre'den Mehmed Âkif'e Şiir Özel Sayısı, Yıl 7, Aralık 2021, s. 313-330.

²⁶ KIRBIYIK Mehmet, age, s. 65.

etdikde, deryânın yüzüne çıkıp, yüzlerini Güneş'e dönerler. Gün döndükçe onlar dahi berâber dönerler. Gün battıkça yine deryânın dibine dönerler. Güneş Seretân Burcu'na nakl etdikçe de karınlarında inci hâsıl olur"²⁷

Divan şairleri inciyi sevgili, diş, gözyaşı, yıldız, ay, güneş, mücevher, söz, çiy tanesi ve şiir olmak üzere pek çok manalarda kullanmışlardır.

İncinin divan edebiyatındaki en bilinen kullanımlardan biri dürr-i yetim tamlamasıdır. Bu tamlama Hz.Muhammed için kullanılır. Bunların yanı sıra dürdâne, dürr-i galtân, dürr-i şehvar gibi kullanımlar da mevcuttur. Bunlar iri ve tek olan inci için kullanılmaktadır. Çünkü incinin iri ve tek olanının makbul olduğu düşünülmektedir.

Divan şairleri inciyi şiirlerinde kullanırken aynı zamanda incinin çıkarıldığı yerleri de beyitlerde belirtirler. Bu yerler: Kış-i Bahreyn, Serendib, Kulzûm, Aden ve Umman Denizi'dir.²⁸

Celili aşağıdaki iki beyitte de Umman Denizi'nden ve içindeki inciden bahsetmektedir. Şaire göre incinin iyisi Umman Denizi'ndedir ve içindeki inci özeldir. Buradaki inci ise sevgilidir.

Kaldı gird-âb-ı belâda zevrak-ı ümmidüm âh
Gerçi kıldum gevher-i deryâ-yı 'ummânı taleb

"Âh! Umman Denizi'nin incisini talep etsem de ümidimin kayığı bela girdabında kaldı."

Şair, sevgilisine kavuşamamasından dolayı ümitsizliğe düşmüştür. Bu durumu ise deniz ile ilgili kavramlar vasıtasıyla şairane bir şekilde ifade etmiştir. Bu beyitte inci sevgiliyi, gemi ümidi, deniz ise aşkı sembolize etmektedir.

Vasl-ı cânâna sebep olmazsa n'olur 'ışkdan
Gevher-i maksûd ele girmezse 'ummândur 'abes

"Sevgiliye kavuşmaya sebep olmadıktan sonra aşkdan ne olur. İstenen inci ele geçmezse deniz abestir."

Şairin aşktan beklediği sevgiliye kavuşmaktır. Bundan dolayı sonu kavuşma ile bitmeyen aşkın hiçbir işe yaramayacağını ifade etmektedir. Bu düşüncesini ikinci mısradaki bir misal yoluyla örneklendirmektedir. Beyitte leff ü neşr yapılarak deniz aşka, inci ise sevgiliye karşılık gelecek şekilde kullanılmıştır.

Aşağıdaki beyitlerde şair sevgilinin yanağının hazine gösteren bir güneş ışığı olduğunu söylemektedir:

Mâh-ı ruhsârın hayâli sine-i gam-hânede

²⁷ DEMİR ve KILIÇ, age, s. 54.

²⁸ ÖZGERİŞ, Mutlu Melis. (2016), "Değerli Taşlar Yönünden Ahmet Paşa Divanı", Türkiye Mecmuası, 26 (2). s. 307-324, İstanbul, s. 132.

Pertev-i hurşiddür güher urur virânede

“Gam yeri olan sinede (bulunan) yanak ayının hayali, viranede mücevher gösteren güneş ışığıdır.”

Âşığın aşk dertleriyle dolu olan göğsü bir gam yeridir, bu sebeple bir viraneye benzemektedir. Âşık ne zaman sevgilinin parlak aya benzeyen yanağını düşünse sanki sinesine güneş ışığı vurur. Beyitte hazinelerin viranelerde olduğuna dair inanışa gönderme yapılmıştır.

Peykânlarının cân gibi sinemde yeri var
Ey genc-i güher gel berü virânelerüz biz

“Oklarının can gibi sinemde yeri var. Ey mücevher hazinesi! Biz viraneleriz, beri gel.”

Şair sevgiliye seslenmektedir. Sevgilinin bakışları beyitte ok olarak anlatılmıştır. Bu teşbihin temelinde kirpiklerin oka ve kaşın yaya benzemesi vardır. Şairin asıl istediği sevgilinin bakışına kavuşmaktır. Bu bakışın sevgiyle değil de hışım ve kızgınlıkla olduğu açıktır. Sevgilinin kızgın bir bakışı bile âşık için oldukça değerlidir. Öyle ki Celili hayatını elinden alacak bir ok gibi olan sevgilinin bakışını kendi canı ile bir tutmuştur. Bu yüzden bakış okunun tıpkı can gibi onun göğsünde yeri vardır. Sevgilinin güzellikleri mücevhere teşbih edilmiş, böylece sevgili bir mücevher hazinesi olarak tarif edilmiştir. Klasik anlayışa göre hazinelerin yeri viranelerdir. Âşık da sevgiliden ayrı olduğu için bir viranedir. Dolayısıyla sevgilinin yeri âşığın yanı olmalıdır.

Nazmunı ancak Celili tab’-ı Husrev zevk ider
Kimse cevher kıymetin bilmez meger cevher-şinâs

“Ey Celili! Şiirinden ancak Hüsrev yaratılışlı olanlar hoşlanır. Mücevherden anlayanlar dışında kimse mücevherin kıymetini bilmez.”,

Celili, şiirinin yalnızca Hüsrev gibi üstün yaratılışlılar ve sanat bilgisiyle kültürü geniş olanlar tarafından anlaşılacağını söyler. Mücevherin kıymetini kuyumcunun anlayacağı gibi iyi şiirin kıymetini de ancak üstün olanlar anlar. Bu beyit bir fahiye örneği olduğu gibi şairin üst mertebede olan bir kişiden himaye talebi olarak da anlaşılabilir.

Âşnâ olmasa `ışka sana irmezdi gönül
Kande bulur güheri talmasa bahre gavvâş

“Gönül aşka aşına olmasa sana ermezdi. Dalgıç denize dalmasa mücevheri (inci) nerede bulurdu?”

Şaire göre bir insan eğer âşık olabiliyorsa onun gönlü aşkı tanımaktadır. Bu mesele tıpkı bir dalgıcın denize dalıp mücevheri bulmasına benzer. Eğer dalgıç denize dalmasaydı mücevherden de haberi olmazdı. Beyitte kâlu belâya telmih vardır. Kâlu belâya elest bezmi de denir. Elest bezmi Allah’ın kullarına “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?” sorusuna cevaben kulların tasdik anlamında “Kâlu belâ” demeleri olayıdır. Divan şairlerine göre bu, aşkın ruhlara dağıtıldığı ilk andır. Dolayısıyla âşıklar

sevgilerini genellikle kâlu belâyâ dayandırırılar. Bu beyitte de şair, gönlünün aşkı tanıdığını, bu sebeple âşık olduğunu söyleyerek elest bezmine gönderme yapar.

Müdde'-i gönlinden n'eyler nükte-i esrâr-ı 'ışk
Gevher-i pâkizeye çün pâk-dillerdür sade f

"Aşkın gizli nüktesi iddiacı gönlünde ne arar? Temiz gönüller saf inci için inci kabuğudur."

İddiacı kişi aşktan anlamayıp âşıklık iddiasında bulunur. Ne yazık ki bu kişiler aşkın gizli nüktesinden habersizdir. Aşkın gizli nüktesi saf bir incidir ve o yalnızca temiz gönüllerde bulunur. Temiz gönüller bu inciye bir sadeftir.

Aşağıdaki beyitte şair inciye ömür ve ömrün her anı anlamında kullanmıştır:

Ömr bir gencinedür kim her demidür pür-güher
Hayfdur kim idesin bi-hûde yerlerde telef

"Ömür her anı inci dolu olan bir hazinedir, yazık ki (onu) beyhude yerlerde telef edersin."

Beyit okuyucuya açık bir öğüt vermektedir. Şair hayatın her anını bir inciye benzetmekte, dolayısıyla hiçbir anın boş yere harcanmaması gerektiğini ifade etmektedir.

Aşağıdaki beyitte şair döktüğü gözyaşlarını çiy dökmek olarak dile getirmiştir. Bununla birlikte dökülen çiyler inciye benzetilmiş ve mücevher saçmak ile ilişkilendirilmiştir:

Jâle-bâr oldı gözüm
kendü gözünle
gördün
Çeşm-i 'uşşâka dir
idün ki güher-bâr
degül

"Kendi gözünle
gördün (ki) gözüm
çiy dökücü oldu.
Halbuki âşıkların
gözleri mücevher
saçmaz derdin."

Sevgili "Âşıkların gözleri mücevher saçmaz." dese de âşık gözyaşları dökmüş ve böylece sevgiliyi yalancı çıkarmıştır. Âşığın ağlaması sevgiliye kavuşamaması sebebiyle olmalıdır. Gözyaşı mücevhere teşbih edilmiştir. Celili kendi şiirlerine de inci demektedir. Şiirleri onun söz incileridir. Aynı zamanda beyitte incinin küpe olarak kullanımına da değinilmiştir:

Gûşvâr idinseler n'ola Celili şi'rünü
Ehl-i dil katında yigdür gevher-i yek-dânededen

"Ey Celili! Şiirini küpe edinseler ne olur? (Şiirin) gönül ehli katında eşi benzeri olmayan mücevherden daha değerlidir."

Güzel sözün kulağa küpe edilmesi âdettendir. Bundan dolayı şairin şiirini kulağa küpe edinmelerine şaşılmaz. Gönül ehli katında güzel bir şiir eşsiz bir mücevherden daha değerlidir. Beyit bir fahriye örneğidir. Şiir mücevher ile mukayese edilmiş ve ondan daha değerli olarak gösterilmiştir.

Aşağıdaki beyitte şair gözyaşlarını inciye, gözyaşlarıyla oluşan denizi ise ummana benzetmiştir.

Çeşm-i nemnâkum toludur katre katre kan ile
Bahr-ı 'ummândur bitürmüş dürr ü mercân şâh şâh

"Nemli gözlerim damla damla kan ile doludur, inci ve mercanı parça parça bitiren ulu denizdir."

Şair o kadar çok gözyaşı dökmüştür ki deniz gibi yaş akıtmıştır. Şairin kanlı gözyaşı inci ve mercana benzemektedir. İncinin bir diğer kullanım şekli ise dişe benzetilmesidir:

Dür nisâr ider Celili dişlerün vasf idicek
Âferin-tab'ına kim dürr-i sühan 'ummânıdur

"Celili senin dişlerini tarif ederken inciler saçar. Söz incisinin denizi olan yaratılışına aferin."

Beyitte hem sevgilinin dişleri hem de Celili'nin sözleri inciye benzetilmiştir. Divan şiiri geleneğinde şair mana denizine dalıp söz incileri çıkaran bir dalgıçtır. Şair ne zaman sevgilinin dişlerini vafsetse söz incileri taşar. Sevgilinin kendisi ise söz incisinin denizidir. Dolayısıyla şairin ortaya çıkardığı sözlerin kaynağı sevgilidir.

Şair aşağıdaki beyitte kendisinin inci olduğunu belirtir:

Dürr-i yektâyam Celili gerçi oldum pâ-y-mâl
Hâkden kaldursa n'ola Âsaf-ı devrân beni

"Ey Celili! Her ne kadar ayakaltında kalsam da eşsiz bir inciylim. Devrin Âsaf'ı beni topraktan kaldırsa ne olur."

Doğu edebiyatında Âsaf, vezirin eş anlamıdır. Bu unvan Süleyman Peygamberin meşhur veziri Âsaf b. Berhiye'den kalmaz. Bu kişinin ilm-i simyâ gibi gizli ilimlere vakıf olduğu söylenir. Bir rivayete göre ismi azam kuvvetiyle Belkıs'ın tahtını getiren bu vezir olmuştur. Bu sebeptendir ki şairler vezirleri överken onlara Âsaflık unvanını yakıştırırlar. Âsaf bir idare ve ileri görüşlülük timsali olarak kullanılmıştır. Bu kelimenin edebiyatımızdaki kullanışı o kadar yaygındır ki artık vezirin adını anmak bile gerekmez. Âsaf denilince hemen dönemin veziri akla gelir. Beyitte şair, çevresi tarafından anlaşılmadığı için ayaklar altında kaldığını, yine de değerinden bir şey kaybetmediğini ifade etmektedir. Bundan dolayı dönemin vezirine kendisini tekrar himaye etmesi için bir imada bulunuyor olmalıdır. Beyitte inci, şairin sanat kudretinden dolayı kazandığı değere işaret etmektedir.

Celili'nin şiirleri birer inci dizisidir.

Celili çün ten-i pür-eşk vasfın nazm ider sözde
Onun şi'ri gibi bir rişte-i dürr-i hoş-âb olmaz

"Celili'nin gözyaşı dolu bedeni sözde (sevgilinin) vasfını nazmeder; onun şiiri gibi bir parlak inci dizisi olmaz."

Celili sevgilinin vasfını gözyaşı akıtarak anlatmaktadır. Beyitte ağlama eylemi ile şiir yazma arasında bir paralellik mevcuttur. Gözyaşı taneleri inciye benzer. Şair devamlı ağlayarak gözyaşı incilerini ipliğe dizmektedir. Şiirde ise mana incileri ipe dizilir. Beyitin ikinci mısrası bir fahriyedir. Şair şiiriyle övünmekte, onun şiiri gibi bir parlak inci dizisi bulunamayacağını söylemektedir.

Fatma Sabiha Kutlar'ın yazdığı Klasik Dönem Metinlerinde Değerli Taşlar Risale-i Cevahir-name²⁹ adlı kitapta inci hakkında aşağıdaki ifadeler yer almıştır.

İncü (dür, lü'lü', mervarid): Genellikle benzetme yoluyla diş, ter, gözyaşı, şir, güzel söz gibi birçok kavramı anlatmak üzere yer verilen incinin, büyük taneli ve değerli olanlarının elde edildiği yerlerden biri de Kış-i Bahreyn/Kışü'l-Bahreyn (Hasra Körfezi)'dir. Şeyhi'nin "dür, diş, gözyaşı, Kış-i Bahreyn"; Ahmed-i Da'i'nin de "dür, gözyaşı, elmasla inci delmek, Kış-i Bahreyn" ilişkisi üzerine kurduğu beyitlerde incinin bu özelliklerinden bazısı bir aradadır:

Dişlerün derdinden itmiş kış-i Bahreyne sefer
Anun-içün Rılma dürdür armaganı çeşmümün

Kirpügi elması birle dür dizer Da'i bugün
Kış-i Bahreyn aldı çün ab-ı revanı çeşmümün

İnci bazı tamlamalar içinde özel anlamlar yüklenerek de şiirlerde kullanılır. Mesela Nadiri ve Bağdatlı Ruhi'nin aşağıdaki beyitlerinde "dürr-i yetim" Hz. Muhammed'i, "dürr-i Necef ise Hz. Ali'yi anlatır:

²⁹ KUTLAR Fatma Sabiha, (2013), age, 26-31.

Kalup rahşı o menzil-gehde Refref eyledi hidmet .
Sadeş-var itdi. ol dürr-i yetime şinesin me'va

Bagdad sadeşdür güheri dürr-i Neceşdür
Yanında anun dürr ü güher seng-i hazeşdür

İnci hakkındaki en yaygın inanış nisan ayında latif yağmurlar yağdığında sedefin deniz yüzeyine çıkıp ağzını açtığı ve yağmur damlalarını kaparak denizin dibine döndüğü, sedefin bulunduğı yerin durumuna göre de damlaların farklı özellikleri olan inciye dönüştüğüdür. Metinlerde bu inanışa değinilen çok sayıda beyit vardır. Necatı Bey ve Şeyh Galib'in aşağıdaki beyitleri de bunlar arasındadır:³⁰

Ey Necatı kil-i geşher-baruna kıymet mi var
Dürr olur her katre kim ol ebr-i nisan yagdurur

Encüm-i çarlı bütün katre-i nisan olsa
Sadeş-i dil güher-aşam degildir bilirem

Kethuda-zade Arifin yağmur damlalarının inciye dönüşmesi inanışını hatırlattığı şu beytinde ise "mercan" kelimesinin, Tuhfe-i Muradi'de de işaret edilen "bütün vasıfları yerinde, güzel ve küçük taneli inci" anlamı da çağrıştırılmıştır:

Mercan bedid olsa sadeşten aceb degül
Baran-ı eşk-i dide cigerden zuhur eder

Şerifi tercümesindeki şu beyit ise, bir katre suyun sedefte inciye dönüşmesinin farklı bağlamda kullanılmasına dikkat çekici bir örnektir. Feridun'un oğlu Menilçehr'in İrec'in kızından dünyaya gelmesinin anlatıldığı bölümde yer alan beyitte "dür bağlamak" "hamile kalmak" manasında kullanılmıştır:

³⁰ ARGUNŞAH, M. age, s. 87.

Sadef bir katre sudan bağladı dūr
O dūrden aldı rahmi ananun pūr

Mesnevilerdeki vuslat sahnelerinde kadın ve erkeğin biraraya gelmesinin "sedefin inci kapması", bekaretin izalesinin ise "incinin elmasla delinmesi" şeklinde tasavvur edildiği görülür:

Sadefler la'î içinde dūr kapardı
Benefşe güllere sünbül karardı

Dürişdügi olmadı hergiz telef
Meger inci kapdı bilinden sadef

Kiya'ni vasi gencinde ol heva-dar
Bulur na-süfte bir lü'lü'-i şehvar

Melek el urmamış ana degül nas
Urur hakkak-var ol dūrre elmas

Nadiri'nin; avucunu denize, tırnaklarını sedefe benzettiği memduhunun parmağından inciler saçmasına şaşırmmamak gerektiğini vurguladığı aşağıdaki beyit, Divan şairlerinin farklı bağlantılarla oluşturdıkları hayaller için dikkat çekici bir örnektir:

Nahunları sadefleric1ür bahr-i kefinün
Engüşt-i dūr-feşanı saçarsa n'ola le'al

Şahidi'nin bir beytinde gökyüzü Hintli, parlak yıldızlar inci olarak tasavvur edilir, ve yıldızların gözlerinin parlaması "gece Hintli'sinin inciye kapmasına engel olmak düşüncesine bağlanır. Bu noktada cevher kitaplarında yıldız gibi beyaz, parlak, şefaf, değirmi ve değerli inciye "necm" veya "necmi" dendiğini de belirtelim:

Çererdür gözlerin her necm-i dūrri
Ki kapmaya gice Hindüsü dūrri

Sabit'in bir kasidesindeki şu beyitte Şeyhülislam Feyzullah Efendi "dūr-i şehvar"a benzetilerek övülürken incinin pamukta muhafaza edildiği de hatırlatılır:

Urf-ı nu'manı ile zat-ı şerefmendi gibi
Penbede saklıyacak bir dūr-i şehvar olmaz

Mutlu Melis Özgeriş'in Değerli Taşlar Yönünden Ahmet Paşa Divanı³¹ adlı makalesinde elmas ile ilgili olarak;

İnci

³¹ ÖZGERİŞ Mutlu Melis, age, s. 312-314.

Dürr, incü, lü'lü, leâl, leâli, mervârid. Nisan ayında sahile çıkan sadefin kapakçığını açması ve o sırada yağan yağmur damlasını yutup denize geri dönmesi neticesinde meydana gelir. Sadece birden fazla damla düşerse inciler küçük ve çok olur. Halbuki makbulü iri ve tek olanlarıdır.³² Dür-i dâne, dür-i galtân, dür-i yek-dâne, dür-i şehvâr gibi adlarla anılan kıymetli inci, bu tek olan incidir. Eğer nisan yağmuru yılanın ağzına düşerse zehir haline gelir. Ayrıca lü'lü-yi müdevver (yuvarlak inci) tamlaması da bir çeşit zehrin adıdır (Pala 2004: 126). Kış-i Bahreyn, Serendib, Aden, Umman, Kulzüm denizleri ise incinin çıkarıldığı yerlerdendir. İncinin göz ile ilgili hastalıklara iyi geldiği düşünülür. Bunlara ilaveten dürr-i yetim hem tek hem de yetim olması yönüyle Hz. Muhammed'i, dürr-i Necef ise Hz. Ali'yi hatırlatacak şekilde de karşımıza çıkabilir.

Ahmet Paşa divanına bakıldığında inci en çok karşılaşılan taşlardan biridir. Lü'lü diş, dürr-i şâh-vâr (padişaha lââyık, iri inci), dürr-i kirâm, dürr-i bûy, dürr-i meknûn (muhafazalı parlak inci), dürr-i hisâl, dür-i hoş-âb (iyi inci), dür-fişân (inci saçıcı, inci saçan), dür-efşân (inci serpen, inci gibi söz söyleyen), dürr-i nâ-yâb, dürr-i semin (kıymetli inci), dürr-i girân, dür-nisâr, dür-i âb-dâr, dürr-i mandûd, dürbâr (inci yağdıran, inci yağmuru), lü'lü-yi lâla (parlak inci), dürr-i Aden (Aden incisi), dürrer (büyük inci taneleri) gibi inci anlamına gelen kelimeler ve inciyle alakalı kavramlarla kurulan tamlamalara rastlanılır. Ayrıca güher kelimesinin cevher karşılığının yanı sıra inci karşılığı da kullanıldığı görülür. Bu yüzden Güher kelimesinin geçtiği beyitler de inci başlığı altında değerlendirilmelidir.

Sevgilinin ağzı bir cevher madeni, mücevher kutusu; dişleri ise rengi, parlaklığı, letafeti ve kıymeti bakımından inci dizisine benzetilir ve en değerli incilerin çıkarıldığı Aden deniziyle birlikte şirde yer edinir:

Gonca lebin tarâvet-i berg-i semen tutar
Lü'lü dişin letâfet-i dürr-i Aden tutar

Aşık sevgili uğruna o kadar çok ağlamıştır ki gözyaşlarından deniz meydana gelmiştir. Bu gözyaşı denizindeki sade f nasıl nisan yağmurunu almak için açılırsa aşık da kulaklarını sevgilinin birer inci tanesi gibi olan sözlerini duymak için açar. Sade f kıymetli inciye, aşığın kulağı da sevgilinin kıymetli sözlerini içerisinde barındırır:

Yaşım denizlerinde açıktır sade f gibi
Sözün güherleri hevesinden kulacığım

Sevgilinin dudakları ve aşığın kanlı gözyaşları renk itibarıyla la'le benzetilir. İnciyle eş değer görülen sevgilinin dişlerine dudaklar perde olmuştur ve aşık bu yüzden kanlı yaşlar akıtır:

Lü'lü dişin kim olmuş ana perde-dâr la'l
Her dânesi düşürdü gözümde hezâr la'l

Sevgilinin inci dişinin, servi boyunun hasretine aşık kanlı gözyaşları akıtır:

³² MACİT, M., 2003, "Dürr", Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., C. 2, s. 251.

Dür dişin derdi ile serv boyun hasretine
Dem ola kim gözümün yaşını deryâ göresin

La'l taşı Bedaḥşân'dan çıkarılır ve kırmızı rengiyle aşk acısı çeken aşığın gözyaşları, aşığın kanlı gözü Bedaḥşân'a benzetilir. Aynı şekilde gözyaşları inci ilişkisi de yuvarlaklık, renk ve kirpiklerdeki görünüşünün dizi dizi inciyi hatırlatması bakımından kurulur. Aşağıdaki beyitte bu ilgilere ilaveten yaşların ardı ardına düşmesiyle her iki kıymetli taşı taşıyan kervanın hareketinin tasavvuru mevcuttur:

Uş eşk kârbânı Bedaḥşân-ı dideden
Rûma katâr-ı la'l ile dür armağan çeker

Sevgilinin sözleri birer inci tanesidir ve aşığın nezdinde paha biçilemez mahiyettedir. Gönül denizinden çıkan bir sözün müjdesini verene de bin altın madeni fedadır:

Çıkar bahr-ı dilden yine bir güher
Değer müjdegânisi bin kân-ı zer

Şairin sözleri kıymetlidir ve nesilden nesile aktarılmasıyla artan değere sahiptir. Sade içinde meydana gelen en değerli inciyle eşdeğerdir:

Erse deniz kulağına sözün cevâhiri
Olur sade içinde dür-i şâh-vâr âb

Şair inciler saçan kalemiyle servi boylu sevgilinin güzelliklerini yazar. Ayrıca sıra sıra incilerden yaptığı kolyeyi boynuna asarak güzellik gelinini süsler:

Nev-arûs-ı hüsnünü zeyn etmege ey serv-i nâz
Silk-i cevher düzdü kilik-i dür-feşânım boynuna

İnci çoğunlukla şairin muhayyilesinde sevgiliyle ilgili unsurlarda benzetmelere konu olsa da aşağıdaki beyitte olduğu gibi eşyada kullanılmasıyla da şiirde yer bulur. Burada inci küpeden bahsedilir:

Dür gûş-vâr asılsa bünâ-gûşun üstüne
Aksiyle haddinin ola ol gûş-vâr la'l

Genel olarak Ahmet Paşa divanı ele alındığında padişahın ihsanı, sevgilinin dişleri, eşyalarda kullanımı, aşığın gözyaşı, şairin şiir ve söz söyleme kabiliyeti, incinin oluşumu ve yapısı, yağmur-çığ tanelerini andırması incinin şiirde kullanım şekillerindendir.

Ahu Cavlazoğlu Davulcu'nun kaleme aldığı Dürr-i Mekkûn'da Değerli Taşlar Üzerine³³ adlı eserinde inci taşından bahsetmektedir:

³³ CAVLAZOĞLU DAVULCU Ahu, age, s. 33.

“... incü, zümürüd ve mercân bunların hâşiyeyeti katı çokdur. Âdemün gönlünü ferah eyler”.

“Ya’nî incü bir nâfi’ nesnedür ve hem hûb cevherdür. Sürmeye kat salar gözün nûrın artırur. Eger ma’cûna katsalar gönüle ferah vürür ve kuvvet vürür. İncünün ba’zısı şarudur. İncü dağı bir sünükdür ki uran harâb olur. Eğer şadefi un eyleyüp ölenün üzerine saçarlarsa ölü çürümeye. Kamu ‘âlem de şadef ‘Ummân ile Kış-Bahreyn’den artuk yerde olmaz. Tarihün yüz beş yılında şadef, ‘Ummân denizinden ürkmüş kaçmış, Kızıldeniz’e varmış. Ol müddetde incü gâyet kırmızı olmuş. Ol şadefün ‘Ummân’dan gètdüğünün sebebin Allâhu Ta’âlâ bilir. Kızıldeniz’e gıvvaşlar girmezler derin olduğu-çün. Ve hem nehengler dağı çokdur. Bir nice müddetden sonra yine ‘Ummân’a geldiler. İvvaş kaçan ki denize girseler ayaklarına bir nesne bağlarlar, tâ ki dibine erişse şu götürmeye. Ve denizin dibi aydındır. Şadefi, girür dağı du- tar, bir nesnenün içine birağur” (A:200).

Metnin günümüz diline çevirisi;

“Yani inci faydalı bir nesnedir ve aynı zamanda güzel bir cevherdir. Sürmeye katıp kullanıldığında gözün nurunu artırır. Eğer macuna katsalar gönle ferahlık verir ve bedene kuvvet kazandırır. İncinin bazıları sarı renklidir. İnci de bir çeşit kemiktir; darbe alınca bozulur. Eğer sedefi öğütüp toz hâline getirerek ölünün üzerine saçarlarsa, ölünün çürümesi gecikir. Dünyada sedef, Umman ile Keş-Bahreyn’den başka yerde bulunmaz. Tarihin yüz beşinci yılında sedef, Umman denizinden ürüp kaçmış ve Kızıldeniz’e gitmişti. O dönemde inci çok kıt ve pahalı olmuştu. Sedefin Umman’dan ayrılmasının sebebinin Allah Teâlâ bilir. Kızıldeniz’e dalgıçlar girmezler; çünkü çok derindir. Ayrıca orada çok sayıda balina (neheng) bulunur. Birkaç müddet sonra sedefler yeniden Umman’a döndüler. Dalgıçlar denize girdiklerinde ayaklarına bir ağırlık bağlarlar ki dibe ulaşsınlar ve su onları yukarıya çekmesin. Deniz dibi berraktır. Sedefe ulaştınca içeri girer ve onu bulur, sonra bir şeyin içine bırakır.”³⁴

Fatma S. Kutlar’ın İki Türkçe Cevâhir-nâmeye ve Cevherlerin Etkilerine Dair³⁵ adlı çalışmasında inci ile ilgili “Cevahir-Name-i Sultan Muradi” adlı çalışmada şu satırlara yer verilmiştir.

Evvelki makâl incü ve sıfatını beyan eder: Tabiatı mu’tebeldir. Ma’cûnlara ve müferrihâta (ferahlık veren ilaçlar) girer. İnsana kuvvet verir ve onun kuvvetini artırır. Kederi sona erdirir ve sevdâyı giderir. Baş ağrıyan kişi inciyi yumuşak dövüp, sirke ile halledip zaman zaman birkaç kere başına sürse ağrısını giderir.

Yine aynı çalışmanın Risale-i Cevahir-name başlığı altında; Beşinci bâb incü nedir onu beyan eder: İncinin tabiatı sovuktur, yaştır. Göz ağrısı (oftalmi) derdine, Allah’ın izniyle, dermandır. Salâyede (ıtır taşı) ezerek göze çekilirse kuruluşunu giderir, şeb-kûrluktan (gece körlüğü) korur, gözün yangınını ve batmasını geçirir. Ak bahakı veya kara bahakı olan kimseye sirke ile salâye edilip (dövülüp) ezilmiş inciyi merhem eylerlerse o kişinin bahakını yok eder.

³⁴ Tercüme Chat GPT sitesince yapılmıştır.

³⁵ S. KUTLAR Fatma, “İki Türkçe Cevâhir-nâmeye ve Cevherlerin Etkilerine Dair”, Milli Folklor Yılı: 15 Sayı: 58.

13- LAL TAŞI

Oval veya dairesel biçimi olan pek çok farklı rengi ile dikkatleri üzerinde toplayan bir doğal taş türüdür. Yeryüzündeki değerli taşlar arasında yer alır. Bir diğer adıyla granet taşı olarak bilinir. Güçlü ve canlandırıcı anlamını taşır. Genel olarak lal taşının ana koyu rengi kırmızıdır. Kırmızı rengi ile göz alıcı bir ışıltı yayar. Kırmızı rengin dışında yeşil, turuncu ve kahverengi gibi değişik renkleri de yeryüzünde bulunmaktadır.

İlgi çekici değişik renkleri ile toprağa uyumlu olan taşlardan birisidir. Lal taşının sevgi ve şefkatin sembolü olduğu dile getirilir. Pek çok özelliği ve önemli yararları ile değişik amaçlar için kullanılan bir taştır. Doğada genel olarak koyu kırmızı renkte bulunan lal taşı, morumsu ve eflatun gibi farklı renklerde de bulunabilmektedir. Sağlığa faydaları inancı ile kullanımı tercih edilen doğal taşlar arasında üst sıralarda bulunmaktadır. Aksesuar ve takı olarak kullanımları ise yaygındır.

Lal taşı özellikle süs ve hediyelik eşya satış sektöründe kullanılmaktadır. Bilezik, kolye ve tesbih yapımında yaygın olarak kullanılmaktadır. Süs eşyası dışında sağlığa olan faydaları nedeni ile şifa amaçlı kullanımlarına rastlanılmaktadır.

Cevahirnameelerde Lal Taşı

Fatma Sabiha Kutlar'ın yazdığı Klasik Dönem Metinlerinde Değerli Taşlar Risale-i Cevahir-name³⁶ adlı kitapta la'l taşı hakkında aşağıdaki ifadeler yer almıştır.

La'!:

Şiirlerde çok yer verilen taşlardandır. Özellikle kırmızı rengi dolayısıyla şarap, dudak ve ağız için benzetmelik olarak kullanılır. Mesela Fehim'in beytinde şarap, elmas giymiş bir lal olarak tasavvur edilmiştir:

Gonca-i şu'le-berg ya'ni cam
La'l-i elmas-pış ya'ni mey

³⁶ KUTLAR Fatma Sabiha, (2005), age, s. 352-353.

Dudak ile lal benzerliği söz konusu olduğunda rengin yanı sıra doğrudan ya da dolaylı olarak suyun işaret edildiği birçok beyit mevcuttur. Bu kullanım Tuhfe-i Muradı'de de işaret edilen "akrebi ve piyazi lalin, ağızda çok tutulduğunda susuzluğu gidereceği" yolundaki inanışın beyitlere yansımından kaynaklanmaktadır. Bu bilgi, şairler tarafından unutulmamış ve şiirlerde kendine yer bulmuşsa da görebildiğimiz kadarıyla günümüz kaynaklarına yansımamıştır. Mesela Baki'nin, Nedim'in ve Halebli Edib'in aşağıdaki beyitlerinde lal-su ilişkisine işaret edilmektedir:

Can la'lin eyler arzu yar içmek ister kanımı
Ya Rab ne vadidür bu kim can teşne canan teşnedür

Her kaçan bir serv-kaddün la'lini medh eylesem
Şi'r-i mevzı1num Figani ab-diir itsem gerek

Müdava-yı dil-i mehrı1ra bür'ü's-sa'adır el-hak
Zülal-i la'l-i hatt-averdi nilüfer midir bilmem

Suvarmaz meyle zahid meyli la'linden suvarmakdır
O menba'dan dehan-ı huşka ümmidi su varmakdır

Hoca Dehhani'nin, Cem Sultan'ın, Mihri Hatun'un ve Baki'nin aşağıdaki beyitlerinde de dudağın lale benzetilmesi yine renk ve su ilişkisine dayanmaktadır:

Eger emseyidi senün leb-i la'lünden İskender
N'iderdi isteyüp bunca cihanda ab-ı hayvanı

Buluban dil şeb-i hicrinde la'lin
Sanasın çeşme-i hayvana irdi

Niçe İskenderi la'lüm zülali
Suya iletirdi vü susuz getürdi

Ab-ı hayat-ı la'lüne ser-çeşme-i can teşnedür
Sun cür'a-i cam-ı lebün kim ib-ı hayvan teşnedür

Yukarıdaki ve benzeri birçok beyitte İskender'den ve ab-ı hayat/hayvan'dan söz edilmesi dikkati çeker. Bu, lal taşı ile bunların bir araya getirilmesinin, sevgilinin dudaklarının aşık için ab-ı hayat kabul edilmesinin dışında, bir nedeni olup olmadığı sorusunu akla getirir. İnceleyebildiğimiz cevahir-namelerde ve Divan şiri sözlüklerinde konuya ilişkin bir bilgi bulunamamışsa da İskender-name'de, İskender'in ab-ı hayata erişmek için yaptığı yolculuk esnasında iki yerde lal taşına yer verildiği görülür. Bunlardan ilki "Residen-i İskender Be-Deyr-i Zül-karneyn-i Evvel" başlıklı bölümde geçer. İskender, ab-ı hayatı aramaya giderken Zül-karneyn-i Evvel'in mezarına uğrar. Kimsenin giremediği mabede girmeyi başarır ve çok süslü bir odada tahtın üzerinde başında tacıyla yatan Zül karneyn-i görür. Zül karneynin başının üzerinde "la!! taşı"ndan büyük bir levha vardır. Zül-karneyn, bu la'l levha üzerine altınla İskender'e hitaben bir yazı yazdırmıştır. Bu yazının başında ona "sen meliksin ve büyüksün, bu mekana geldiğinde beni görüp dünyanın halini bilesin" dedikten sonra "kendisinin de

yedi iklimi tutan, kılıcıyla şarktan garba her yeri fetheden biri olduğu halde sonunda bütün bunları bırakıp gittiğini, ab-ı hayat isteyerek geldiği bu yerde zar ü hayran kaldığını” anlatır ve “kişi ab-ı hayatın içinde bile olsa ecelin onu bulacağını, bu nedenle bunca emelin ne anlamı olduğunu, ecel erişince ab-ı hayatın zehre dönüşeceğini ve bütün bunlardan ibret alması gerektiğini” hatırlatır:

Başı üzre la'lden bir ulu levh
Ki anı görmek irdürürdi ruha revh
Altunıla la'l üzre yazılı
Ki Sikender kim meliksin ü ulu
Çün güzer işbu mekana kılāsın
Bini görüp dehr halin bilesin
Ab-i hayvan isdeyüben gelmişem
Uş burada zar ü hayran kalmışam
Çeşme-i hayviinun içinde ecel
Kişiyi bulur nedür bunca emel
Zehrolur irdükde ecel ab-i hayat
Vay ana ki_ ardıncadur anun memat
Bini gördüğün sana ibret yiter
Gayetine akl her razun yiter

Lal İskender'in ab-ı hayatı ararken zulümatta yolunu kaybettiği kısımda ikinci kez geçer. Zulümattan çıkmaya çalışırken İskender'le yanındakilerin yolu taşı yakut, La'l-i nab ve firuzeden oluşan bir yere düşer. Hepsi nuruyla dağı aydınlatan bu cevherlerden istedikleri kadar alarak yola koyulur ve sonunda buradan çıkmayı başarırlar. Bu iki anlatıdan özellikle ilkinde söz konusu levh için bir başka madenin değil de la'in seçilmesi dikkat çekicidir. Şerifi'nin Şeh-name tercümesinde ise İskender, zulümatta yolunu kaybedince zümrüt, lal ve yakut bulur. Yanındakiler bunlardan alabildiğince alır ve sonunda zulümattan çıkmayı başarırlar.³⁷ Daha sonra bu eserin;

Tamamından işit bu dasitanun .
Ki bu dahı kemalindendür anun

beytiyle başlayan kısmında zulümattan çıkış hikayesi bir kez daha anlatılır ve bu kez İskender'in bulduğu taş sayısının bire indirildiği ve sadece lalden söz edildiği görülür:

Ki buldı zulmet içre kıymeti taş
Ki anun hasretinden göz döker yaş
Niçeler anda ol taşdan dişürdi
Niçeler başına gavga üşürdi
Değer her taş bir alem haracı
Bizer her pidişeh anunla tacı
Şu'a itdükçe elde la'l-i rahşin
Alanlar almayanlar hep peşimin

³⁷ ÜNVER, İsmail (1983) Ahmedi, İskender-name, İnceleme-Tıpkıbasım, Ankara: TDK, s. 37.

Kadı Burhaneddin' in "bu gice" redifli gazelinden alınan şu beytinde "lal-leb" benzetmesindeki su ilişkisi yukarıdakiler kadar açık bir şekilde dile getirilmemişse de "lal-leb-Hüseyini" kelimelerinin bir araya getirilmesi "kan"la birlikte "su"yu da çağrıştırır:

Gözün Hasan ü la'! lebün oldu Hüseyini
Gözlerüm olur Ca'fer-i Tayyar bu gice

Lal redifli kaside ve gazeller de yazan şairler, beyitlerde Süheyl yıldızının ışığının taşı lale dönüştüreceği, lalin renginin kırmızılaşması için kanlı taze ciğere batırılıp güneşe konması gerektiği, kendisinden daha sert taşlarla ve kokulu maddelerle bir arada bulundurulursa zarar göreceği ve bozulacağı, en makbulünün Bedahşan'a özgü olduğu gibi inanışlara da değinirler.

Mehmet Kırbiyık'ın Bazı XVI. Yüzyıl Divanlarında Kıymetli Taşlar³⁸ adlı çalışmasında La'l taşı ile ilgili olarak

La'l

Parlak al renkte, billurlaşmış, saydam alüminyum oksidi olan değerli taştır. En çok beğenileni Bedahşan dağlarından çıkartılır. La'l hakkındaki bazı inanışlar şunlardır: Aslında ak bir taş olduğu halde, ciğer kanıyla boyanıp güneşe bırakılır ve güneşin etkisiyle kırmızı renge bürünür. Rengini güneşten alır. Bir kimse parmağında la'l yüzük ya da üstünde la'l taşısa, korkulu rüya görmez, şehveti tahrik eder. La'l insana hüzün verir, ahlakı bozar.³⁹

Divanlarda çok sık kullanılan taştır. Kırmızı olması hasebiyle sevgilinin dudağı, yanağı dışında şarap, gül için benzeyen unsuru olur. Yani genellikle la'l denince istiare yoluyla dudak ifade edilmiş olur. Hakkındaki bazı inanışlar da şiirlerde sıkça yansıtılır.

Dudak olarak
kullanılınca
da genellikle
ab-ı hayat,
şerbet, zülal
(saf, hafif,
soğuk, güzel,
tatlı su)
zemzem,
Selsebil
(cennette bir
çeşmenin
adı, hafif ve
tatlı bir su),

³⁸ KIRBIYIK Mehmet, age, s. 701-704.

³⁹ TARLAN, Ali Nihad (1992), Hayalî Dıvanı, Ankara, Akçağ Yayınları, s. 68.

nar tanesi gibi sulu ve tatlı maddelerle benzerlik içinde ele alınır. Ayrıca la'l, dudak olması hasebiyle, can-bahş, abdar, şeker-rız, şifa-bahş, tiryak (panzehir), İsa, Ruhulemfn (Cebrail), ihya eden, dür-feşan gibi sıfatlarla birlikte kullanılır.

Şiirlerde la'lin kırmızı renginin oluşumu ile ilgili birtakım inanışların söz konusu edildiği göze çarpmaktadır. Bunlarla ilgili örnekleri şöylece verebiliriz:

Cığır kanıyla boyanıp güneşte kızartılarak kırmızı rengini aldığına inanılır:

Ki katra katra ciger kanıdır görinen la'l
İlün gözi yaşıdır tac-ı şehde dürr-i semin

Kaş cismümi felek daş ide bıdade dözem
Ma'den-i la'l kimi çün cigerüm kan eyler

Güneşin tesiriyle kırmızı renge büründüğü kabul edilir:
Kara taşı la'l iderken afitab-ı zer-feşan
Dest-i cCıdında anun bir kehrüba-yı rüzgar

Kıl ur şem '-i cemel ün m1rı tab '-ı tıremi ruşen
Güneşdür seng-i bı-mikdarı la '-i abdar eyler

Süheyl yıldızının ışığının eşyaya kırmızılık vermesi özelliği sebebiyle, la'lin de rengini bu yıldızdan aldığından bahsedilir:

Süheylin pertevi seng-i Badahşı la'l eder likin
Gözüm yaşını la'l eyledi dürr-i benaguş

Beyitlerde çokça dikkat çeken başka bir mevzu da la'l-su münasebettir. Bu konuda, ileri sürülen "Dudak ile la'l benzerliği söz konusu olduğunda rengin yanı sıra doğrudan ya da dolaylı olarak suyun işaret edildiği birçok beyit mevcuttur. Bu kullanım Tuhfe-i Muradi'de işaret edilen "akrebi ve piyazı la'lin, ağızda çok tutulduğunda susuzluğu gidereceği" yolundaki inanışın beyitlere yansımından kaynaklanmaktadır." şeklindeki görüşe katılıyoruz. Bu husustaki beyitlerden bazıları şunlardır:⁴⁰

Selsebil-i la 'lüne Zatı be-gayet teşnedür
Sure-i Kevser hakıyçün çare kıl kandurmaga

Susamış canlara la'lün şarab-ı zindeganıdür
Kara günlülere zülfün hayat-ı cavidanıdür

Elif kaddünle la 'lün mimini gördükce aksinden
Olur mir'at-ı çeşmümde heman ol lahza ma peyda

⁴⁰ KUTLAR, Fatma Sabiha (2005), age, s. 22.

Şu beyitte dudak anlamındaki la'lin sıfatının Hz. İsa olarak (Isi-la'l şeklinde) verilmesinin ilgi çekici kullanım olduğunu düşünebiliriz. Burada la'l, Hz. İsa gibi ölüleri diriltici olarak tasavvur olunmuştur:

Taze taze can bulanı irdükce Isi-la'lüne
Toprağumdan küze eylerse eğer hazzaf ana

Semih Yeşilbağ'ın Muhibbi Divânı'nda Değerli Taşlar⁴¹ adlı makalesinde la'l taşı ile ilgili olarak;

La'l (Seylan Taşı)

Divan şiirinde en çok kullanılan taşlardandır. Yâkût gibi kırmızı ve kıymetli bir çeşit cevherdir. Makbûlü Bedahşân dağlarında bulunduğundan "la'l-i Bedahşân" ifâdesi, meşhurdur. Abbasi hilâfetinin ilk dönemlerine kadar bilinmeyen bu taş rivâyetlere göre bir deprem sonucunda Bedahşân yakınlarındaki Sekenan Dağı'nın yarılmasıyla bulunmuş, bu taşı bulan kadınların bu taştan küpe yapmasıyla değeri artmış ve mücevherattan sayılmaya başlanmıştır. Şark edebiyatında sevgililerin dudağı daima la'le benzetilmiştir. Yine rengi dolayısıyla âşğın kanlı gözyaşları, şarap, güneş için de benzetme ilgisiyle edebi eserlerde çokça kullanılmıştır.⁴²

Katre katre kanlu yaşuñ rişte-i cân üzre diz
Her birisi bi-bahâ la'l-i Bedahşân oldı tut

La'l-i nâb, halis ve saf la'l demektir. Kırmızı dudaktan kinayedir. Birçok divan şâirinde olduğu gibi, Muhibbi'nin şiirlerinde de bu imgeye rastlanmaktadır. Nitekim aşağıdaki beyitlerde la'l-i nâb, açık istiâre yoluyla sevgilinin dudağını ifade etmek üzere kullanılmış bir benzetme ögesi olarak dikkat çekmektedir:

⁴¹ YEŞİLBAĞ Semih, "Muhibbi Divânı'nda Değerli Taşlar", Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi 22, İstanbul 2019, 689-712.

⁴² ONAY, Ahmet Talat (2009), Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı, İstanbul: H Yayınları, s. 308.

Şarâb-ı la'l-i nâbuñdur iden ben bi-dili şeydâ
Ser-i zülf-i siyâhuñdur getüren başuma gavgâ

La'l-i nâbuñ yâdına her dem gözümden hûn akar
Sanasın bezm-i mahabbetde mey-i gülğûn akar

Dudak ile la'l benzerliği söz konusu olduğunda rengin yanı sıra doğrudan ya da dolaylı olarak "suyun" işaret edildiği de olmaktadır. Bunda *akrebi* ya da *piyâzi* adındaki la'l çeşitlerinin ağızda çok tutulduğunda susuzluğu giderdiğine olan inanç etkili olsa gerektir.

Mürdeler bula şifâ ger içe la'lüñ suynı
Yiridür eyleriseñ bu dil-i bimâra meded

La'l ile ilgili beyitlerde ısrarla üzerinde durulan bir durum da dermân, dârü's-şifâ, tiryâk, ilâc, em, devâ, dârû gibi anlamca benzeyen kelimelerin kullanımıyla lâ'lin (sevgilinin la'l gibi kırmızı dudakları) âşığın gönül derdine, manevi hastalığına şifâ olduğudur. Ancak la'l taşının beniz sarılığını giderici etkisi de vardır. Kendileri de âşık olan ve âşıklığın önemli alâmetlerinden olan sarı, solgun beniz için yapılan la'lin yumuşak dövülerek nebât şekeri (nöbet şekeri) ve gül suyu ile yenmesinin benzi gayet kızıl edip sarılığı giderici özelliğinin olmasının da bu beyitlerde imâ edildiği düşünülebilir:

Egerçi 'akreb-i zülfüñ urur zahmı dil ü câna
Ne gam tiryâk-i la'lüñden olur her demde em peydâ

Zulmet-i zülfünde la'lüñ âb-ı hayvândur baña
İy Mesihâ sözlerüñ derdüme dermândur baña

La'l-i nâbuñ hasretinden hastayam iy dil-firib
Leblerüñ dârü's-şifâsından buyur dermân baña

Mukarrerdür helâk itmek beni âhir bu zehr-i gam
Eger tiryâk-i la'linden devâ itmezse şekker-leb

Şâirler mühür; yüzük veya hâtem kelimesiyle sevgilinin dudağını kastederlerdi. Mühür; yüzük veya yüzük üzerindeki kıymetli taş anlamına gelir. Sevgilinin dudağı da yâkût yahut la'l olarak anıldığından dolayı aralarında bir benzerlik kurulur. Hz. Süleymân, üzerinde ism-i azam yazılı yüzüğü (mührü) ile insanlara, cinlere, perilere, devlere, bütün vahşi hayvanlara, kuşlara ve rûzgârlara hükmederdi. Bu kıymetli yüzüğünü bir devin (şeytan) çalarak yüzüğü parmağına takması ve Hz. Süleymân hüviyetinde hükümdar olması hâdisesi, divan şiiri içerisinde kendisine yer bulmuştur. Bu olaya telmihten yola çıkarak şâirler, şiirlerinde değişik imajlarla, yüzük, rakip, dev, Süleymân kelimelerini çeşitli anlamsal çağrışımlar içinde birlikte kullanmışlardır:

Oldılar emrüne râm insile cin cümle tuyûr
Hâtem-i la'l-i leb ü mühr-i Süleymân'ıñ görüp

La'l taşı bazı macunların karışımına dahil edildiğinde ferahlık ve neşeyi artırır, yüreğe kuvvet verir, gamı giderir. Göz için hazırlanan karışımlara katılınca gözün nurunu artırıp göz sinirlerini kuvvetlendirerek göz sağlığını korur. La'l faydaları bakımından yâkûta benzer.

La'lüñi añdum ferahdan yok yire kan agladum
Gâh olur meclis içinde yok yire aglar mest

Bu dil-i gamginümi sanmañ şarâb eyler ferah
Leblerin zikr eylesem ol la'l-i nâb eyler ferah

Leblerin zikr eyle añma `akreb-i zülfini ko
Variken la'l-i müferrah virmegil semden haber

Divanda, Süheyl yıldızının ışığının değdiği taşı lâle dönüştüreceği, aslında madenden beyaz bir taş şeklinde çıkarıldığı, la'lin renginin kırmızılaşması için bu taşın kanlı taze ciğere batırılıp güneşe konması gerektiği gibi halk inanışlarını hatıra getiren beyitlere de yer verilmiştir.

Dil la'lüñüñ hevâsına hûnin ciger geçer
Şevk-i ruhuñla dide de sâhib-nazar geçer

Aglayup sürse Muhibbi rûy-ı zerdin taşlara
Yollaruñ etrâfı cânâ la'l ü altun taş olur

Yâr şirindür dilâ şeftâlû-yı la'le iriş
Âfitâb-ı hüsnile bulmuşdurur ol perveriş

Âb-ı hayâtı bulmak için gittiği zulümâttan çıkmaya çalışırken İskender'in ve ordusunun yolu; taşı yâkût, la'l ve firûzeden oluşan bir yere düşer. Yanındakiler bu taşlardan alabildikleri kadar alır ve arayışları sonunda zulümâttan çıkmayı başarırlar. Muhibbi Divânı'nda sevgilinin dudaklarının âb-ı hayâta benzetildiği bazı yerlerde İskender ve mahiyetindekilerin la'l taşına zulümâtta rastlamalarının da hatıra getirilecek şekilde kullanıldığı görülmektedir:⁴³

Zulmet-i zülfüñde la'lüñ âb-ı hayvândur baña
İy Mesihâ sözlerüñ derdüme dermândur baña

Ser-çeşme-i hayvâna ben meyl itmezem la'lüñ yiter
Ol çeşmeye meyl eyleyen ancak hemân hayvân olur

La'l, bazen kıymetli eşyaların imâl malzemesi olması bazen sadece rengi dolayısıyla yüzük, tespih, kolye, küpe, taç, hokka, kadeh, elbise gibi varlıklarla ilgili olarak kullanılmıştır:

⁴³ KUTLAR, Fatma Sabiha (2005), age, s. 24-25.

Pâre pâre göz yaşından la'le döndi dâmenüm
Zâhir oldu derd-i dil çâk-i giribânım görüp

Katre katre kanlu yaşuñ rişte-i cân üzre diz
Her birisi bi-bahâ la'l-i Bedahşân oldu tut

Kadüm bir halka-i hâtem olaldan gam elinden âh
Gözüm yaş[ı] nigin olmuş aña bir la'l-i hâtemdür

Senden gelen seng-i cefâ başuma iy dōst
La'l ile müzeyyen görünür tâc-ı güherdür

Dür dişi fikrin Muhibbi eyle her lahza hayâl
Hokka-i la'l içre gizlü lü'lü'-i şehvâra bak

Kırmızı pûş oluban almış ele la'l kadeh
Sanki hûbân-ı Firenk'dür büt-i tersâ lâle

Dōstum dak boynuña ya al ele tesbih idin
La'l lü'lü' eyledüm gözden akan sad dânemî

Rumeysa Keskin Aslan'ın kaleme aldığı Celili Divanı'nda Değerli Taşlar adlı çalışmasının 314-318 sayfalarında La'l taşı ile ilgili olarak;

Lal

Lal divan şiirinde en fazla sözü edilen taşlardan biridir. Yakut cinsinden kırmızı renkli olan bu taş değerli bir süs eşyasıdır. Aynı zamanda Seylan taşı olarak da bilinmektedir. Lal taşının oluşumuyla ilgili bir rivayet yerden beyaz renkte çıkarılan bu taşın kana bulanıp güneşte kurumasıyla oluştuğudur. Bir diğer rivayet ise bu kıymetli taşın büyük bir deprem sonrası Bedahşân yakınlarındaki bir dağın yarılması ile

meydana çıkmış olmasıdır. Daha çok kadınlar tarafından küpe gibi mücevherat olarak kullanılmıştır.⁴⁴

Divan şairleri tarafından farklı manalarda kullanılan bu taşın en bilinen benzeyeni sevgilinin dudağıdır. Meselâ; Necâti Bey, Ahmed Paşa ve Hayâlî Bey sevgilinin dudağını renk ilgisinden dolayı lal taşına benzeten şairler arasındadır.

Dolayısıyla divan şiiri geleneğinde çoğu şair sevgilinin dudağından bahsetmek istediğinde lal kelimesini kullanmıştır. Bunun dışında lal âşığın döktüğü kanlı gözyaşlarına ve şaraba benzetilmiştir. Lal taşı şiirlerde Bedahşan adı ile birlikte de anılmaktadır.

Celili lal taşını genel anlamda renk ilgisinden yola çıkarak kullanmıştır. Celili'nin ilgili beyitlerindeki lal, çoğunlukla sevgilinin dudağının benzetileni olarak kullanılmıştır. Bunun yanı sıra aşağıdaki beyitlerinde lalin şaraba, âşığın kanlı gözyaşlarına ve sevgilinin kırmızı renkli elbisesine karşılık geldiği de görülmektedir.

*Şol müferrih la'lüne hattun ne reyhân katdı kim
Kokusın işitmek ile olmışam hayrân ana*

"Şu ferahlık veren lal (dudağına) ayva tüylerin ne reyhan kattı da kokusunu duymakla ona hayran olmuşum."

Lal kırmızı renkli değerli bir taştır. Şair, renk ilgisinden dolayı sevgilinin dudağını açık istiare yoluyla lal taşına benzetmiştir. Reyhanın kelime anlamı fesleğendir. Divan şairleri güzel kokusundan dolayı sevgilinin güzellik unsurlarından ayva tüyünü reyhana benzetmişlerdir. Ayrıca reyhâni adında bir yazı türü de vardır. Ayva tüylerinin çoğunlukla yazıya benzetildiği, güzel yazının ve ayva tüylerinin hat kelimesiyle ifade edilmesi beyitte reyhan kelimesinin ayva tüyü ile ilişkili kullanılmasını açıklar mahiyettedir. Şair, sevgilinin ayva tüylerinin lal renkli dudağına reyhan kokusu kattığını, bundan dolayı sevgiliye hayran kaldığını ifade etmektedir. "Ayrıca reyhan kelimesi cinâs-ı nâkıs yoluyla hayrân kelimesini oluşturur". Yani şair aynı beyitte hem hayran hem de reyhan kelimelerini kullanarak bir söz sanatı yapmıştır.⁴⁵

*İrmedi zülfün düninde dil zülâl-i la'lüne
Kaldı zulmetde Sikender âb-ı hayvândan cüdâ*

"Gönül, zülfünün akşamında lal (dudağının) saf suyuna ermedi. İskender karanlıkta (Zulmet ülkesinde) abıhayattan uzak kaldı."

Beyitte şair, saçı siyahlığından dolayı leff ü neşr yoluyla geceye benzetmiştir. Dudak ise renk ilgisinden dolayı laldir. Sevgilinin dudağı âşıklarına can bağısladığı için abıhayattır. Beyitte İskender'in abıhayatı araması efsanesine telmih yapılmıştır. Şair, gönül ile İskender ve dudak ile abıhayat arasında leff ü neşr yoluyla ilgi kurmuştur. Böylece sevgilinin güzellik unsurları ile abıhayat efsanesi arasında paralellik

⁴⁴ PALA, İskender. (2003), "La'l", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C 27, TDV Yayınları, İstanbul, s 69.

⁴⁵ DEVELLIOĞLU, Ferit. (2016), Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, s.1041.

oluşturulmuştur. Sevgilinin saçı dudağa değmemektedir. Şairin gönlü ise sevgilinin saçıında asılıdır. Abıhayata ulaşip ölümsüz olmak isteyen gönül saçın dudağa değmemesi sebebiyle amacına ulaşamamaktadır. Ayrıca divan şiiri geleneğinde saç kesreti temsil ederken dudak vahdeti temsil etmektedir. Bu açıdan bakılınca

İskender'in kesrette kalıp vahdete eremediği, bundan dolayı da ebedi bir hayata kavuşamadığı söylenebilir.

Leblerine hatt-ı müşg-efşânı çekmiş dâ'ire
"İsm-i A'zam" hırzını nakş itdi la'lin hâteme

"Misk saçan ayva tüylerini dudaklarına daire yapmış. İsmi-azam tılsımını lal renkli mührü nakşetti."

Misk siyah renkli güzel bir kokudur. Ayva tüyleri hem renk hem de koku dolayısıyla misk ile irtibatlıdır. Sevgilinin ayva tüyleri dudağı çevrelemiştir. Böylece dudak, üzerinde ismiazam duası yazan kırmızı renkli bir yüzük taşına benzemiştir. Ayrıca Hz. Süleyman üzerinde ismiazam yazılı yüzüğüyle insanlara, hayvanlara, cinlere ve rüzgara hükmederken sevgili ağzı ile âşıklara hükmetmektedir.

'İşk bir derde esir itdi beni 'âlemde kim
Şerbet-i la'lünden özge yok durur dermân ana

"Aşk beni âlemde bir derde esir etti ki lal (dudağının) şerbetinden başka ona derman yoktur."

Bu beyitte de dudak, renk ilgisinden dolayı lal taşına benzetilmiştir. Şair, bu dünyada bir dert ile yaşamaktadır. Bu dert sevgiliye duyulan aşk acısıdır. Âşığın bu derdine derman olabilecek tek şeyin sevgilinin kırmızı dudağına erişmek olduğu söylenmiştir. Âşığın derdinin ancak sevgilinin dudağına ulaşırsa son bulacağı belirtilmiştir.

Âteşin la'lünden oldı teşne gönlüm huşk-leb
Vaktidür ey Hızır-ı meclis sun bize âb-ı tarab

"Ateşli lal dudağından gönlüm susuz, dudağım kuru. (Ey) meclisin Hızır'ı! Bize şarap sunma vaktidir."

Sevgilinin lal gibi kırmızı olan ateşli dudağı âşığın gönlünü susatmıştır. Bundan dolayı şair Hızır'a seslenip onun şarap ile susuzluğu gidermesini söyler. Beyitte abıhayat efsanesine telmih vardır. Efsaneye göre Hızır yanına İskender'i ve İlyas'ı alarak abıhayatı bulmak üzere yola çıkarlar. Ulaşılması üç ay süren karanlıklar ülkesine varırlar. Birbirlerine haber vermek şartıyla İskender'den ayrılırlar. Hızır ve İlyas dinlenmek için bir pınar kenarına oturur ve karınlarını doyurmak isterler. Hızır yanındaki balıkları pişirmek için çıkarır ve pınarda elini yıkarken balığa bir damla su damlar, balık canlanıp Hızır'ın elinden kayarak pınara atlar. Hızır anlar ki bu su abıhayattır.⁴⁶ Bu hikâyeden dolayı Hızır genellikle abıhayat ile birlikte anılır. Beyitte

⁴⁶ PALA, İskender. Age, s. 3.

Hızır'ın sakilik yaptığı şarap abıhayat olmalıdır. Divan şiiri geleneğinde sevgilinin dudağı abıhayattır. Şair, sevgilinin dudağından dolayı susamış, çareyi de yine sevgilinin dudağında aramıştır. Yani şair sevgilisine Hızır diye seslenmekte ve onun şaraba benzeyen dudağından bir kadeh istemektedir.

*İsti'ânet diler isen zâhidâ gam def'ine
La'l-i râhat-bahş nûş it kâse-i mercânın öp*

"Ey zahit! Gamı defetmek için yardım dilersen rahatlık veren lal (renkli şarabı) iç, (onun) mercan kâsesini öp."

Divan şiirinde zahit dini katı kurallar çerçevesinde anlayan bir tiptir. Her şeye olumsuz tarafından baktığı için daima huzursuzdur. Şair, zahide, eğer gamdan kurtulmak istiyorsa lal gibi kırmızı renkli olan şarabı içmesini, böylece mercan kadehi öpmesini tavsiye eder. İçkiyi içenin dudağını kadehe değdirmesi şair tarafından kadehin öpülmesine benzetilmiştir.

*Hâtem-i la'lin görüp oldı musahhar cân u dil
Ol şeh-i hûbâna kim mühr-i Süleymân andadur*

"Kırmızı mühür gibi olan lal dudağını gören can ve gönül, Süleyman'ın mührüne sahip o güzeller şahının sihrine kapıldı."

Şair, beyitte Süleyman'ın mührüne telmihte bulunmuştur. Efsaneye göre Süleyman peygamberin ismiazam yazılı yüzüğü varmış. Bu yüzük ile dünyaya, bütün canlılara hatta rüzgara bile hükmedermiş. Beyitte âşık, sevgilinin dudağını Süleyman'ın kırmızı renkli olan yüzüğüne benzetmiştir. Âşığın canı ve gönlü, sevgilinin tıpkı Süleyman'ın mührü gibi olan kırmızı renkli dudağının sihrine kapılmıştır.

*Sebze vü gül-gûn geymiş ol gül-i ra'nâ libâs
Kasr-ı hüsne urdı san la'l ü zümrüdden esâs*

"O iki renkli gül gibi olan sevgili yeşil ve gül renkli elbise giymiş. Sanırsın
güzellik sarayına lal ve zümrüdden temel attı."

Sevgilinin açık istiare yoluyla benzetildiği "gül-i ra'nâ", iki renkli gül demektir. Şairin bu benzetmesinin temelinde sevgilinin kırmızı ve yeşil renkli bir kıyafet giymesi bulunmaktadır. İkinci

mısrada şair sevgili ile güzellik sarayı, kırmızı ve yeşil renkli elbise ile lal ve zümrüt arasında leff ü neşr yoluyla bir paralellik kurmuştur. Böylece sevgili sanki güzellik sarayına lal ve zümrüden bir temel atmıştır. Beyitte kırmızı renkli lal ile yeşil renkli zümrüdün sevgilinin elbiseleri ile renk açısından uyuşması dikkat çekmektedir.

*Câm-ı la'lün şöyle ser-mest eyledi 'uşşâkı kim
Meclis ehlinde arasan bir kişi huşyâr yok*

“Lal (şarap) kadeh âşıkları öyle sarhoş eyledi ki arasan meclis ehlinde bir akıllı kişi yok.”

Bu beyitte de lal renk ilgisinden dolayı şarap yerine kullanılmış ve böylece açık istiare yapılmıştır. Şarap kadehini sunan sevgili âşıklarını içkiyle öyle sarhoş etmiştir ki hiçbirinde akıl kalmamıştır. İnsan âşık olunca akıl elden gider. Beyitte lal kelimesinin dudağı karşıladığı da düşünülebilir. Bu durumda sevgilinin dudağını görenlerin âşık olup aklını kaybettikleri anlatılmış olabilir.

*Hâk-i râh-ı yâra her-dem la'l ü zer isâr iden
Rûy-ı zerdümle dü-çeşm-i hûn-feşânumdur benüm*

“Sevgilinin yolunun toprağına her an lal ve altın saçan, benim sarı yüzümle kan saçan iki gözümdür.”

Âşık, sevgiliden ayrı kaldığı için kanlı gözyaşları akıtmaktadır. Beyitte kanlı gözyaşı renk ilgisinden dolayı lal taşına benzetilmiştir. Çektiği acılardan dolayı âşığın sararan yüzü de yine renk ilgisinden dolayı altına benzetilmiştir.

*Nev-bahâr oldı çü 'azm-i gülsitân ister gönül
Cây-ı emn ü câm-ı la'l ü yâr-ı cân ister gönül*

“Gönül ilkbahar olduğundan dolayı gül bahçesine gitmek ister. Gönül emniyetli yeri, lal kadehi ve can dostunu ister.”

İlkbahar, içki meclislerinin kurulduğu ve âşıkların sevgilileriyle buluştuğu bir zaman dilimidir. Şairin coşkun gönlü de ilkbahar gelince gül bahçesine gitmek, lal renkli şarabı içmek ve sevgiliyle buluşmak ister. Beyitte şarabın kırmızı rengi ile lal taşı arasında ilgi mevcuttur.

Mutlu Melis Özgeriş'in Değerli Taşlar Yönünden Ahmet Paşa Divanı⁴⁷ adlı makalesinde la'l taşı ile ilgili olarak;

La'l

Yakut cinsinden, daha çok kırmızı renklisi ile bilinen Arapça *balhaş* da denilen bir süs taşıdır. La'l yerine *Seylan* taşı ismi de kullanılır. İbraniceden Farsçaya, oradan da Arapçaya geçtiği sanılmaktadır. Ortaya çıkışı ile ilgili farklı rivayetler bulunur. Büyük

⁴⁷ ÖZGERİŞ Mutlu Melis, age, s. 314-316.

bir deprem sonucu Bedaḥşan yakınlarındaki Sekenan dağının yarılmasıyla ortaya çıktığı söylendiği gibi yerden beyaz renkte çıkarılan taşın taze kana bulanıp güneşte kurumaya bırakılarak renklendirildiği de söylenir. Güneş ve bazı yıldızların taşlar üzerinde tesiri bulunduğunu belirten eski astroloji ilmine göreyse Bedaḥşan'da çıkarılan la'l de önce beyaz renkte bir taş iken bu bölgede Süheyl yıldızının etkisiyle kızarıp değerli bir cevher olmuştur.⁴⁸

Çeşitli süs eşyalarının yapımında kullanılan la'lin susuzluğa, üzüntüye, müzmin hastalıklara iyi geldiği, üzerinde taşımanın kötü düşe, kötü huya engel olacağı, başkalarına sevimli görünmeyi sağladığı düşünülür. Kendinden daha sert taşlarla ve kokulu maddelerle birarada bulundurulursa yapısı bozulur. Ayrıca İskenderin zulumattan çıkardığı taşlardan biri olarak edebi metinlerde *âb-ı hayât*, *âb-ı hayvân*, *çeşme-i hayvân*, *Hızır* ile bağlantılı şekilde yer alır. Bununla birlikte la'lin kana, şaraba renk itibarıyla benzetildiği; kana bulanıp Güneşte bırakılmasının da aşığın gam ve çile çekmesiyle ilgili bağlantılı anlatıldığı görülür. *La'l-i rummânî* denilen narçiçeği rengindeki la'l de çok ünlüdür. Kıymetli oluşu nedeniyle şairler kendi şiirlerini de la'le eşdeğerde bulurlar.⁴⁹

Ahmet Paşa divanına bakıldığında la'l taşı, ismi en çok geçen taştır. Hatta divanda Fatih Sultan Mehmet için yazılan la'l redifli bir kaside de mevcuttur. Bu kasidede la'l taşına ayrı bir ehemmiyet veren şair, la'li sultanın cömertliğini, saltanatının ihtişamını anlatılırken kullanmıştır. Beyitlerin çoğunda ise bu taşın sevgilinin dudaklarını tasvir etmede yararlanır. Dudakların rengi, can vericiliği, arasından inci gibi dişlerin gözükmesi, tatlı sözler söylemesi gibi yönleri la'l taşıyla yapılan çeşitli tamlamalarla anlatılır. Ayrıca la'lin aşığın gözü, kanlı gözyaşları, eşyaların yapımında yararlanan bir taş olması, İskender ve zulumatla ilgisi, bunların yanısıra çıkarıldığı Bedaḥşanla, meydana gelişi bakımından Güneş'le, rengi bakımından kan ve şarapla ilişkisi de beyitlerde yer alır.

Divanda geçen la'l ile ilgili tamlamalardan bazıları şunlardır: *Hâtem-i la'l*, *la'l-i leb*, *la'l-i nisâr*, *la'l-i ter*, *la'l-i, dür-pûş-i nigâr*, *la'l-i yâr*, *kasr-ı la'l*, *câm-ı la'l-i cânân*, *la'l-i nâb*, *la'l-i Bedaḥşân*, *hokka-i la'l*, *la'l-i şeker-bâr*, *câm-ı la'l*, *la'l-i nûş*, *la'l-i rûh-efzâ*, *katâr-ı la'l*, *hatt-ı la'l*, *leb-i la'l*, *şevk-i la'l*, *la'l-i şeker-riz*, *bûse-i la'l*, *cân-ı la'l*, *la'l-i âteş-reng*, *la'l-i, cân-bahş*, *hıl 'at-ı la'l*, *cür'a-i la'l*, *mey-i la'l-i şeker-bar*, *la'l-i şirin*.

Aşağıdaki beyitte la'le rengi ve kıymeti bakımından benzetilen dudağı her hatırladığında şair, mendilinin ciğer kaniyla dolduğunu görür. Burada hem la'lin ciğer kaniyla kurutulmasına bir gönderme vardır hem de dudak hasretiyle çile çeken aşığın verem olduğu, ciğerinden gelen kanın elindeki mendile aktığı da anlatılır:

Leb-i la'lini yâd ettikçe Ahmed
Dolar hûn-i cigerle dest-mâli

⁴⁸ PALA, İskender. age, s. 69-70.

⁴⁹ PALA, İskender. age, s. 284.

Şarap ve dudak ilgisinin la'le kurulduğu beyitte sevgilinin o güzel kıpkırmızı renkli dudaklarını gören şarabın yüzü kızarır, kadeh de bu durumdan utangaç bir hal alır. Ayrıca utanan bir insanın yüzündeki kızarıklık da la'l ve şarabın rengini andırır:

Getir getir beri sâki ki la'l-i nâbından
Meyin yüzü kızarıp oldu şerm-sâr kadeh

Başkalarına iyi görünmeyi sağlayan la'l, bu açıdan sihirlidir ve bunu bilen sevgili la'l dudaklarının hatlarını misk ile yazarak efsunlamıştır:

Misk ile şirinlik yazıp hattın leb-i la'line
Tiğ ile efsûn okumuş câzû gözün nireng için

Hız. İsa edebi metinlerde ölüyü diriltmesi yönüyle sıkça ele alınır. Sevgilinin şirin, la'l renkli dudakları aşığa kötü söz söylese bile can verici mahiyettedir ve bu yönüyle Hız. İsa gibidir:

Eğerçi mürdeyi İsa diriltirmiş du'â ile
Bize sövdükce cân verir nigârın la'l-i şirini

Aşağıdaki beyitte ise la'lin çıkarıldığı Bedahşan şehrinden bahsedilmekte ve "oynatır" sözüyle de taşın bir deprem neticesinde oluşuna bir gönderme yapılmaktadır:

Pâyına saçmak için ey mâh sarraf-ı felek
Gâh elinde dürr ü geh la'l-i Bedahşân oynatır

Gözyaşının la'l oluşu rengi itibariyledir ve aşğın gözyaşı kanlı bir şekilde sevgilinin saçları dolayısıyla akmaktadır:

Kanlı yaşımlı zülfün ucunda gören dedi
Rengin latifedir tutar ağzında mâr la'l

Aşıklar sevgilinin dudaklarına çok büyük hasret duyar. Hatta bu uğurda ölümü bile göze alırlar. Aşağıdaki beyitte de şair, sevgilinin dudaklarına duyduğu hasretten dolayı ölecek toprağa gömülmeyi ister. Çünkü bu sayede topraktan hâsıl olan la'l dudaklara kavuşabilecektir. Burada la'l taşının topraktan çıktığı düşüncesiyle la'le benzetilen sevgilinin dudağına toprak olarak ulaşılabacağı fikri vardır:

Cemi'-i derde benim toprağım kefâret ola
Ne dem ki la'l-i lebin hasretiyle hâk olurum

Padişahın cömertliği anlatılırken gülün kırmızı yapraklarını dökmesi ile sultanın değerli taşlar saçması arasında ilgi kurulur:

N'ola şeh gibi olsa la'l-nisâr
Doludur çünkü zerle mahzen-i gül

İçeni ölümsüzlüğe kavuşturduğuna inanılan âb-ı hayat çeşitli efsanelere konu olmuştur. En bilineni İskender-i Zülkarneyn ve Hızır ile bağlantılı anlatılanıdır. İskender ordusuyla uğradığı bir memlekette bir deniz olduğu ve bu deniz geçilince üç ay süren karanlıklar ülkesinin başladığını, bu ülkede ab-ı hayatın bulunduğunu öğrenir. Hızır ve İlyas ile zulumat ülkesine yolculuğa çıkar. İskender'de karanlığı aydınlatan iki mücevher vardır ve bunlardan birini haberleşmek için Hızır ve İlyasa vererek ayrı yollara giderler. Hızır ve İlyas yorulunca bir pınarın kenarında oturup dinlenirken yanlarında getirdikleri pişmiş balığa bu sudan bir damla damlar ve balık canlanıp suya karışır. Suyun ab-ı hayat olduğunu anlar ve bu sudan içerler. İskender'e haber vermek için pınarın başından ayrılırlar ama bir daha pınarı bulamazlar. Ölümsüzlüğe erişen Hızır denizde, İlyas ise karada sıkıntıya düşenlere yardım eder ve her sene 6 Mayıs günü İskender Seddi üzerinde buluşup Kâ'be'ye hacca giderek o yıl yapacakları işleri görüşürlermiş. Ahmet Paşa da şiirinde sevgilinin saçını zulumatın karanlığına, la'l'e benzeyen dudaklarını ölümsüzlük sunan âb-ı hayata benzeterek İskender'in hikayesine gönderme yapmaktadır:

Dil teşne İskender gibi düştü saçın zulmâtına
Ey Hızr-hat la'linden ol ser-çeşme-i Hayvânı sun

Fatma S. Kutlar'ın İki Türkçe Cevâhir-nâmeye ve Cevherlerin Etkilerine Dair⁵⁰ adlı çalışmasında la'l taşı ile ilgili "Cevahir-Name-i Sultan Muradi" adlı çalışmada şu satırlara yer verilmiştir.

Cevahir-Name-i Sultan Muradi

⁵⁰ S. KUTLAR Fatma, (2008), age, s. 26.

Beşinci makâl la'î madenini beyan eder: Lâlin tabiatı hâr ve yâbis yanı sıcak ve kurudur. Bilginlerden şöyle naklolundu ki bir kimse lâl taşırsa ihtilâm (düş azma) olmaz, perişân düş (karışık rüya) görmez. Eğer çocukların boynuna bağlarsa çocuk ağlamaz ve beliñlemez (korku ile birden sıçramak, irkilmek). Lâli yumuşak dövüp nebât şekeri (nöbet şekeri) ve gül suyu ile yerlerse, benzi gayet kızıl edip sarılığını giderir.

Üçüncü bâb la'î nedir onu beyan eder: Lâlin tabiatı ıssı (sıcak) ve kurudur. Bilginler, üzerinde lâl taşıyanın müzmin marazlardan korunacağını ve lâlin, böğregi (böbrek) kuvvetlendireceğini, cimâ (çiftleşme) zamanında imsâk-i meni (meni tutmak) edeceğini söylerler. Lâl taşıyan kişi, insanların gözünde saygın olur. Kalplerin sevgilisi olur. Karaşak düş (karışık rüya) görmez, ihtilâm (düş azma) olmaz. Eğer yaramaz huylu çocuğun koluna bağlarsa bir daha kötü huyluluk etmez. Çocuk, uykusunda korkmaz. Dövüp müferrihâtın (ferahlık veren ilaçlar) içine karıştırıp yerlerse yiyen kişinin yüzüne renk verir ve kendisine çok ferah verir. Mi'deden buhârı defeder.

Rumeysa Keskin Aslan tarafından hazırlanan Celili Divanı'nda Değerli Taşlar adlı çalışmada la'î taşı hakkında aşağıdaki ifadeler yer almıştır.

Celili lal taşı genel anlamda renk ilgisinden yola çıkarak kullanmıştır. Celili'nin ilgili beyitlerindeki lal, çoğunlukla sevgilinin dudağının benzetileni olarak kullanılmıştır. Bunun yanı sıra aşağıdaki beyitlerinde lalin şaraba, âşğın kanlı gözyaşlarına ve sevgilinin kırmızı renkli elbisesine karşılık geldiği de görülmektedir.

*Şol müferrih la'lüne hattun ne reyhân katdı kim
Kokusın işitmek ile olmışam hayrân ana*

"Şu ferahlık veren lal (dudağına) ayva tüylerin ne reyhan kattı da kokusunu duymakla ona hayran olmuşum."

*İrmedi zülfün düninde dil zülâl-i la'lüne
Kaldı zulmetde Sikender âb-ı hayvândan cüdâ*

"Gönül, zülfünün akşamında lal (dudağının) saf suyuna ermedi. İskender karanlıkta (Zulmet ülkesinde) abıhayattan uzak kaldı."

*İrmedi zülfün düninde dil zülâl-i la'lüne
Kaldı zulmetde Sikender âb-ı hayvândan cüdâ*

"Gönül, zülfünün akşamında lal (dudağının) saf suyuna ermedi. İskender karanlıkta (Zulmet ülkesinde) abıhayattan uzak kaldı."

Remzi Demir ve Mutlu Kılıç'ın ortak olarak kaleme aldıkları Cevahirnameler ve Osmanlılar Dönemi'nde Yazılmış İki Cevahirname adlı çalışmada La'l Taşı hakkında;

Üçüncü Bâb Lâ'li Bildirir

Ma'lûm ola ki Cemşid'in 'asrında ve daha nice zamanlar sonra lâ'l yoğımış ve demişlerdir ki Bedahşân nahiyesinde bir büyük zelzele vâki' olmuştur ki vilâyetin ekseri mahalli harâb ve ahâlisinin dahi çoğu helak olmuştur. Ve Şehr-i Bedahşân civarında, Süleyman Peygamber'in binası olan yerde büyük bir dağ vardır. Zelzeleden yarılib içinden lâ'l zahir olmuştur. Hâlâ kullanılan lâ'l ol dağdandır. Zirâ lâ'l Bedahşân memleketinden gayrı hiçbir yerde çıkmaz. Ve bundan üç dört yüz sene evvel ol ma'denden lâ'l elli ve altmış miskâlden ziyâde çıkmamıştır.

Ve lâ'lin rengi dahi yedi nev'dir: Muasferani, rûmmân-ı safi, âteşi, unnâbi, hamri, 'akrebi, basali.

Ve bu fende mahâret-i kâmile olanlar demişlerdir ki lâ'l on beş ayar gerekdir ki tam ayar ola. Eğer bir pâre lâ'l üç ya dört miskâl tamâm ayar muasferani ki ona köpük erişmiş olmaya, bir kıratı yirmi altındır. Ve rûmmân-ı safi ve âteşi dahi eğer tamâm ayar ve ayıbsız ola, muasferaninin nısf bahâsınadır. Ve unnâbi ve 'akrebi ve hamri ki tamâm ayar ola, rûmmân-ı safi bahâsınadır. Ve ayıbsız, güzel, basali renk ol üç rengin nısf bahâsınadır.

Ma'lûm ola ki lâ'lin tabi'atı ıssı ve kurudur.

Ve lâ'li üzerinde götüren cemi' illetden emin ola ve yüreği kavi, cimâ' vaktinde şehveti tutub geç inzal eder. Ve halkın gözüne mahbûb görüne ve ihtilâm olmaya. Ve yavuz uşak koluna bağlasa, artık yavuzluk etmeye ve uykusunda korkmaya. Eğer ma'cûna kalsalar da yeseler, midenin buharını def edib ferah vere ve dâ'im münbasit ola.

Sibel Murad, Rumeli Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi'nde yayınlanan "Mütercimi Meçhûl Bir Cevâhir-nâme Risâlesi"⁵¹ adlı makalesinin 245 sayfalarında la'l taşı hakkında;

⁵¹ MURAD Sibel, (2024), age, s. 245.

Lâl taşı bahsinde ise ilk olarak cevherin nasıl ortaya çıktığı anlatılmıştır. Lâl taşının sonradan ortaya çıkan bir cevher olduğu, Bedahşan'da yaşanan büyük bir depremten sonra dağın parçalanmasıyla lâl madeninin ortaya çıktığı söylenmiştir. Lâl cevheri parlaktır, çeşitlerine göre kıymeti değişir. Dört çeşidi bulunan lâl cevherinin özellikleri arasında kötü huylu çocukların huylarını güzelleştirmesi, yüzük olarak taşındığında taşıyan kişinin azgın ve kötü düşlerden korunması ve macunlarla birlikte uygulandığında canlılığı ve güzelliği artırması gibi özellikleri belirtilmiştir. "Tekmil" ve "tezyil" kısımlarında tabielerin lâl taşının mizacını mutedil yani ılıman olarak tasvir ettikleri, lâlden yüzük taşıyan insanın kötü düşlerden korunacağı, cinsel gücü artırıcı etkisinin olduğu gibi bilgiler yer almıştır.

Ahu Cavlazoğlu Davulcu'nun kaleme aldığı Dürr-i Mekkûn'da Değerli Taşlar Üzerine⁵² adlı çalışmada la'l taşı hakkında;

La'l: Kırmızı ve kıymetli bir çeşit cevherdir. Yakuta benzerliği ile tanınan taşın en değerlisi Bedahşan dağlarındadır. La'l-i rummânî denilen nar çiçeği rengindeki la'ide çok bilinenlerindendir. La'l ile ilgili beyitlerde genellikle üstünde durulan derman, şifâ, tiryâk, ilâc, em, devâ gibi anlamı aynı olan sözcüklerin kullanımıyla lâlin, âşığın gönül sıkıntısı-na, derdine derman olduğu düşünülür. Ayrıca la'l taşının yüzdeki sarılığa şifa olduğu da kaynaklarda yer alır. La'l taşı bazı tıp eser-leri ve cevâhırnâmelerde tıbbî faydalarından bahsedilir. Ferahlığı artırıp gamı gidermesi, yüreğe kuvvet vermesi, benze yüze kızılık verip sarılığı gi-dermesi gibi bilgilere yer verilmiştir.⁵³

Ahmet Bican iki eserinde la'l taşından bahsetmektedir:

⁵² CAVLAZOĞLU DAVULCU Ahu, age, s. 35.

⁵³ MURAD, S. (2022). Değerli Taşların Tıbbi Faydaları Hakkında Cevher-nâmelerde Yer Alan Bilgiler. M. B. Aydın (Ed.), *Nil Sarı Armağan Kitabı* içinde (293-303). İstanbul: Hayat Vakfı Yayınları, s. 301.

“...La‘l ve incü, zümürred ve mercân bunların hâşiyeyeti katı çokdur. Âdemün gönlünü ferağ eyler”.

“Hacer-i La‘l: Bu dağı katı bir cevherdür, oda katlanır. Bir dürlü dağı la‘l olur ki karanlıkda aydın olur şem‘ gibi. Anuñ gibi la‘l, Serendib‘de olur ancak. Serendib‘ün nağdi la‘ldur, almak vermek anuñ iledür. Ve altunuñ rağbeti az olur anda, gümüş menziledür. Ol nûr veren la‘li şunuñ şıgırı çıkarur deñizden. Gece olıcağ ağızına alur çıkar deñizden taşra kor. Anuñ aydınına otlar. Ol vilâyetün kavmi dâyim anı gözedürler. İttifâk düşüp göricek varurlar bir ṯarika-y-ıla anuñ üzerine kızıl balçık ururlar, ṯa ki nûr örtile. Dağı ol c̱anavarı dutalar yâhūd kaça gēde, bunlara zahmet ētmeye. Ol balçıkdan artuk nesne anuñ nûrını örtmez. La‘lün ẖaşşası oldur kim ağızına alıcağ şuşalığı kandurur. La‘li Zehven ṯağından dağı getürürler”.

Bu ifadelerin günümüz dilinde çevirisi şu şekildedir;

“La‘l taşı: Bu da sert bir cevherdir, ateşe dayanır. Bir tür la‘l vardır ki karanlıkta mum gibi ışık verir. Böyle la‘l yalnızca Serendib‘de (bugünkü Seylan/Sri Lanka) bulunur. Serendib‘in parası la‘ldir; alışveriş onunla yapılır. Orada altına rağbet azdır, gümüş ise para yerine geçer. O ışık veren la‘li bir deniz hayvanı çıkarır. Gece olunca ağızına alır, denizden dışarı çıkarır ve bırakır. Onun ışığında otlar. O bölgenin halkı sürekli onu gözetler. Tesadüfen gördüklerinde bir yolunu bulup üzerine kırmızı balçık sürerler ki ışığı örtülsün. Sonra o canlıyı yakalarlar yahut kaçar gider, onlara zarar vermez. O balçıktan başka hiçbir şey onun ışığını örtmez. La‘l taşının özelliğı şudur ki, ağza alındığında susuzluğu giderir. Ayrıca Zehven Dağı‘ndan da la‘l getirirler.”⁵⁴

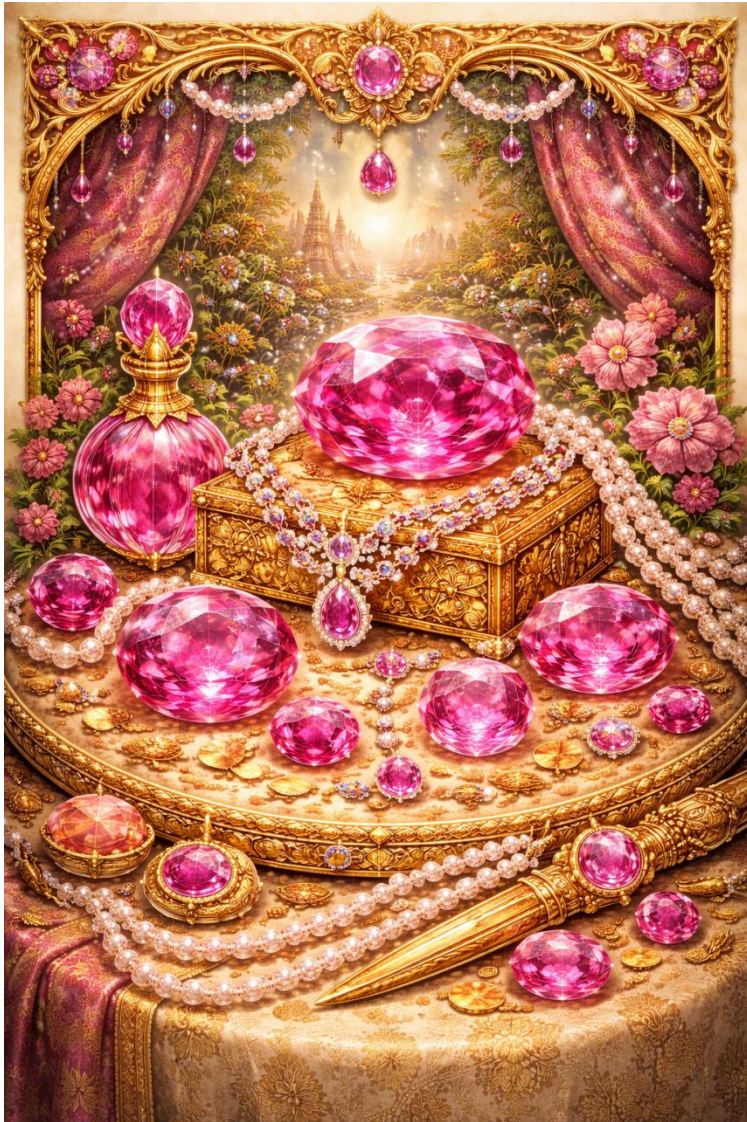
⁵⁴ Tercüme Chat GPT sitesince yapılmıştır.

3- YAKUT

Yakut taşı, mücevher alanında kabul görmüş en değerli dört taştan biridir. Diğer taşlar ise; Zümrüt, Safir ve Elmas şeklindedir. Estetik ve güzellik açısından paha biçilemez bir taş olan Yakut, Hindistanlılar tarafından 'Taşların Efendisi' diye adlandırılır.

Yakut, erime noktası 2050 °C olan değerli bir taştır. Kırmızının çeşitli tonlarında olabilmektedir. Yakuta kırmızı rengini veren içindeki krom elementidir. Yakut, ilk lazer yapımında kullanılmıştır. Sanılanın aksine, yakutla lazer yapımı çok kolay olmamıştır. Zorluğun başlıca sebebi yakutun üç enerji seviyesine sahip olmasıdır.

Doğal olmayan yakutlar da bulunmaktadır. Sentetik olarak yapılanları ucuza maledilebilmektedir. Yakutun sertliği 9.0'dır. Diğer bütün doğal değerli taşlar içinde daha sert olan tek taş elmadır. Yakut doğal halde gösterişsiz hatta mat olarak bulunur. Zoisit kayalar içinde kırmızımsı mor olarak bulunan taşlar da yakuttur.

Cevahirnamelerde Yakut

Mehmet Kırbiyık'ın Bazı XVI. Yüzyıl Divanlarında Kıymetli Taşlar⁵⁵ adlı çalışmasında yakut ile ilgili olarak;

Yakut

Kırmızı, sarı, gökrenk, beyaz mehtabı olmak üzere dört çeşit renkte olur. En kıymetlisi kırmızı, şeffaf nar tanesine benzeyenidir (yakut-ı rummani); buna Behremani, Behreman, Bahramen derler. Eskiler yakuta elmadan başka hiçbir şeyin tesir etmediğini kabul etmişlerdir.⁵⁶

Yakut ile ilgili şu özelliklere ve inanışlara temas edilmiştir: Ateşe dayanıklıdır, erimez. Bütün taşlardan ağırdır. Elektriği bir iki saat muhafaza edebilir. Boğaza asılırsa, cin dürtmesi ve vesveseye iyi gelir. Emilirse harareti keser. Kışın

⁵⁵ KIRBIYIK Mehmet, age, s. 72-73.

⁵⁶ TARLAN, Ali Nihad (1936), age, s. 10.

suya atılırsa su donmaz. Taşıyana mehabet ve vakar verir; ağza konursa tükürüğü akıtır; sihir ve sarayı izale eder; kalbi takviye eder, ferahlık verir. Dövülüp karanfille yenirse, yürek çarpıntısını giderir. Ezmesi yenirse zehrin zararını giderir. Taşıyan, suda boğulmaz. Yenildiğinde kalbe iyi geldiğinden "yakut-ı müferrih" denilen bir çeşit pahalı bir şerbet de yapılmış.⁵⁷

Bu taşla ilgili fakirliği yok ettiğine dair "Yakut yüzük takınınız, çünkü o, fakirliği ortadan kaldırır" Kim kaşı yakut olan bir yüzük edinirse, Allah o kişiden fakirliği kaldırır" meallerinde mevzu hadisler de vardır.⁵⁸

Divanlara, bazı özellikler ve hakkındaki inanışların yansıdığı görülmektedir. Kırmızı rengi münasebetiyle de, sevgilinin ağzı, dudağı, aşğın gözyaşı ve şarap için benzetme unsuru olur.

Şu beyitte yakuta ateşin tesir etmemesi ve harareti kesmesi söz konusu edilmiştir:

Bedenün var ise yakut-ı musaffadur kim
Ateş-i tabiş-i teb itmedi hergiz ana kar

Yakut insana ferahlık verir. Bu husus Zati'nin şu beytinde, sevgilinin yakut gibi kırmızı ağzından çıkan mücevher değerindeki sözlerin ruha rahatlık vermesi şeklinde ifadesini bulur:

Kalbüme kuvvet viren kait-ı şeker-güftarıdur
Ruhuma rahat viren yakut-ı gevher-bandur

Nev'i, kalbe iyi gelen *yakut-*, *müferrih* denilen şerbetten şöyle söz eder:

Def-i gam kılmağ için bir hokka-i la'lin ile
Sundı yakut-ı müferrih andelıb-i zara gül

Remzi Demir ve Mutlu Kılıç'ın ortak olarak kaleme aldıkları Cevahirnameler ve Osmanlılar Dönemi'nde Yazılmış İki Cevahirname adlı çalışmada yakut hakkında;

Za'i fi el-Rumi el-Ma'dem adıyla tanınmış Pir Muhammed ibn Evrenos'un Cevahirname

Yakut ise, şöyle tanıtılmıştır:

"Yâkût ma'deni iki mahallde olur. Biri Seyelân Cezire'sinde Serendib nâm cebel-i azimde[dir]. Rivâyet-i kadim üzere Haz-ret-i Âdem Safiyyullah (Salâvâtullâh alâ enbiyâhu ve aleyhi) ihbi-tû minhâ cemi'an Hitâb-ı Müstetâb'ıyla, Âlem-i Bâlâ-yı Cennet-i A'lâ'dan, vech-i Arz'dan, Cezire-i Seyelân'da Cebel-i Serendib vasatına nüzul eyledi. Hâlâ cebel-i mezbûr vasatında bir mahallde "Kademgâh-ı Baba-Âdem" derler Hazret-i Âdem aleyhisselâmın kadem-i mübarekleri berekâtıyla, yâkût Cebel-i

⁵⁷ ONAY, Ahmet Talat (1994), age, s. 41.

⁵⁸ ARGUNŞAH, Mustafa (1990) "15. Yy.da Yazılmış Tuhfe-i Murad! İsimli Cevhername'de Geçen Değerli Taşlarla İlgili Terimler", Marmara Üniversitesi Türklük:Araştırmaları Dergisi, 6: 1-20.

Serendib'de zuhur eyledi. Mu'cize-i Safiyyullah olmağın, Nass-ı Kerim'de zikr u medh olundu.

Bu ifadelerin günümüz dilinde çevirisi şu şekildedir;

"Yakut madeni iki yerde bulunur. Bunlardan biri Seylan Adası'nda, Serendib adı verilen büyük dağdadır. Eski rivayete göre, Hazret-i Âdem Safiyyullah (Allah'ın salâtı peygamberlerine ve onun üzerine olsun), 'Hepiniz oradan ininiz' hitabıyla Yüce Cennet âleminden yeryüzüne, Seylan Adası'ndaki Serendib Dağı'nın ortasına indirilmiştir. Hâlen o dağın ortasında bir yere 'Baba Âdem'in ayak izi' derler. Hazret-i Âdem'in mübarek ayaklarının bereketiyle yakut, Serendib Dağı'nda ortaya çıkmıştır. Safiyyullah'ın mucizesi olduğundan, Kur'an-ı Kerim'de zikredilip övülmüştür."

Ve bir dahi Bangâle memleketinde Gûnek Ceziresi'nde sâhil-i deryada kum içinde zuhur etmiştir.

Nev'-i yâkût dördtür: Biri kızıl, biri gök, biri sarı, biri beyaz.

Kızıl yâkût dahi altı nev'dir: Biri rûmmâni, biri erguvâni, biri verdi, biri hamri, biri halli, biri lahmîdir. Makbul ve zi-kıymet olan damla olub, rûmmâni olandır.

Gök yâkût dahi beşdir: Biri tâvusi, biri âsümâni, biri nili, biri kuhli, biri sebz-fâmdır. Makbul ve zi-kıymet olan tâvusidir.

Ve sarı yâkût dahi dört nev'dir: Biri şem'î ve biri turuncu ve biri kibriti ve biri samânîdir.

Beyaz yâkût ancak sukkeridir. Ekser nâss beyaz yâkût dahi olduğunu bilmeyib Kıbrıs elması kıyâs ederler".

Tabi'at-ı yâkût hâr-yâbisdir. Serendib yakutuna eski ma'den i'tibâr edib, makbul ve zi-kıymet i'tibâr ederler.

Hâssa-i yâkût: Hâmil-i yâkûta tâ'ûn ve sâ'ika isabet etmediği Netâyic-i Fünûn'da musarrahdır. Bi-lütfihi şimdiye değin dâmi olmamıştır ve sahk olunub, ma'cûn olunub, isti'mâl edenler azim takvîyetini müşahede etmişler. Mülûk-i sâhib-i sülûka mahsûs

ma'cûndur. Muhkem sahk edib, kuhl eyleseler, göze azim fâ'ide eyler. Serendib yâkûtu ekseriya ma'cûn ve kuhl olmakla şimdi az bulunur. Yâkûtu tahattüm eden kişi ferah-ı kalb üzere olub, fakr u faka görmeye ve eyyâm-ı sayfda harâretten atası galib olan kişi yâkûtu ağzına alıb tutsa, bi'l-hâssa susuzluğu def edib, kalbe ferah verir. Def'aât ile mücerrebdir.

Bu ifadelerin günümüz dilinde çevirisi şu şekildedir;

"Yakutun özelliği şudur: Yakut taşıyan kişiye ne veba ne de yıldırım isabet eder; bu durum Netâyic-i Fünûn adlı eserde açıkça belirtilmiştir. Allah'ın lütfuyla şimdiye kadar böyle bir zarar görülmemiştir. Yakut öğütülüp macun yapılarak kullananlar büyük bir kuvvetlenme hissetmişlerdir. Bu macun, sülûk sahibi hükümdarlara mahsustur. Yakut iyice öğütülüp sürme (kuhl) yapılırsa göze büyük fayda sağlar. Serendib yakutu çoğunlukla macun ve sürme yapımında kullanıldığından artık az bulunur.

Beyaz yâkût ancak sukkeridir. Ekser nâss beyaz yâkût dahi olduğunu bilmeyib Kıbrıs elması kıyâs ederler”.

Tabi'at-ı yâkût hâr-yâbisdir. Serendib yakutuna eski ma'den i'tibâr edib, makbul ve zi-kiymet i'tibâr ederler.

Hâssa-i yâkût: Hâmil-i yâkûta tâ'ûn ve sâ'ika isabet etmediği Netâyic-i Fünûn'da musarrahdır. Bi-lütfihi şimdiye değin dâmi ol-mamışdır ve sahk olunub, ma'cûn olunub, isti'mâl edenler azim takvietetini müşahede etmişler. Mülûk-i sâhib-i sülûka mahsûs ma'cûndur. Muhkem sahk edib, kuhl eyleseler, göze 'azim fâ'ide eyler. Serendib yâkûtu ekseriya ma'cûn ve kuhl olmakla şimdi az bulunur. Yâkûtu tahattüm eden kişi ferah-ı kalb üzere olub, fakr u faka görmeye ve eyyâm-ı sayfda harâretten atası galib olan kişi yâkûtu ağzına alıb tutsa, bi'l-hâssa susuzluğu def edib, kalbe ferah verir. Def'aât ile mücerrebdir”

Bu ifadelerin günümüz dilinde çevirisi şu şekildedir;

"Yakutun özelliği şudur: Yakut taşıyan kişiye ne veba ne de yıldırım isabet eder; bu durum Netâyic-i Fünûn adlı eserde açıkça belirtilmiştir. Allah'ın lütfuyla şimdiye kadar böyle bir zarar görülmemiştir. Yakut öğütülüp macun yapılarak kullananlar büyük bir kuvvetlenme hissetmişlerdir. Bu macun, sülûk sahibi hükümdarlara mahsustur. Yakut iyice öğütülüp sürme (kuhl) yapılırsa göze büyük fayda sağlar. Serendib yakutu çoğunlukla macun ve sürme yapımında kullanıldığından artık az bulunur. Yakutu yüzüğünde taşıyan kimse kalp ferahlığı içinde olur, fakirlik ve yokluk görmez. Yaz günlerinde harareti baskın olan kimse yakutu ağzına alıp tutarsa özellikle susuzluğu giderir ve kalbe ferahlık verir. Bu defalarca tecrübe edilmiştir."

İkinci Bâb: Yâkûtu Bildirir

Ma'lûm ola ki yâkût iki yerden hâsıl olur; biri Seyelân'dır. Ve Seyelân gayet vâsi bir ceziredir ki boyu ve eni dört yüz fersahdır ki ona Serândib derler. şöyle meşhurdur ki Âdem Safiyyullah bi-hükmihi ihbitû, Âlem-i Bâlâ'dan, bu Âlem-i Pür-Belâ'ya inib ve Cennet'ten çıkıp Serândib Dağı'na geldi. Kadem-i mübârekin-den ma'den-i yâkût zahir

oldu. Onun için ol dağa Baba Âdem Kademgâhı derler. Ve Âlem'e dağılan yâkût Seyelân Ceziresi'ndendir ki Serândib derler.

Ve dahi yâkût dört dürlüdür: Kızıl ve gök ve sarı ve ak. Ve kızıl yâkût dahi yedi renkdir: Verdi, hamri, behramâni, rûmmâni, ergavani, halli, lahmi.

Gök yâkût dahi beş renkdir: Tavusi, âsümâni, nili, kuhli, sebzâfâm.

Sarı yâkût dahi dört nev'dir: şem'i, turuncu, narenci, kâhi.

Ve ak yâkût billurdur. Eğerci çok vardır amma kıymeti azdır. Zirâ ki ham makâmındandır ve pâre-i yâkût-ı behramâni-i hoşâb tamâm yirmi kırattır. Kıymeti iki bin altındır. Amma yâkût-ı tamâm ayar Diyâr-ı Arab'da ve Horasan'da ve bazan Diyâr-ı Hind ve Rûm'da, Seyelân'dan gayrı nâdirü'l-vukû'dur ve şimdiki hâlde gök yâkût ki tavusi ve nili ve âsümâni renk ola, Hind Diyân'nda kıymeti ziyâdedir.

Ve rivayet olunur ki Diyâr-ı şirvan'da san yâkûtu tamâm bahâya alırlar. Zirâ yâkût def-i tâ'ûn için alâmetdir. Ve san yâkûtu bilmek hayli müşkildir. Zirâ Efrenc'in cevherileri billuru hail edib, san sırça renkli ederler. San yâkûtdan hiç fark olmaz, meğer ki üstadı bile.

Amma aynü'l-hür dahi yâkût cinsindendir. Ve aynü'l-hirr ve râve, bunlardan kızıl yâkût hâsıl olur. Ve tirmili, yeşil renkli bir taşdır. Bazılar zeberceddir dediler. Ve ma'deni yâkût kenarındadır; bir dere vardır, etrafını kuyu gibi kazarlar ve içindeki kumları yurlar. İçinde yeşil renkli taşlar bulurlar ki o taşda bir hatt ya iki veya üç hatt olur. Ak ve gayet parlak ve birbirinin yakınındadırlar. Ay-nü'l-hirrin aslı zikr ettiğimizden gayrı değildir. Ve ehl-i cevher bu nev aynü'l-hin için ıstılah edib "zennâr" derler. Eğer bu 'aynü'l-hirr, yeşil renkli olanı ki hangi tarafa dönse suyu damlar zann olunur, bunun bir miskâli üç yüz altındır.

Tirmili ve Seylâni ki ol ma'denden hâsıdır, kıymeti yokdur.

Ve râve dedikleri, yeşil renkli ve suyu hoş bir cevherdir ki Arabistan'da "Benevş" derler. Bir miskâli on altındır. Amma yeni yakutun ma'deni Tahte'r-Rih'dedir ki Diyâr-ı Beyder'e yakındır. Ve Vilâyet-i Bengâle'nin büyük benderidir ve derya kenarındadır ki onun ismi Tiku'dur. Ve o kenarda bir cezire vardır ki ismi Reknek'tir. Ve yeşil ve rûmmâni o cezirelerin derelerinde hâsıl olur. Ve hâlâ mevcûd olan yâkût-ı Reknek'dir. Ve ehl-i cevahir katında Reknek taşı ziyâde yumuşak olmağın ateşden çıkmaz. Amma Vilâyet-i Hind'de Seyelân taşı Reknek taşından ziyâde kıymetlidir ve Efrenc'inde taşın katılığına ve yumuşaklığına 'itibâr yokdur. Lâkin her taşın ki rengi ziyâde ola ol mergûbdur. şöyle ki eğer hoş renk yâkût onların eline girse yâkût-ı rûmmâni bahâsınadır.

Bu ifadelerin günümüz dilinde çevirisi şu şekildedir;

İkinci Bâb: Yâkûtu Bildirir

"Bilinsin ki yakut iki yerde bulunur; bunlardan biri Seylan'dır. Seylan çok geniş bir adadır; boyu ve eni dört yüz fersahdır. Ona Serendib denir. Rivayete göre, Hazret-i Âdem Safiyyullah, 'Hepiniz ininiz' hitabıyla Cennet'ten çıkıp bu belâlarla dolu dünyaya indiğinde Serendib Dağı'na gelmiştir. Mübarek ayak izinden yakut madeni ortaya çıkmıştır. Bu sebeple o dağa 'Baba Âdem'in ayak izi' denir. Dünyaya yayılan yakut, Seylan Adası'ndan yani Serendib'den gelir.

Yakut dört çeşittir: Kırmızı, mavi, sarı ve beyaz.

- *Kırmızı yakut yedi renktir: yeşilimsi (verdî), şarap rengine (hamrî), behramânî, nar tanesi rengine (rûmmânî), erguvânî, açık kırmızı (hallî), et rengine (lahmî).*
- *Mavi yakut beş renktir: tavus tüyü rengine (tâvûsî), gökyüzü rengine (âsümânî), lacivert (nîlî), sürme rengine (kuhlî), yeşilimsi (sebz-fâm).*
- *Sarı yakut dört çeşittir: mum rengine (şem'î), turuncu, narenciye rengi, kahverengi (kâhî).*
- *Beyaz yakut ise billurdur. Çok bulunur ama değeri azdır; çünkü ham taş makamındadır.*

Bir parça behramânî yakut yirmi kırat gelir ve değeri iki bin altındır. Tam ayarlı yakut, Seylan dışında Arabistan, Horasan, bazen Hindistan ve Rum diyarında nadiren bulunur. Günümüzde Hindistan'da özellikle tavusî, nîlî ve âsümânî renkli mavi yakutlar çok kıymetlidir.

Rivayete göre şirvan diyarında sarı yakut tam değerinde alınır; çünkü yakutun vebayı def ettiği kabul edilir. Ancak sarı yakutu tanımak zordur; Frenk cevhercileri billuru boyayıp sarı cam gibi yaparlar, ustası bilmedikçe fark edilmez.

Aynü'l-hür de yakut cinsindendir. Aynü'l-hirr ve râve taşlarından kırmızı yakut elde edilir. Tirmili ise yeşil renkli bir taştır; bazıları bunun zümrüt olduğunu söyler. Yakut madeninin kenarında bir dere vardır; etrafı kuyu gibi kazılır, içindeki kum yıkanır. İçinden yeşil taşlar çıkar; üzerinde bir, iki veya üç çizgi bulunur, beyaz ve parlaktır.

Bu taş için cevher ehli 'zennâr' tabirini kullanır. Yeşil aynü'l-hirr öyle parlaktır ki hangi tarafa dönse su damlıyor sanılır; bir miskali üç yüz altın değerindedir.

Tirmili ve Seylânî taşları ise değersizdir. Râve denilen taş yeşil renkli, hoş görünümlü bir cevherdir; Arabistan'da 'Benevş' derler, bir miskali on altındır.

Yeni yakutun madeni Tahte'r-Rih'dedir; Beyder diyarına yakındır. Bengal vilayetinin büyük limanıdır, deniz kenarındadır; adı Tikudur. O kıyıda Reknek adında bir ada vardır. Yeşil ve nar rengindeki yakutlar bu adanın derelerinde bulunur. Bugün mevcut olan yakut Reknek yakutudur. Ancak Reknek taşı çok yumuşak olduğundan ateşe dayanmaz. Hindistan'da Seylan yakutu Reknek taşından daha kıymetlidir. Frenkler ise taşın sertliğine veya yumuşaklığına değil, rengine önem verirler. Onlara göre taşın rengi ne kadar güzel olursa o kadar rağbet görür. Öyle ki hoş renkli bir yakut ellerine geçerse, nar tanesi rengindeki yakutla aynı değerde olur."

Semih Yeşilbağ'ın Muhibbi Divânı'nda Değerli Taşlar⁵⁹ adlı makalesinde yakut ile ilgili olarak;

Yâkût

Kırmızı, sarı ve gök renkli olur. Ateşe dayanıklıdır. Bütün taşlardan ağırdır. Elektriği bir iki saat muhafaza ettiğine, boğaza asıldığında tâuna (vebâ) vesveseye karşı faydalı olduğuna, emildiğinde harâreti kestiğine ve kışın suya atıldığında suyun donmasına engel olduğuna inanılır. Yâkût, toz haline getirilerek, başka maddelerin ilâvesiyle bir tertip haline getirilerek rûhî bunalım içerisinde olan hastalara yedirilir. Bu yapılan tertibe "yâkût-ı müferrih" denilmektedir. Ayrıca yâkût, onu üzerinde taşıyan kişinin, insanların gözünde soylu görünmesini sağlar ve ihtiyaçlarını elde etmesini kolaylaştırır.⁶⁰

İster isen kim safâ bula
bu dil âyînesi
Nûş-ı mey kıl hem ferah-
bahş adı yâkûtdur

Sarı, ak, gök, içi kızıl
veya sarı dışı siyaha

⁵⁹ YEŞİLBAĞ Semih, age, 706-707.

⁶⁰ AKSOY, Gürsel (2016), Aristoteles'e Atfedilen Kitâb'ul-Ahcâr Giriş-Çeviri-Değerlendirme, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

yakın olmak üzere çeşitli renkleri olsa da en makbulü kırmızı renkli olanıdır. Bu özelliği, Muhibbî'nin şiirlerinde, aşağıdaki örnekte olduğu üzere, yâkûtun sevgilinin kırmızı dudağı için bir benzetme ögesi olarak yer almasına sebep olmuştur:

Didüm lebüñ bahâsına cânım alur mısın
Didi bahâ yok aña yâkût-ı ahmerest

Yâkût, Abbâsî halîfelerinden Mustasım'ın kölesinin de adıdır. Yâkût, Hicrî 600'den sonraki hattâtların en büyüklerinden olmuştur. 1000 mushaf yazdığı rivayet edilir. 767 tarihinde Bağdat'ta vefât etmiştir. "Yâkût-ı Mustasımî" lâkabıyla meşhurdur. Yazısına "hatt-ı Yâkût" denir.⁶¹

Gerçi kim Yâkût içün hattât dirler dehr ara
Nermidi hattüñ misâli hatt-ı reyhânı dürüst

Gerd-i la'lüñde gubâr-ı hattüñ
Nüsah-ı Yâkût hatt-ı reyhândur

Kadeh, yüzük, gerdanlık, küpe, micmer, hokka gibi eşyaların yapımında da kullanılır. Muhibbi divanında âşığın kanlı gözyaşlarının, sevgilinin ağzının, dudaklarının yâkûta benzetildiği örneklerle karşılaşılacaktır:

Kanlu yaşumdan nazar kılsun bu gönlün dârına
Bir taş yâkût u bir taş anuñ mercân olur

Murg-ı câna virmedi âh ol lebi yâkût kût
Lîk bagrum pâre kıldı gamze-i mekkâr kâr

Ger gülerse hokka-i yâkûtı dürler gösterür
Söze gelse lutfıla la'l-i Bedahşânlar kopar

Âteş-i ruhsârın üzre ol mu'anber hâller
Micmer-i yâkût içinde müşgile anber yakar

Nice yıldur cevher-i eşküm yolında harc olur
Kâse-i çeşmüm tolu yâkût u mercândur henûz

Kesdükçe tagı ıskıla yire dökilen eşkile
Yâkût-ı la'le döndürür her yaña seng-i kûhken

Rumeysa Keskin Aslan'ın kaleme aldığı Celili Divanı'nda Değerli Taşlar adlı çalışmasının 323-324 sayfalarında yakut ile ilgili olarak;

Yakut

⁶¹ ONAY, Ahmet Talat (2009), age, s. 227.

Yakut kırmızı, mavi ve sarı renklerde olabilen bir cevherdir. Yakutun en değerlisi nar tanesi gibi kırmızı olanıdır ve buna yakût-ı rummanî denilir. Gerdanlık, yüzük, küpe, kadeh gibi birçok eşya yapımında yakut kullanılmıştır.

Bütün taşlardan ağır olan yakut erimez ve ateşe dayanıklıdır. Bir rivayete göre boğaza asıldığında vesveseye iyi gelir ve kışın suya atıldığında suyun donmasını önler.

Divan şairleri yakutu sevgilinin ağzına, âşığın kızarmış gözlerine, sevgilinin dudağına, âşığın kanlı gözyaşlarına ve şaraba benzetmişlerdir. Celil de yakutu renk ilgisinden yola çıkarak kullanmıştır. Şair aşağıdaki beyitlerde yakutu sevgilinin dudağına ve âşığın kanlı gözyaşlarına benzetmiştir:⁶²

*La'l-i nâbun kim rakam çekmiş hat-ı reyhân ana
Hâtem-i yâkûtdur yazılı hırz-ı cân ana*

“Reyhan kokulu ayva tüylerin saf lal (gibi olan dudaklarına) rakam çekmiş. (Dudağın) ona canın tılsımı yazılmış (bir) yakut mühürdür.”

Sevgilinin ayva tüyleri reyhan kokulu olur ve yazıya benzer. Sevgilinin dudağı ise kırmızı renginden dolayı lal gibidir. Dudak etrafında bulunan ayva tüyleri şair tarafından tılsım rakamlarına teşbih edilmiştir. Böylece dudak, çevresine tılsım yazılmış bir yakut mühür gibi olmuştur. Dudak ile yakut arasındaki ilgi renk benzerliğinden ibarettir.

*Leblerün hecri beni şol denlü kan aglatdı kim
La'l ü yâkût oldu eşküm dîde-i hûn-bârda*

“Dudaklarının ayrılığı beni öyle kan ağlattı ki gözyaşım kan saçan gözde lal ve yakut oldu.”

Şair sevgiliden ayrı kaldığı için kanlı gözyaşı dökmekte ve bu gözyaşlarını da renk ilgisinden dolayı yakut ve mercana benzetmektedir. Leb, lal, yakut ve hûn arasında tenasüp vardır.

Mutlu Melis Özgeriş’in Değerli Taşlar Yönünden Ahmet Paşa Divanı⁶³ adlı makalesinde yakut ile ilgili olarak;

⁶² ÇAVUŞOĞLU, Mehmed. (2017), *Necati Bey Divanı'nın Tahlili*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, s. 254.

⁶³ ÖZGERİŞ Mutlu Melis, age, 309-310.

Yakût

Kırmızı, sarı, gök renklerinde, ateşe dayanıklı kıymetli bir taştır. Nar kırmızısı rengindeki makbul olup eski tıpta tauna, vesveseye, kalbe iyi geldiği söylenir. Yâkût-ı müferrih denilen bir çeşit pahalı şerbetin yapılmasının yanısıra tasavvufta nefs-i külliye için yâkûte-i sahra ve yâkût-ı ahmer (kırmızı yâkût) tabirleri kullanılır.

Daha çok kırmızı rengi ve kıymeti nedeniyle yakuttan; kadeh, yüzük, gerdanlık, küpe, hokka vs. eşya yapımında yararlanılır. Ayrıca Hz. Süleyman'ın Mescid-i Aksa'nın yapımında kullandığı bir taştır. Ayrıca yakut İskender'in zulumattan çıkardığı üç taştan biridir.

Ahmet Paşa divanında kûze-i yâkût, hâtem-i yâkût, dürc-i yakût, yakuttan legen, hokka-i yâkût, yâkuttan mîzâb, hatt-ı yâkût, yakut leb tabirlerine rastlanılır. Çoğunlukla şiirde eşyaya süs olması, sevgilinin dudağı, âşığın ağlamaktan kızarmış gözü ve kanlı gözyaşlarıyla bağlantılı anlatılır. Bütün bu ilgiler yakut taşının rengi ve kıymeti etrafında şekillenir. Sultan Mehmed Han için yazılan Güneş Kasidesi'nde Güneşin doğuşu sırasında gökyüzünün aldığı manzaralar tasvir edilirken Güneş yakut testiye, mavi gök kubbe firuze dolaba benzetilir:

Kûze-i yâkût ile pîrûze-gûn dolâbdan
Çarh-ı mînâ-rengi sîmâb itdi ser-tâ-ser

Renk bakımından sevgilinin ağzı yakut bir hokkaya, dişleri ise inciye benzetilir. Bu benzetmelere ek olarak beyitte, sevgilin ağzından çıkan sözler de inci gibi güzeldir ve ağız bu sözleri barındıran bir mücevher kutusudur. Bu öyle bir kutudur ki sevgiliden başka kimsede bulunmaz:

La'lin gibi bir hokka-i yâkût-ı güher-pûş
Ağzın gibi bir dürc-i dürer-bârı kimin var

Süleyman peygamberin mührü bir yüzüktür ve bu yüzükle birlikte Hz. Süleyman bütün mahlukat üzerinde muazzam bir kudrete sahiptir. İnsanlara, vahşi hayvanlara, cinlere ve devlere hükmettiği saltanatı sırasında yüzüğünü bir dev (veya cin) çalar ve kısa süreliğine tahta geçer. Aşağıdaki beyitte Hz. Süleyman'ın yüzüğünün çalınması olayına telmihte bulunularak yuvarlaklığı, rengi, insanları büyülemesi yönleriyle yakut bir yüzüğe benzetilen sevgilinin dudakları mühr-i Süleymân olur. Sevgilinin dudaklarına arzu duyması yönüyle rakip, Süleyman peygamberden yüzüğü çalmaya çalışan devle bir tutulur:

Kasd etse n'ola hâtem-i yâkutûna rakîb
Bir dîvdir ki mühr-i Süleymâna kasd eder

Yazısına hatt-ı Yâkût denilen ve Yâkût-ı Mustasımî lakabıyla meşhur olan hattat divan şiirinde hat sanatındaki yeteneğiyle, büyük hattatlar zümresinden olması yönüyle konu edilir. Ahmet Paşa'nın şiirlerinden bazılarında geçen "Yâkût" taş manasında değil bu hattatın adı olarak kullanılmıştır.

Dudak çevresindeki ayva tüyleri, yakut bir mühre müşgin bir daire çizmesi; tüylerin dudak çevresindeki konumunun şekil bakımından daireye benzetilmesiyle alakalıdır. Bu daire çekiş de Yâkût'tan tarz bakımından daha ileri görülür. Bu beyitte geçen yâkût ilk mısrada değerli bir taş, ikinci mısrada ise ünlü hattatın adını ifade eder:

Hattı çekti hâtem-i yâkûta müşgîn dâ"ire
Hak budur Yâkût'dan her şîvesinde ter yazar

Aşk yolunda divane olan şair, yakut dudakları nazmetmeye başladığında divanı gevherle dolar. Zira sevgilinin her bir özelliği ancak değerli taşlarla anlatılabilecek kıymettedir:

Leblerin yâkûtunu nazm edicek lü"lü gibi
Ahmed-i divânenin divânı gevherden dolar

Aşık, sevgilinin bulunduğu yere varma hayaliyle kanlı gözyaşları akıtır. Şair, ilk mısrada kanlı gözyaşlarını la"le, gözünü çeşmeye benzettikten sonra ikinci mısrada gözünü Kâ'be üzerindeki yakut mizaba benzetir. Mizab ise Kâ'be'nin üstündeki su oluşudur:

Kâ'be-i kûyun hayâlinde bu çeşm-i la"l-bâr
Beyt-i ma"mur üstüne yâkûtdan mîzâb olur

Fatma Sabiha Kutlar'ın yazdığı Klasik Dönem Metinlerinde Değerli Taşlar Risale-i Cevahir-name⁶⁴ adlı kitapta yakut hakkında aşağıdaki ifadeler yer almıştır.

Yakut:

Kırmızı rengiyle dudak, ağız, gözyaşı, kızarmış göz, şarap, güneş vb. için benzemelik olan taşlardandı. Sarı, ak, gök, içi kızıl veya dış arısı siyaha yakın (çift renkli) olmak üzere çeşitli renkleri bulunur. En makbulü kızılıdır. Aşağıdaki, Emri'ye ait ilk beyitte ağız kızıl yakut bir hokka olarak tasavvur edilir. Fahri'nin beytinde ise güneş, kara toprağı kızıl yakuta döndüren yakut bir kadehe benzetilirken aynı zamanda kızıl yakutun oluşumunda güneş ışığının etkisine ilişkin inanışa da işaret edilir:⁶⁵

La'l-i dür-baron kızıl yakutdan bir hokkadur
Anda hasret tiginun zahmına merhem vardur

Felek yakut camın çünki sundı.
Kara toprak kızıl yakuta döndi.

⁶⁴ KUTLAR Fatma Sabiha, (2005), age, 16-18.

⁶⁵ ARGUNŞAH, Mustafa (1990), age, s. 112.

Kızıl yakut, dört sınıfa ayrılır. Bunlar arasında en beğenileni ve değerlisi "behremani"dir. Feda'i'nin şu beytinde çeşitli taş adları arasında bu yakut cinsinin de adı geçer:

Ha:cerü'l-cfih u magnatis ü mugal
Ciz' ü yakut-ı behreman gördüm

Yakutun, sulu ve taravetli görünmesi için birtakım işlemlerden geçirilmesi gerekir. Konu önemli olmalı ki mesela, şirvanı, Tuhfe-i Muradı' de yakuta cila vermenin nasıl yapılacağını uzun uzun anlatır. Bu özel işlemin Mehmed'in Işk-name'sinde çok farklı bir bağlamda kullanılması ve "yakuta cila ulaşmak" ifadesiyle kadın ve erkeğin vuslatının (cinsel birleşme) anlatım aracı olması dikkat çekmektedir.⁶⁶

Kızıl yakuta cila ulaşurdu
Şeker mercan yüzine bulaşurdu

Yakutun sarı renklisi kızılı gibi yaygın bir kullanım alanı bulamamışsa da şairlerin, onu da göz ardı etmedikleri ve uygun buldukları bir tasvirin içine yerleştirdikleri görülür. Mesela Hevesnfime'de güneşin batışı, feleğin elindeki sarı yakut kadehi bırakması şeklinde tasavvur edilir:

Elinden ta sipihr-i laciverdi
Koyunca sagar-ı yakut-ı zerdi

Sami'nin aşağıdaki iki beytinde yakutun "tanıla yakut" (damla yakut) denen değerli bir çeşidinden söz edilir. İlk beyitte memduhunun ihsanıyla beslense nar çiçeğinin damla yakut kadar değer kazanacağı; parmağında damla yakut gibi görüneceği belirtilir:

⁶⁶ ARGUNŞAH, Mustafa (1990), age, s. 115-116.

Tamla yakut kadar danesi zı-kıymet olur
Olsa ger perveriş-amüz 0 i atası gül-nar

Nazm-i renginümün engüşt-i masari'de olur
Tamla yakut gibi her nukat-i hemvarı

Haşmet'in aşağıdaki beyitlerinde de aynı yakut cinsine işaret edildiği ve "tanıla yakut'un ilk beyitte şarap, ikinci beyitte ise kanlı gözyaşı için benzetmelik olduğu görülür:·

Hatem-asa zib-i dest-i bezm-i nüş-a-nüş olur
Tamla yakut-ı şaraba bir nigindandur kadeh

Eşki dür-dane vü hun-abesi tamla yakut
Nice benzer a gözüm dide-i giryana sadef

Yakuta çok benzeyen, hatta zam.an zaman onunla karıştırılan "bicide" de şefaf ve kıvılcıklı bir cevherdir, ama fazla değerli değildir. Güfû'nin şah u Derviş adlı mesnevisinin bir beytinde bu noktaya işaret edilmektedir:

Gevher-i bicade-i nakıs-baha Ola mı yakut-i müzab-aşna. Birçok cevher gibi yakut da taşıdığına inanılan bazı özellikleri nedeniyle müferrih macunlara katılır. Birleşiminde yakut olan bir macun yüreğe fayda eder, insanın hararetini, neşesini ve kuvvetini artırır, kanını temizler ve hareketlendirir.

Yakut kullanılarak hazırlanan terakiblerden birine "müferrih-i yakut" dendiği (Dehhuda: CD) aynı tabirin, daha çok neşe vereceği düşüncesiyle yapımı esnasında içine yakut, akik, firuze gibi değerli taş parçacıkları konan şarap için de kullanıldığı görülür. Baki'nin aşağıdaki beytinde dilberin lalden hokkaya benzeyen ağzının ve yakuti bir müferrih olan dudağının "cevheri terakib"e denk olduğu dile getirilirken söz konusu uygulamaya işaret edilir. Revani'nin beytinde gül, yaprakları ve tohumuyla oluşturduğu görüntü nedeniyle, bülbül için hazırladığı yakuti müferrihe lalden tabak içinde safran ezen biri olarak tasavvur edilir:

Agzı la'lin hokka yakilti müferrih lebleri
Cevheri terakib istersen leb-i dil-ber yiter

Bülbül için müferrih-i yakuti düzmese
La'lin tabakda ezmez idi za'feran gül

Lami'i'nin, sevgilinin dilinin parlak cevherden bir hançere ve şekerden yapılmış "yakuti cevriş"e (yakuti ilaç) benzetildiği aşağıdaki beytinde ise, yakutun hem renginin hem de ilaçlara katılma özelliğinin hatırlatıldığı görülür:

Dili hancer durur yalın güherden
Ye yakilti cevrişdür şekerden

Kızıl yakutun yüreği ferahlandırmak, gamı gidermek, hatta ölüye bağlansa kanını geç soğutmak gibi birçok faydası vardır. Nebi'nin şu beytinde şarap, bu özellikleri taşması nedeniyle yakuta benzetilmiştir:

Ser-encamı ko elden koma camı
Ki yakut rhı durur derde emdr

Bazı taşlar gibi kızıl yakutun da ağızda tutulursa susuzluğu gidereceğine inanılır. Enderunlu Vasıfın aşağıdaki beytinde taşın bu özeliği dile getirilir:

Fehm edip teşne-i peymane-i aşk olduğumu
Sundu yakut-ı lebin ağzıma kandırdı beni

Yakuta ilişkin bir başka inanış da şidetli soğukta insanlar donsa bile yakutun içine konuğu suyun donmayacağıdır. Ahmed-i Bican'ın Cevahir-name'sindeki;

şidet-i berd olsa sal anı suya
Tonmaya ol su eger alem buya

Beytinde işaret edilen bu bilgi kaynağını muhtemelen kızıl yakutun hararetine ilişkin inanıştan alır. Sahip olduğuna inanılan hararet nedeniyle ağıza alındıktan bir müddet sonra ısınmaya başladığı da düşünülen kızıl yakutun, yine aynı özellik sebebiyle ateşe atılınca bozulmadığı, hatta gzeliğinin ve nurunun artığı düşünülür. Revani'nin aşağıdaki beyitlerinde de yakuta ateşin zarar vermeyeceğine sevgilinin (kırmızı) dudağı ve (aşığın) ah ateşi bağlamında işaret edilmiştir:

Leb-i renginni nin nihan eylersin ahumdan
Bilrsin çünki yakuta şeha kılmaz ziyan ateş

Leb-i renginni ahum göricek gizleme kim
Kılmaz ateş gzelm zerrece yakuta ziyan

Yine Fehim'in, gönlün güneş yakutu ile aynı mayaya sahip olduğu, dolayısıyla içteki ateşin kendisine zarar vermeyeceğinin belirtildiği beytindeki tasavvur da kaynağını bu inanıştan alır:

Yaküt-ı afitab ile hem-mayedür gönül
Ey ateş-i derun demezsin zarar bana

Kimi değerli taşlar gibi yakutun da zarar görmemesi için pamukta muhafaza edilmesi gerekir. Nedim'in şita'yesinden alınan beyitte bu uygulamadan söz edilir:

Bürudet öyle ki buzlanıdsın diye layık
Konulsa penbeye yakilt-pireveş ahger

Yakut madeni ile ilgili rivayetlerden birine göre yakutun madeni yoktur ve alınıp satılan yakutları İskender zulümattan çıkarmıştır. Şeh-name tercümesinde İskender'in zulümatta kaybolma ve buradan çıkma hikayesinin ilkinde dışarı çıkardığı üç taştan biri olarak yakutun adı geçer. Bu bilgi, taşın ilk kez İskender tarafından zulümiitten çıkarıldığını açıkça göstermiyorsa da en azından yakutla İskender arasında da bir ilişkinin varlığını işaret eder:

Yatur şöyle zümürrüd la'! ü yakut
Olur anlar kişiye kuvvet ü küt

O taşlardan alup şah-ı zamane
Olurlar bir yana andan revane

Şerifi tercümesinde Hızır'la ab-ı hayatı aramak üzere zulümata giden İskender'in yanında iki taş vardır. İskender, bunlardan birini yolunu aydınlatması için Hızır'a verir. Eserde, bu yakuttan "şeb-çırak" diye söz edilir. Tuhfe-i Muradi'de de eski zamanlarda geceleyin çıra gibi yanarak çevresini aydınlatan, bu nedenle "kevkeb-i şeb-efriz" ya da "gevher-i şeb-çırak" denen bir yakut anlatılır. Bu yakut önce Keyhüsrev'in eline geçer. Keyhüsrev'in "cam-ı cihan-nümay" adını verdiği yakut, daha sonra Nuşinrevan'ın hazinesine oradan da Bağdat halifelerinin hazinesine gider. Tuhfe-i Muradi' de sözü edilen bu taşla şerifi'nin beyitlerinde işaret edilenin ad benzerliği dışında bir bağlantısı olup olmadığını kesinleştirmek mümkün olamamıştır:

İki dane benümle var gevher
Ki zulmet olur anunla münevver
Anun sen birisin algı birin ben
Anunla yolumuz ta ola ruşen
Virür Hızr' a orada şeb-çırığı
Ki anun nürüdur zulmet yaragı

İslam ilmi haline göre ateşle yumuşayıp erimeyen madenlerden zekat alınmaz. Ahmed-i Daimi'nin aşağıdaki beytinde yakut ve incinin de zekatı verilmeyen taşlardan olduğu işaret edilmektedir:

Leh ü dendanunun ol husni zekatın diledüm

Didi kim farz degül dürr ile yakuta zekat

Ahu Cavlazoğlu Davulcu'nun kaleme aldığı Dürr-i Meknûn'da Değerli Taşlar Üzerine⁶⁷ adlı çalışmada;

Ahmet Bîcan'ın üç eserinde de yakutla ilgili benzerlikler mevcuttur:

“Yâkut bir cevherdür. Bir pâre dili altına kosalar şusuzlığı keser. Anuñ düzmesi olur, anı bileyin diyen mebrûle bilür. Hergiz anı ele almaz, od kâr eylemez”.

“Hasiyyet-i Yâkût

Seng-i yâkut-ı götür mevzûndur

Görmeyesin anı kim tâ'ûndur

Şiddet-i berd olsa şal anı şuya

TONmaya ol şu eger âlem buya

Şu bulunmaz yerde sen ağzuna şal

Olasın içmiş gibi şâfi zülâl”.

“Bir cevherdür ki kızıl olur ve gök olur, kızıl kamusından eyüsidür. Kamu cevâhirden ağırdur, tâ haddi ki altundan ve kurşundan ağırdur. Ve dağı kamu cevâhir odda şınur ve erir, illâ ki yâkût oda döyer. Her kimse ki yâkûtı kendü-y-ile bile götürse, tã'ûndan emîn ola. Ma'deni bunuñ Zehûn tağındandır ki ol tağ Serendîb'de deñiz içindedür. Âdem peygâmbere 'aleyhi's-selâm anuñ üzerine çıktı. Ve bunu götüren şar'dan ve sekeden ve hummâdan emîn ola”.

⁶⁷ CAVLAZOĞLU DAVULCU Ahu, age, s. 32-33.

Bu ifadelerin günümüz dilinde çevirisi şu şekildedir;

“Yakut bir cevherdir. Bir parçasını dile koyarlarsa susuzluğu keser. Onun taklidi yapılır, fakat onu bilen uzman ayırt eder. Asla ele alınmaz, ateş ona tesir etmez.”

“Yakutun Özelliği Yakut taşıyı yanında taşıyan kimse ölçülüdür, Ona veba isabet etmez. Şiddetli soğuk olsa, onu suya koy, O su donmaz, bütün dünya buz tutsa bile. Su bulunmayan yerde ağzına al, Sanki saf ve berrak su içmiş gibi olursun.”

“Bir cevherdir ki kırmızı olur ve mavi olur; kırmızı olanı en iyisidir. Bütün cevherlerden daha ağırdır; öyle ki altından ve kurşundan bile ağırdır. Ayrıca bütün cevherler ateşte bozulur ve erir, yalnız yakut ateşe dayanır. Her kim yakutu yanında taşırsa vebadan emin olur. Bunun madeni Zehûn Dağı'ndadır; bu dağ Serendib'de denizin içindedir. Hazret-i Âdem peygamber onun üzerine çıkmıştır. Yakutu yanında taşıyan kişi sara hastalığından, felçten ve hummadan emin olur.”⁶⁸

Sibel Murad, Rumeli Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi'nde yayınlanan “Mütercimi Meçhûl Bir Cevâhir-nâme Risâlesi”⁶⁹ adlı makalesinin 246 sayfalarında yakut hakkında;

On yedinci sırada yer alan cevher yakuttur. İlk olarak yakutun türlerinden bahsedilir ve hangilerinin ne kıymette olduğu hakkında bilgi verilir. En iyisi rummânî yani nar rengine kırmızı olanıdır. Yakut bölümünde Batlamyus (ö.168?) ve Birûnî'den (ö. 1061) yakutun kıymeti hakkında bilgiler nakledilmiştir. Yakutun özellikleri arasında elmas dışındaki bütün cevherleri kesebildiği, parıltısının hiçbir cevherde bulunmadığı, üstte taşındığı takdirde vebadan koruduğu, devalara katıldığında kuvvet verici ve zehirleri kovucu etkisinin olduğu, kanı temizleyip, kan akışını hızlandırdığı gibi özelliklerinden bahsedilmiştir. “Tekmîl” ve “tezyîl” bölümlerinde yakutun kırmızı, sarı, yeşil renkte üç türünün olduğu söylenmiş ve en iyi türü olan rummânî yakutun ateşten etkilenmediği ve bütün taşlardan daha ağır olduğu yazılmıştır. Karanfil ile uygulandığında kişiye güç verdiği, kalp çarpıntısına iyi geldiği, macunlara katıldığında zehirlere karşı panzehir etkisi gösterdiği, yüzük veya gerdanlık olarak kullanıldığında vebanın, ateşin ve yıldırım çarpmasının bu kişilere zarar veremeyeceği, insanların

gözünde güçlü
görüneceği ve
suda
boğulmayacağı,
susuzluğu
gidereceği, yakutu
üstünde
bulunduran kişinin
çektiği yayı
kimsenin
çekemeyeceği gibi
bilgiler verilmiştir.

⁶⁸ Tercüme Chat GPT sitesince yapılmıştır.

⁶⁹ MURAD Sibel, “13. Mütercimi Meçhûl Bir Cevâhir-nâme Risâlesi” Rumeli Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi.

Fatma S. Kutlar'ın İki Türkçe Cevâhir-nâme ve Cevherlerin Etkilerine Dair⁷⁰ adlı çalışmasında yakut ile ilgili "Cevahir-Name-i Sultan Muradi" adlı çalışmada şu satırlara yer verilmiştir.

Cevahir-name-i Sultan Muradi

İkinci makâl yakutu beyan eder: Hint ve Yunan bilginleri yakut taşıyan kişinin bevâsîr (basurlar) ağrısından, vebâ şerrinden korunacağında birleşmişlerdir. Yakut taşıyan kişi halk gözüne heybetli ve şirin görünür. Rengi ve kanı duru olur. Üzüntüsü gider. Müferrihâtta (ferahlık veren ilaçlar) ve ma'cûnlarda çok faydası vardır. İnsan bedenine çok kuvvet verir. Göz nûrunu artırır. Erligi (cinsel güç) ziyade eder. Yakutun tabiatı hâr (yakıcı) ve yâbis (kuru)dur .

Risale-i Cevahir-name

İkinci bâb yakut nedir onu beyan eder: Yâkût-ı zerd (sarı yakut), yüce Tanrının emriyle, tâ'ûn (veba) şerrini tümüyle yok eder.

Fatma Sabiha Kutlar Oğuz ve Sibel Murad'ın ortak çalışması olan Yahyâ bin Muhammed Gaffârî'nin Cevher-nâmesi Yâkûtatü'l-Mehâzin fî Cevâhiri'l-Me'âdin'e, Nûshalarına ve Muhtevasına Dair⁷¹ makalesinin 465. sayfasında yakut hakkında aşağıdaki ifadelerle Yer verilmiştir.

İkinci mahzen yirmi bâbdan oluşur. Her bâb kendi içinde genellikle dört-beş fasıldan müteşekkildir. Bâblardan bağımsız olarak iki fasıl daha vardır ve bu fasıllardan biri kendi içinde on dokuz fasla ayrılmıştır. Bu mahzendeki ilk bâb yakut hakkındadır. Yakut bâbı, yakutun çeşitleri ve marifetleri, kısımları, madenlerinin nerede olduğu ve kusurları, yakut çeşitlerinin birbirinden farkları ve kıymetleri, yakutun niteliği ve tabiatı yakutun kusurları ve bu kusurların ilaçları ve yakut çeşitlerinin cilalanması olmak üzere yedi fasıldan meydana gelir.

Yrd. Doç. Dr. Fatma S. Kutlar'ın kaleme aldığı Ahmed-i Bicân'ın Manzum Cevâhir-nâmesi'nin 83. sayfasında yakut hakkında:

Hassiyyet-i Yakut

Seng-i yakutı götür mevzundur
Görmeyesin anı kim ta'undur
Şiddet [ile] olsa şan anı suya
Donmaya ol [su] eğer alem buya
Su bulunmaz yirde ağızuna şal
Olasın içmiş gibi safi zülal

⁷⁰ KUTLAR S. Fatma, (2008), age, s. 124.

⁷¹ KUTLAR OĞUZ Fatma Sabiha ve MURAD Sibel, age, s. 465.

4- ELMAS

Elmas, bilinen en sert maddelerden biridir ve değerli bir taştır. Karbon elementinin bir modifikasyonu grafit, diğeri ise elmadır. Elmasın saf karbon olduğu ilk olarak Fransız kimyacı Lavoisier tarafından keşfedilmiştir. Lavoisier, elması yakmış ve yanma gazının sadece karbondioksit olduğunu görünce elmasın karbon olduğu hükmüne varmıştır.

Süs boncuklarını delmek için kullanılan elmasların süreci MÖ 2. binyıla kadar uzanır. Yemen'de çalışan arkeologlar, MÖ 1.200'den MS 1. yüzyıla kadar, MÖ 1.000'den 600'e kadar çift elmaslı sondaj yaparken, Hajar ar Rayhani bölgesinde elmas delme kanıtlarına sahip boncuklar kazdılar. 1.700'lerde Brezilya'da elmas keşfedilmeden önce, elmasların çıkarıldığı tek yer Hindistan'dı. Hindistan'daki elmaslara yapılan ilk atıflar sanskritçe metinlerden gelir. Kautilya'nın Arthashastrası Hindistan'daki elmas ticaretinden bahseder. MÖ 4. yy'a tarihlenen Budist eserler, pırlantayı tanımış ve değerli bir taş olarak tanımlar. 3. yüzyılın başlarında yazılan bir başka Hint tarifi, bir elmasın istenen nitelikleri olarak güç, düzenlilik, parlaklık, metalleri çizme yeteneği ve iyi kırılma özelliklerini belirtir. Kalkutta, Orta Hindistan'da elmas için önemli bir ticaret merkeziydi.

Günümüzde elmasların en bilinen kullanımı, antik çağ kadar uzanan süsleme için kullanılan değerli taşlardır. Beyaz ışığın spektral renklere dağılımı değerli taşların birincil gemolojik özelliğidir. Yirminci yüzyılda, gemologlar elmasları ve diğeri değerli taşları bir mücevher olarak değerleri için en önemli olan özelliklere dayalı olarak derecelendirmek için yöntemler geliştirdiler. Gayri resmi olarak "dört C" olarak (İngilizce: carat, cut, color, and clarity) bilinen dört özellik, artık elmasların temel tanımlayıcıları olarak yaygın olarak kullanılmaktadır: karat, kesim, renk ve berraklık. Bu sistem Amerika Gemoloji Enstitüsü tarafından 1953 yılında elmas özelliklerini değerlendirmek için uluslararası kabul görmüş bir standart olarak geliştirilmiştir.

Cevahirnamelerde Elmas

Osmanlı döneminde yazılmış birçok cevhername, cevahirname ve divanlarda elmadan bahsedilir. Bu eserlerde en fazla söz edilen süs taşlarından birisidir. Görünüşü, sertliği ve asırlardır insanları etkilemesi ile bu eserlerde baş köşede yer alır.

Sibel Murad, Rumeli Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi'nde yayınlanan "13. Mütercimi Meçhûl Bir Cevâhir-nâme Risâlesi"⁷² adlı makalesinin 242-243 sayfalarında elmas hakkında;

"Elmasın anlatıldığı ilk bölümde, önce elmasa dair birkaç fiziksel özellik sıralanmıştır. Elmasın beyaz, şeffaf, kırmızı, siyah ve sarıya dönük renklerde olabileceği, elması kurşundan başka bir nesnenin kesemeyeceği ve elmasın ateşte kızdırıldıktan sonra üzerine soğuk su döküldüğünde ortaya beyaz renk çıkarsa onun yakut değerinde kıymetli bir elmas olduğunun delili olacağı söylenmiştir. Ardından "hâssiyyet" başlığı altında elması üzerinde bulunduran kişinin gök gürültüsü ve yıldırımdan, kötü gözlerden korunacağı, halk içinde itibar gören, saygı duyulan biri olacağı, mesanedeki taşlardan kurtulacağı bilgileri verilmiştir. "Tekmil" başlığı altında ise elmasın tabiatının soğuk ve kuru olduğu ancak bazı kişilerin sıcak olarak da nitelendirdiği yazılmıştır. Elmasın yarım dirheminin bile insanı öldürebilecek kadar zehirli olduğu ve böyle bir durumda olan kişinin sıcak su ve yağ ile kusturulması gerektiği, elmasın ağza alınmaması gerektiği, alınırsa dişleri parçalayacağı bilgileri verilmiştir. "Tezyil" başlığı altında ise elmasın bin parçaya bölünmesi halinde parçalarının üç köşeli olacağı ve ne kadar büyük parça olursa elmasın o kadar etkili olacağı söylenmiştir. Bunun en iyisinin nişadıyla yani amonyakla benzer renkte olduğu ifade edilmiştir. Burada elması kullanım alanları hakkında da bilgiler yer alır. Sanayi erbabının çeşitli taşları veya incileri delmek için kullandıkları aletin (miskabın) başına elmas parçası bağladıkları bilgisinden bahsedilmiştir.

Ardından Aristoteles'ten İskender ile ilgili bir anlatı paylaşılır. Buna göre İskender taşların özelliklerine çok hayret edermiş. Bir gün idrar yollarında taş olan bir kişiye hekim tarafından mastaki fitiline elmas parçası yapıştırılarak uygulama yapılmış ve neticesinden taş parçalanarak dışarı atılmıştır. Bu bahisteki bir diğer rivayet de Tûsî'nin cevhernâmesinden yapılan diğer Türkçe tercümede⁷³ de yer alan elmasın parçalarını çıkartmak için madene et parçaları atılarak yırtıcı kuşlar tarafından çıkartılmasıdır. Serendib yani günümüzdeki adıyla Sri Lanka dağları arasında yer alan elmas madenlerinden bu cevheri elde etmek için bu rivayetlerin anlatıldığı söylenmiştir. Erkek keçi kanına koyduktan sonra ateşe yaklaştırılırsa elmasın su gibi eridiği, elması yüzük yapıp taşıyan kişinin bağırsak sancısından ve mide fesadından korunduğu gibi bilgiler verilmiştir."⁷⁴

⁷² MURAD Sibel, (2024), age, s. 72.

⁷³ MURAD, Sibel (2019). Cevher-nâme-i Sultân Murâdî (inceleme-tenkitli metin-dizin-tıpkıbasım). İstanbul: DBY Yayınları.say.119-120.

⁷⁴ MURAD Sibel, (2024), age, s. 242.

Remzi Demir ve Mutlu Kılıç'ın ortak olarak kaleme aldıkları Cevahirnameler ve Osmanlılar Dönemi'nde Yazılmış İki Cevahirname adlı çalışmada elmas hakkında;

Şöyle tahkik olunmuştur ki elmasın ma'deni iki yerdedir. Rivayet olunur ki İskender-i Zu'l-Karneyn (AS), Zulümât'a⁷⁵ yakın vardıkda, bir dağ dibine erişdi ki atlarının na'lları aşınmaya başladı.

Ashabına sordu ki "Sebeb nedir?"; Hükemâ-yı Yûnâniyye İskender'in hizmetindeydiler, dediler ki "Bu yerin taşında elmas vardır". Gördüler ki bu dağın civarında bir dere, kumları ve taşları bi'l-cümle elmâsdir. Ve o dağın âher canibinde, gayet büyük a'lâ elmas vardır; lâkin gidilemez; meğer ki kuşlar gide.

İskender emredib, hükemâ dahi et parçalarını getirtib, dereye atdırdı. Ve büyücek kuşlar gelib, et parçalarını alıb, derenin kenarında oturlardı. Ol et parçalarına yapışan kumlar elmas idi. Ba'dehu ol elmaslar etrâf-ı 'Âlem'e dağıldı. Hâlâ kullanılan elmaslar ol vakitten kalmışdır ki ondan sonra ol ma'den bulunamamışdır.

Şeyh Nizami⁷⁶ Hazretleri, İskendernâme'sinde dahi bu rivayeti zikretmişdir.

Ve Hind memleketinin cevhercileri 'indinde eski elmas kıymetlidir. Şöyle ki mezkûr elmâsdan Hind'de satın alıb, âher diyara götüren kimse zarar etmez. Zirâ cevher oldur ki ateşe düşse ve üzerinden çok zaman mürur etse rengi zâ'il olmaz. Ve köhne elmas ateşden bütün çıkar. Ve yeni elmas oddan çıkmaz ve köhne elmasın hâssiyeti yeni elmâsdan ziyâdedir. Ve onun altı köşesi vardır. Hangi tarafa döndürsen üç köşesi görünür. Ve mecmû'ı sivridir.

Ve elması kimse delemes. Amma yeni elması Efrenç'in cevherileri delmekde pek mahirlerdir. Köhne elmas on beş kırâtdan ziyâde olmaz. Amma yeni elmas otuz ve kırk kîrat olarak Gücerât pâdişâhının hazinesinde çokdur derler. Yeni elmasın ma'deni

⁷⁵ Eskiden, Dünya'nın coğrafyacılar tarafından tanınmayan bölgeleri, Zulümât olarak adlandırılmıştır.

⁷⁶ Azeri şâiri Nizâmî (1150 7-1214 ?), İskendernâme adlı mesnevisinde Büyük İskender'in hayatını anlatır.

Gerbelge ve Beyder nâm vilâyetlerdir. Mâhor ve Cânepur dedikleri vilâyetde bir yer vardır ki ahâlisi ol yeri kuyu gibi [kazarlar], kumlarını yuyub içinde elmas bulurlar ve bu nev' elmasın ekseri tahte olur. Ve rengi nebati ve billûri ve zeyri ve fıstiki ve sarı ve kızıl ve siyah dahi olur. Ve bazısının ucu sivri olur. Ve yeni elmasın iyisi nebati ve billûri rengidir ve bunlardan sonra fıstiki ve zeyti rengidir ve kalan renklilerin ol kadar kıymeti yoktur. Eğer iki kırat elması, nebati veya billûri ki sûyi ola ve onda sürh ve siyah ve sarı nokta olmaya ve rengi zeyti dahi olmaya, Vilâyet-i Gerbelge'de ve Beyder'de bir kıratı iki altındır. Ve Şam'a getirilse, Efrenc bir kıratını kırk altına alırlar. Ve elması Efrenc'den gayrı kimse tıraş edemez. Zirâ bu fenni gayet iyi bilirler. Meselâ bir pâre elmas ki dört kırat ola ve Hindistan'da bir kıratı dört altın eder ve Efrenc tam tıraş edib Hindistan'a götürülse, bir kıratı on beş altın eder.

Elmas gerçi gevherlerin sultanıdır, amma tıraş olmadıkça letafeti yoktur. Amma aslında ne kadar kıymetli cevherdir. Maden ki ma'dende kıymetsiz taşlarla beraber yata, la-cerem na-cins sohbetinden keduret ve gubar çehresine oturmuşdur. Amma çünkü üstadının eline girib, edviye-i sumbade ile ma'cun çerh edib, keduret-i zulmaniyyeyi yüzünden za'îl kılıb ve şahlar tacına zinet olmaya layık edib, nazenin 'arusların kulaklarına ve boyunlarına bezek ola.

Ma'lûm ola ki elmas cemi' taşların en serti ve katıdır ki cemi' taşlar bununla delinir. Ve elmasın tabiatı kuru ve soğuktur. Ateşten mütegayyir olmaz.

Eğer bir kimsenin mesanesinde taş olsa, elmas üzerinde bile oldukça zahmeti def'ola. Ve padişah 'inde muhterem olub, kimseden korkmaya. Ve 'illet-i beras ve cüzam ve mali hulya ve sar'a bunları def' eder. Ve düşman şerrinden ve yıldırım ve göz ağrısından emin olur.

Eğer elması iki pare etmek isterse, keserin ağzına koyub ve bir keserin ağzını üstüne çalıb iki pare ola. Ve elmasın hurdesini birine yedirseler, helak olur. Hasılı elmasın tabi altında olan hassayı takrir ve ta'rif mümkün değildir.

Zeynel Abidin ibn Halil'in Risale el-Cevahir adlı eserinde

17. yüzyıl hekimlerinden Zeynel' abidin ibn Halil de (? - 1646) bu konuyla yakından ilgilenmiş ve gerek *Şifa' el-Pu' ad li-Hazreti Sultan Murad* adlı eserinde ve gerekse *Risale el-Cevahir* adlı eserinde değerli taşlara ilişkin bilgiler vermiştir .

Meselâ Zeynel'âbidin ibn Halil, elmas ve zebercet hakkında şu bilgileri vermektedir:

"Elmas: Bunun tabi'atını ba'zılar bârid-yâbisdir demişler. Bu bir taşdır ki cümle cevahir bununla delinür, amma elması kurşunla delerler. Eğer elması bin pare eyleseler, her paresi üç köşeli olur. Serendib vilâyetinde bir derede bulurlar. Elmas, semm-i katildir; bir kıratı âdemi helak ider; bir kimseye elmas yedirseler, ânın 'ilâcı budur ki evvelâ ılıcak su ve yağ ile kusdurub, ba'dehu süd içüreler tâ kim zehrini def idüb, ol kişi halâs ola.

Hâssa: Aristo eydür kim elması ağız içine komak câ'iz değildir; zirâ bi'l-hassa dişleri kırar".

“Bâb-ı Evvel: Elması Beyân ider.

Bilgil ki şöyle tahkik olmuştur ki, elmasın ma'deni iki yerden taşra değildir. Kadim ma'deni Zulümât'a yakındır. Şöyle rivayet olunur ki İskender-i Zu'l-Karneyn `aleyhi's-selâm Zulümât'a yakın vardıkda, bir dağ dibine irişdi ki fi'l-hâl atlarının na'lları ıbrandı. Bu ne hikmetdir diye ashabından su'âl eyledikde, hükemâ'-i Yûnân ayırdılar ki bu yerin taşında elmas vardır. Allâh-ı Subhânehu ve Te'âlâ Hazretleri fermânıyla şöyle vâki' olmuştur ki zikr olunan dağın civarında bir `acâ'ib, derin, susuz bir dere vardır. 01 derenin kumu elmâsıdır. Ve ol dağın âher canibi katı yüksektir. Şöyle ki hayvânâtdan bir ferd âna varmağa kadir olmaz, meğer ki kuşlar ola. İskender-i Zu'l-Karneyn hatırı elmas diledi. Hükemâ'ya emr idüb, ânlar dahi nimeler ve gürdeler getürdüb, mezkûr derenin kenarına koyub, ol etlere yapışan kumlar cümlesi elmas idi. Andan beru cümle `âleme dağıldı. Meşhur olan budur ki `âlemde olan elmâsun cümlesi İskender zamanından kalmıştır. Andan sonra bir kimesne ol ma'deni bulmamıştır. Ve Şeyh Nizâ[mi] Hazretleri İskendernâ-me'de zikr olunan rivayete şerh yazmışlar.

Ve kişver-i Hind'ün ehl-i cevahiri katlarında köhne elmasın ziyâde kıymeti vardır. Şöyle ki mezkur elmâsdan satun alub, her vilâyete ilete, ziyan görmeye. Zirâ mahir olan cevahirler katında, cevahir oldur kim âteşde çok zaman geçmekle rengi mütegayyir olmaya ve köhne elmas âteşden bütün çıkar. Amma yeni elmas bütün çıkmaz ve köhnenin hâssası ve menfa'ati yeniden ziyâdedir. Ve köhnenin altı köşesi vardır. Kanğı tarafa dönerse, üç köşesi görünür ve mecmu'ı sivridir. Ve delinmesi kimesne işi değildir. Amma yeni elması Frenk kâfirleri delerler. 01 bâbda mahirlerdir. Ve ehl-i cevahir bunun üzerine müttetiklerdir ki köhne elması kimesne beş kırât-dan ziyâde görmüş değildir. Amma yeni elması otuz-kırk kırat Gü-cerât Pâdişâhı'nın hazinesinde vardır dirler.

Yeni elmasın ma'deni Mahor-cân vilâyetinde bir yer vardır ki ol vilâyetin halkı ol yerleri kuyu gibi kazarlar. Çıkan kumları ara-yub içinde elmas bulurlar. Amma ekseri tahta olur. Ve ol elmasın rengi nebati ve billûri ve zeytûni ve fıstıki ve sâri ve kızıl ve siyah dahi olur. Kâh olur ki ucu sivri olur.

Ve yeni elmasın iyüsi ehl-i cevher katında nebati ve billûridür. Ve bunlardan sonra fıstıki ve zeytûnidir. Ve baki renklerin artık kıymeti yokdur. İki kırat elmâs-ı nebati veya billûri ki sulu ola ve yüzünde hiç bir renkten nokta olmaya, vilâyet-i pz] götürsek, bir kırâtın iki filoriye satmak olur. Vilâyet-i Şam'a götürdükde, Frenklere bir kırâtın kırk filoriye satmak olur ve tıraş eylemesi Frenk'den gaynya müyesser değildir. Meselâ bir pâre elmas ki dört kırat ola, Hindustan'da bir kırat dört filoriye almak olur. Frenk hakkakleri elinden tıraş olmuş, yine Hindustan'a varsa, bir kıratı on beş filoriye değer.

Cevheriler katında elmas, cemi' cevahirlerin sultânıdır. Amma natırâş iken, letafeti yokdur. Eğer üstâd eline girüb, edviye-i simya ile ma'cûn idüb, tıraş olursa, şahlar tacına ve `arûslar kulağına zinet etmeğe lâayık olur.

Ve elmas gayet berkdir. Sâ'ir cevahiri bununla delerler. Tabi'atı kurıdır ve sovuksudur. Âteşden mütegayyir olmaz. Bir kimesnenin su yolunda taş ve kum olsa, elmas götürse, düzelür; ânın asla eserleri kalmaya ve pâdişâhlar katında `aziz ve mükerrem

ola. Ve 'illet-i bevâsır ve cüzam ve malihulya ve sar'a ve bunun emsali emraz olmaya ve düşmenden ve yıldırımdan emin [ola].

Ve elması iki pâre etmek dilesen, keser veya balta ağzına ko-yub, bir gayrisıyla çala, iki pâre eyleye. Hürdesin kimseye yedirse-ler bağırsakların mecruh idüb, helak eyleye”.

Ahu Cavlazoğlu Davulcu'nun kaleme aldığı Dürr-i Mekkûn'da Değerli Taşlar Üzerine⁷⁷ adlı çalışmada;

Elmas; Esası maden kömürü olan, çok kıymetli bir cevherdir. Madenler arasında en sert olan ve camı kesebilen yapıdadır. Sert yapıda olmasına rağmen çabuk eriyen ve kurşun ile kesilen parçalan bir cevherdir. Eski tıpta elmas kırıntıları zehir olarak bilinirdi.⁷⁸ Diğer bütün taşları kırar veya deler sadece kurşun, elması keser ve parçalar. “Kasığında taş olan kişinin taşını düşürmesine, sancıya, mide fesadına oldukça faydalıdır. Bebeklerin boynuna veya koluna bağlanırsa korku ve uçuğu önler, yanında elmas bulunana yıldırım isabet etmez, dişlere sürtülürse dişleri temizler, beyazlatır bunun yanında yutulduğu takdirde bağırsakları parçalar ve yutani öldürür, merhemlere katılır vücuda sürülürse iltihaba sebep olur ve sürülen bölgeyi yakar”.⁷⁹

Ahu Cavlazoğlu Davulcu'nun kaleme aldığı Dürr-i Mekkûn'da Değerli Taşlar Üzerine⁸⁰ adlı çalışmada Ahmet Bîcan'ın üç eserinde de elmasla ilgili benzerlikler mevcuttur:

“...Cümle katı nesneleri ol deler. Anı kurşun yonar. Pes kurşunu aña havâle eyledi. Eger diş ağrısına elmâs kosalar fî'l-hâl çıkara. Bir yirde ulu yılan ve evren veyâhud buña beñzer bir nesne olsa elbette anda elmâs olur, dirler. Pes İskender anı çıkarup âyine eyledi. Yılan ve evren anı görür, kör olurdu...” (DM: 189).

⁷⁷ CAVLAZOĞLU DAVULCU Ahu, age, s. 37.

⁷⁸ PALA, İ. (1999). *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat Yayınları.

⁷⁹ ARGUNŞAH, M. (1999). Age, s. 147.

⁸⁰ CAVLAZOĞLU DAVULCU Ahu, age, say 31.

"Haşşiyet-i Elmās
Şuyın elmāsuñ içerse ādemī
Yimiş olsa def' ider ol dem semi
Bir kişi elmāsı yutsa öldürür
Berg-i bāğ-ı 'ömrin ol dem şoldurur
Zira her ne yire uğrarsa deler
Ululardan böyle gelmişdür haber
Götüren kişi mehābetlū ola
Halk içinde sa' ādetlū ola".

"Bir taşdur kim hiç taşlar anı sindurmaz. Kamu taşları ol şındurur. Meger kim anı kurşun şındura. İmdi bundan bilmek gerek ki hiçbir kuvvetlū nesne yokdur, illā ki Hāk Ta'ālā celle celālühū aña bir za'ifi müstevli ve musallaṭ eylemişdür. Ve ma'din-i elmās karañulıkdadır, ṭabī'atı serd ü huşkdur, dördinci derecedür. Eger elmāsı ağıza alalar, kamu dişleri döke. Zira ki Hāk Ta'ālā celle celālühū anda ol ḥāşşiyeti komışdur Dirler ki elmās bir kuyu içindedür ki bir 'azametlū yılan ol kuyunuñ ağızı üstinde yatur. Her canavar ki ol yılanı görse, elbette ölür fi'l-ḥāl. İskender karañulığa giricek ol ḥālī müşāhede eyledi. Dağı buyurdi ki bir āyine düz diler. Dağı kuyunuñ katında bir ağaç üstinde dike kodılar. Nā-gāh ol yılan āyineye nazar ētdi, kend' özin gördi. Ol sebebden kendü dağı öldi. Bu ḥile-y-ile İskender ol kuyudan mübālağa elmās aldı, bu aydınlığa getürdi. Bu zamānda bulunan anuñ bağıyyesidür ki İskender çıkardı".

Mehmet Kırbiyık'ın Bazı XVI. Yüzyıl Divanlarında Kıymetli Taşlar⁸¹ adlı çalışmasında Elmas'la ilgili olarak;

Elmas; bilinen en sert mineraldir. Çeşitli renklerde olabilir; ancak en değerlisi saydam ve renksiz olanıdır. Sert madenlerin ve taşların kesilmesinde kullanılır. Işık kırına özelliğine sahip olduğundan, tıraşlanmış elmasın güzel parlıtısı olur. Bu elmasa da pırlanta denilir. Tazyikten, ateşten ve demirden müteessir olmaz. Yalnız kurşunla dövülerek tıraş edilir.

Divanlarda elmas, gözyaşı, kadeh, gamze, cami taşı, kılıç, hançer ile ilgili benzetmelerde karşımıza çıkar. Ayrıca sertliği, ışık kınması, parlıtlı olması ve diğer maddeleri delebilmek özellikleri ile de söz konusu edilir.

Şu beyitte, sert elmas parçalarının erimeyip daimi ıstıraba yol açacağına işaretten söz edilebilir:

Benüm gönlüm sımkattan ey felek kıl ihtirazı kim

Şikest olsa olur her paresi elmas peykânı

Nevi şairlik tabiatını övgü incilerini delen elmas olarak nitelendirmektedir-ki burada bu taşın sertliği ile diğer maddeleri delebilmek özelliği de söz konusudur:

⁸¹ KIRBIYIK Mehmet, age, sy.68.

Medhün güherlerin delüp elmas-ı tab' ile
Dizdüm zamane silkine bir nazm-ı yadigar

Bu hususa şu beyitleri de örnek verebiliriz:

Elmas-ı gamla bağrumı delmişdi dür gibi
Dil kanlara boyanmış idi la'l-i nab-var

İtdi gözüm yaşı ol gevher-i na-yaba eser
Güheri deldüğü elmas-ı terün oldu ıyan

Semih Yeşilbağ'ın Muhibbî Dîvânı'nda Değerli Taşlar⁸² adlı makalesinde elmasla ilgili olarak;

Elmâs; aslı Yunanca azâmis olup kıymetli sert çelik mânâsındadır. Dilimizde genellikle kıymetli taş demek olan kelime, eski şiirimizde sert çelik, keskin kılıç mânâlarında da kullanılmıştır. Aslı kömürdür.

Kasığında taş olan kişinin taşını düşürmesine, sancıya, mide fesadına oldukça faydalıdır. Bebeklerin boynuna veya koluna bağlanırsa korku ve uçuğu önler, yanında elmas bulunana yıldırım isabet etmez, dişlere sürtülürse dişleri temizler, beyazlatır bunun yanında yutulduğu takdirde bağırsakları parçalar ve yutani öldürür, merhemlere katılır vücuda sürülürse iltihaba sebep olur ve sürülen bölgeyi yakar.

Diğer bütün taşları kırar veya deler sadece kurşun, elması keser ve parçalar. Greko-romen dönemde ve Çin'deki zanâatkârlar, elması aşırı sertliğinden yararlanmak sebebiyle demirden bir desteğe oturarak kabartmalı taş oymak amacıyla MÖ II. yüzyıldan beri kullanılmaktadırlar. Hiçbir cisim tarafından çizilemez, ancak kendi tozları vasıtasıyla işlenebilir. Renksiz, saydam, sarı, kül rengi, kırmızı, mavi, pembe, yeşil ve kara renkli olanları vardır. Mavi, kırmızı ve yeşil elmasa çok nadir olarak rastlanır. 770 derecede kül bırakmadan yanar.

Eski şiirimizde âşığın gözyaşları, kadeh, sevgilinin gamzesi, kılıç ve hançerle ilgili benzetmelerde kullanılmıştır. Sert çelik, keskin kılıç mânâlarında da kullanılmıştır:

Bilsem eşküm n'icün itmez göñline yâruñ eser
Dirler elmâs iy Muhibbî seng-i hârâdan geçer

Kirpügüm elmâs idüp delsem yaşum cevherlerin
Dâne dâne her birin tesbîh-i mercân eylesem

Mutlu Melis Özgeriş'in Değerli Taşlar Yönünden Ahmet Paşa Divanı⁸³ adlı makalesinde elmas ile ilgili olarak;

⁸² YEŞİLBAĞ Semih, agei s. 694.

⁸³ ÖZGERİŞ Mutlu Melis, age, s. 322.

Kökeni Yunanca "azamis" olan, Farsça "mâs" da denilen elmas, sert çelik manasındadır. Aslı kömürdür ve çok kıymetlidir. Rivayet şudur ki İskender-i Zü'l-karneyn, zulumata yakın bir dağda atların ayağının altındaki nalların aşındığını görür. Sebebini sorduğunda Yunanlı bilginler bunun sebebini elmas olduğunu söylerler. Bunun üzerine İskender elması ister ve emrindekilere zahmetlerle taşı çıkarttırıp huzuruna getirtir.

Camı kesebilen, sert bir taş olan elmas sertliğine rağmen hemen eriyiveren kurşun ile parçalanıp kesilir. Bu durum, kötülüğe iyilikle mukabeleye teşbîh olunur. Yutan kişinin bağırsaklarını parçalamasının yanısıra illeti def ettiği, korkusuzluğu sağladığı söylenir.⁸⁴

Dayanıklılığı ile ünlü elmâs; mühür, yüzük, kılıç vb. eşya yapımında da kullanılır. Ahmet Paşa Divanında ise iki beyitte geçmektedir.

Gönlün kuşa benzetilmesi; kuşların kafese kapatılması, gönlün de ten kafesinin içinde olması dolayısıyladır. Elmas kırıntıları ise kolay erimediği için yaraya döküldüğünde acıda sürekliliği sağlar, döküldüğü yeri tahriş eder. Ahmet Paşa'nın elmasın bu yönüne yer verdiği beyitte aşığın gönül kuşu sevgilinin gamlı kirpiğine düşmüştür. Orada hep çile ve eziyet vardır. Nitekim sevgilinin elmas bir hançere benzetilen kirpiği de sevgilinin her göz kırışında bu gönül kuşuna inmektedir:

Düşüp dil murgu gamdan kirpiğine
Havâdan hançer-i elmâsa düşdi

Aşağıdaki beyitte de la'l-dudak, elmas-diş ilgisi kurularak sevgilinin dudağından bahsetmemenin, dudak sözünün bile dile alınmamasının gerektiği anlatılır:

Dedi lebim sözün inen alma zebânına
Elmâsdan sakın ki bulur inkisâr la'l

Fatma Sabiha Kutlar'ın yazdığı Klasik Dönem Metinlerinde Değerli Taşlar Risale-i Cevahir-name⁸⁵ adlı kitapta elmas hakkında aşağıdaki ifadeler yer almıştır.

Elmas:

Yukarıdakiler gibi hikaye etme ve hakkında bilgi aktarma amaçlı metinlerin yanı sıra Divan şirinde estetik bir malzeme olarak da sık kullanılan taşlardandır. Mesela, Za'ifi'nin Risale-i Cevahirname'sinin elmas bölümünde yer alan, eski elmasın altı köşeli olduğu ve her ne tarafa yuvarlansa "müselles" yani üç köşeli görüldüğü şeklindeki bilgi Biiki'nin bir beytinde memduhun elindeki kadehin parlaklığını anlatmak için kullanılmaktadır:

Müselles gösterür dayim temaşa eylesen elde
Meğer kim pare-i elmasdur cam-ı dirahşanı

⁸⁴ ARGUNŞAH, M., age. say. 146.

⁸⁵ KUTLAR Fatma Sabiha, (2005), age, s. 177.

Nadiri'nin I. Ahmed vâsfinda yazdığı kasidenin şu beytinde "elmas-ı müselles"ten bir "yüzük kaşı"nın saldığı şuleyle "müselles'e (şarap) dönen "ab-ı nab"tan (saf su) söz edilmektedir:

Elinden fas-ı elmas-ı müselles şu'le saldukda
Müselles kıldı anmı ab-ı nahın neşve-dir itdi

Parlak elmasın birçok yüzü olacak biçimde yontulmuşunun adı olan ve İtalyanca "brillante" kelimesinden Türkçeleşmiş "pırlanta" kelimesi ise, Divan şirinin son dönem şairlerinden Enderunlu Vasıf'ın sevgiliyi tavsif etiğı murabanın nakarat mısraında benzetmelik olarak yer alır. Şirin aşağıdaki bendinde sevgili, pırlantanın yanı sıra elmasa ve cevher bir çiçeğ'e de benzetilir:

Şu'le-nik elmas-veş simin bilek
Böylesin seyretmemiş çeşm-i felek
Nazeninim sanki bir cevher çiçek
Hüsnü pırlanta gibi pür ab ü tab

Şeyhi'nin Hüsrev ü Şirin'indeki zıfâf gecesi tasvirinde elmasa da yer verilir. Elmasın bütün taşları kesme özeliğı ise aşağıdaki beyitte bekaretin izalesinin "cevher kutusunun mührünü elmasla götürmek" şeklinde de tasavvur edilmesine sebep olmuştur:

Çü teslim eyledi dizdara bürcin
Götürdi elmas ile şeb mühr-i dürcin

Cevahir-namelerde verilen bilgilere göre elmas, merhemlere katılırsa ve vücudun herhangi bir yerine konursa iltiha: plandırır ve yakar, şayet yutulursa bağırsakları parçalayarak ölüme sebebiyet verir. Na'ili'nin beytinde, acı çekmekten hoşnut olan ve canın kapanmış yarasına böyle elmas katılmış bir merhemden medet uman aşıktan; Rasih'in beytinde ise böyle bir davranışı lütuf sayan aşıktan söz edilir:

Yetiş can zahmına ey merhem-i elmas-ı hicran kim
Yine nasfu-ı bilı-büdi giribanını devşürmüş

Rize-i elmas eker her açdığı zahma o şuh
Lutfi var olsun ider ihsan ihsan üstüne

Diğer beyitte ise aşık, baht sofrasında elmas kırıntılarından meydana gelmiş tuz bulunduğunu, bu sebeple bin parçaya ayrılmış ciğerin kendisine azık olmasına şaşılmasını gerektiğini, yine elmasın yarayı tahriş etme ve yendiğinde ulaştığı uzvu parçalama özeliğinden hareketle dile getirir:

Olsa hezar pare ciger tüşemiz n'ola
Elmas-rizedür nemek-i han-ı bahtımız

Aşağıdaki ilki Fehim'e ikincisi Na'ili'ye ait olan beyitlerde zehir elmas ilişkisine ve elmasın sert bir taş olduğuna değinilmektedir:

Bu gice te'sir-i zehr-i hün-ı çeşmimden benim
Süde-i elmas oldu cümle hak-i küy-ı düst

Elmas isen de şişe degül bi'llah ey gönül
Bed-mestdür zamane urur hareye seni

Fehim, şikayet kasidesinin bir beytinde kendini "elmas-ı şeb-çerag" madenine benzetir. Burada "şeb-çerag"la "geceyi aydınlatan" manasının mı, bu adı taşıyan bir elmas cinsinin mi ya da her ikisinin mi kastedildiği açık değildir:

Egerçi ma'den-i elmas-ı şeb-çeragam hem
Bilfu ayine-veş lik mihr-i bi-nüram

Gökyay'ın, Fezleke ve Naima Tarihi'nden aktardığına göre, M.1612'de Ka'be'nin onarım faaliyetleri sırasında İstanbul'dan çeşitli eşyalar gönderilir. Bunlar arasında Medine-i Münevvere'ye yolandığı belirtilen bir de elmas mevcuttur. Naima, Sultan Ahmed'in ahiret azığı olması bakımından iyidir düşüncesiyle gönderdiği bu elmasın bir yüzüğün kaşı olduğunu ve Sultan Mehmed Han zamanında elli bin sikke altına alındığını işaret eder. Karanlık gecelerde kapıyı bacayı aydınlatıldığını da vurguladığı . elmasın adı "şeb-çerağ"dır. Şeb-çerağ, sultanın emriyle bir altın levha üzerine kakılır. Etrafına da iki yüz yirmi yedi tane kıymetli elmas parçası yerleştirilerek Hz. Muhammed'in Medine-i Münevvere'deki merkadine yolanır. Daha önce peygamberin yüzü tarafına yerleştirilmiş olan "Kevkeb-i Düri" adlı parlak mücevher sökölerek yerine bu çok kıymetli şeb-çerağ elması konur. Ulaşabildiğimiz cevher kitaplarında şeb-çerağ adını taşıyan bir elmas cinsi belirleyemedik. Eğer tarihi kaynakların söz ettiği şeb-çerağ

elması o yıllarda böylesine ünlüyse, XVII. yüzyılın ilk yarısında yaşamış Fehim'in de bu taştan haberdar olduğu ve kendini onun madenine benzetmek suretiyle bu elması şirine taşıdığı düşünülebilir. Nitekim XVIII. yüzyıl şairi Sami de bir beyaz gülün, üzerindeki şebnemle birlikte oluşturduğu görüntüyü, Hz: Peygamber'in ravzasında duvarın yüzüne konmuş elmas parçasına benzeterek tasvir eder. Elmasın adını vermese de bu tasvir yukarıdaki bilginin doğruluğunu kuvvetlendirir:

Gül-i esfide bak şebnemle hem-çün kıt'a-i elmas
Konılmış ravza-i peygam-beride rüy-i divara

Yrd. Doç. Dr. Fatma S. Kutlar'ın kaleme aldığı Ahmed-i Bicân'ın manzum Cevâhir-nâmesi'nin 83. sayfasında elmas hakkında:

Zira her ne yire uğrarsa deler
Ululardan böyle gelmişdür haber
"Cümle katı nesneleri ol deler."

Aynı cevahirnamenin 85. sayfasında Hassiyyet-i Elmas adlı bölümünde de;

Suyun elmesun içüre ademi
Yemiş olsa def' ider ol dem semi
Bir kişi elması yutsa öldürür
Berg-i bağ-ı ömri ol dem şoldurur
Zira her ne yire uğrarsa deler
Ululardan böyle gelmişdür haber

Fatma S. Kutlar'ın İki Türkçe Cevâhir-nâmeye ve Cevherlerin Etkilerine Dair⁸⁶ adlı çalışmasında elmasla ilgili "Cevahir-Name-i Sultan Muradi" adlı çalışmada şu satırlara yer verilmiştir.

Dördüncü makâl elmas madenini beyan eder: Elmas taşıyan insan yıldırım şerrinden korunur. Sidügi dutulanan (idrar yapamayan) boynuna elmas taksalar kolaylıkla bevl eder yani işer. Tabiatı bârid ve yâbis yani soğuk ve kurudur.

Yine Fatma S. Kutlar'ın İki Türkçe Cevâhir-nâmeye ve Cevherlerin Etkilerine Dair adlı çalışmasında Risale-i Cevahir-name bölümünde;

Evvelki bâb elmas nedir onu beyan eder: Elmasın tabiatı soğuk ve kurudur, dördüncü mertebededir. Eğer bir kimsenin mesânesinde kum varsa bu kişi üzerinde elmas taşırsa elmas bu illeti defeder. Elmas taşıyanlar sultanlar ve hüküm sahiplerinin gözüne aziz ve mükerrem görünürler. Söyledikleri söz ister salahtan, ister fesattan olsun makbul olur. Hiçbir yaratıktan korkmasınlar. Elmas müzmin illetleri, özellikle baras, cüzâm (cüzzam), sar' (sara) ve mâlihulyâyı (kara sevda, melânkoli) defeder. Üzerinde elmas taşıyana düşman kötülük edemez. Bu kişi yaldaramdan (yıldırım) ve yavuz gözden (kem göz, nazar) korunur.

⁸⁶ S. KUTLAR Fatma, (2008), age, s. 58.

5- ZÜMRÜT

Zümrüt, beril mineralinin bir türüdür. Yeşil renkli, saydam değerli bir taştır.. Mohs skalasında sertliği yedi veya yedi buçuktur.

Işığ kırma ve saçılma uğratma gücü çok yüksek olmayan zümrüt, yakın değerdeki diğer değerli taşlara oranla fazla parıldamaz. Britanya Kraliyet Mücevherleri de dahil, en kaliteli zümrütler Kolombiya'dan ihraç edilmektedir. Burada zümrütler damarlar içinde kalsit ve pirit ile beraber oluşmuştur. Saf zümrütler çok nadirdir, zümrüt kristalleri genellikle başka mineraller ve küçük lekeler içerir. Bunun sonucunda sentetik zümrüt üretimine istek artmıştır. Bu sentetik zümrütlerin özgül ağırlıkları ve reaktif indeksleri doğal zümrütlere göre biraz daha düşüktür.

Değerli taş biliminde, renk üç bileşene ayrılır: ton, doygunluk ve ton. Zümrütler, sarı-yeşilden mavi-yeşile kadar çeşitli tonlarda olabilir, ancak ana ton mutlaka yeşil olmalıdır. Sarı ve mavi, zümrütlerde bulunan tipik ikincil tonlardır. Orta ila koyu tonlu değerli taşlar zümrüt olarak kabul edilir; bunun yerine açık tonlu değerli taşlar yeşim beryl türü olarak bilinir.

Mısır'daki zümrüt madenlerinin geçmişi MÖ 1650 yılına kadar uzanır. Zümrüt yüzyıllardır mücevher olarak kullanılmaktadır. Zümrüt geleneksel olarak Mayıs ayının doğum taşı olarak kabul edilmiştir. Ayrıca bazı kültürlerde zümrüt 55. evlilik yıl dönümü için geleneksel bir hediyedir.

Cevahirnamelerde Zümrüt

Rumeysa Keskin Aslan'ın kaleme aldığı Celili Divanı'nda Değerli Taşlar adlı çalışmasının 325 sayfalarında zümrüt ile ilgili olarak;

Zümrüt

Zümrüt yeşil renkli değerli bir taştır. Bu kıymetli taş hakkında bazı inanışlar mevcuttur. İnsanlar zehirli bir hayvan tarafından sokulduğunda zümrüt toz hâline getirilir ve bu insanlara

içirilirmiş. Zehirlenenler böylece tedavi edilirmiş. Sara hastalığına sahip bir kişi yanında bu taşı taşıdığında nöbet geçirmezmiş. Yılan ve akrep gibi hayvanlar zümrüdü taşıyana yaklaşamazmış. Öyle ki bu taşı yılan ve akrebe tutarsa kişi o hayvanları kör edermiş. Oğlan doğurmada zorlanan bir kadın yanında zümrüt bulundursa doğumu kolay geçirirmiş. Zümrüt hakkında buna benzer birçok rivayet vardır. Bu rivayetler muhtemelen İranlı tüccarların zümrüdü satabilmeleri için uydurdukları efsanelerdir.⁸⁷

Divan şairleri zümrüdü sevgilinin ayva tüylerine, tahta, mührü, çimene, gökyüzüne, yüzüğe, kadehe ve tabiat tasvirlerine benzetmişlerdir. Şairler zümrüdü renk ilgisinden dolayı yukarıdaki manalarda kullanmış olmalarının yanında bu taş hakkında uydurulan pek çok efsane sebebiyle de şiirlerinde anmışlardır.

Aşağıdaki beyitte ayva tüylerinden kasıt zümrüttür. Aynı zamanda burada saçlarının yılanı benzemesi ve ayva tüylerinin birer zümrütten tılsım olması yukarıda bahsi geçen efsaneyi de akla getirmektedir:

*Genc-i hüsnün hıfzına zülfün bir ejderhâ komış
Hem zümrüdden tılsım itmiş hat-ı reyhân ana*

“Saçın, güzellik hazinesini korumak için bir ejderha koymuş. Reyhan kokulu ayva tüylerin de ona zümrütten tılsım yazmış.”

Sevgilinin güzellik unsurlarından yüz güzellik hazinesine, saç ejderhaya, ayva tüyleri ise tılsıma benzetilmiştir. Eskiden hazinelerin korunması için gömüye tılsım yapılmış. Ayrıca bu hazineyi yılanların beklediğine inanılmış. Beyitte bu anlayışa dair inanışa telmih yapılmıştır. Saç siyah renkli ve uzun olmasından dolayı yılan gibidir. Yüzün üzerine dökülen saç sanki bu güzellik hazinesini koruyan ejderhadır. Divan edebiyatı geleneğinde ayva tüyleri yeşil renkli ve reyhan kokuludur. Hat adıyla bilinen ayva tüyleri güzel yazıya (hüsn-i hat) benzetilmiştir. Tılsım ile ayva tüylerinin ilgisi de buradan gelmektedir. Tılsım bir çeşit büyüdür. Dolayısıyla güzellik hazinesi olarak görülen yüzdeki ayva tüyleri hazine üzerine yazılan tılsıma teşbih edilmiştir.

Aşağıdaki beyitte Celili gülün sap ve yapraklarından yola çıkarak sevgilinin zümrüt gibi olan yeşil elbisesini dile getirmiştir. Şair tabiat unsurlarını zümrüt ile iç içe kullanmıştır.

*Sebze vü gül-gûn geymiş ol gül-i ra'nâ libâs
Kasr-ı hüsne urdı san la'l ü zümrüdden esâs*

“O güzel gül (gibi olan sevgili) yeşil ve kırmızı renkli elbise giymiş. Sanki güzellik sarayına lal ve zümrütten temel koydu.”

Gül-i ra'nânın sözlük anlamı “güzel gül; dışı sarı içi kırmızı renkte olan bir çeşit gül” demektir. Divan edebiyatı geleneğinde gül-i ra'nâ kavramı sarı ve kırmızı renkli gül

⁸⁷ PALA, İskender. (2003), age, s. 499.

anlamında kullanılır. Celili bu kelimeyi gelenekten farklı olarak beyitte güzel gül anlamında kullanmıştır.⁸⁸

Açık istiare yoluyla güle benzetilen sevgili yeşil ve kırmızı renkli bir kıyafet giymiştir. Gülün de kendisi kırmızı, sap ve yaprakları ise yeşildir. Şair sevgiliyi güzellik sarayına; kıyafetinin kırmızı rengini lal taşına, yeşil rengini ise zümrüde benzetmiştir. Dolayısıyla sevgilinin güzellik sarayı lal ve zümrüt temelinde yükselmektedir.

Celili aşağıdaki beyitte renk ilgisinden yola çıkarak sevgilinin yeşil kıyafetini zümrüt bir levhaya benzetmiştir:

Bir zümürd levhe yazılmış güzel tasvirsin
Sebz-hil'at içre ey serv-i revân u şûh u şeng

"Ey şen, neşeli ve yürüyen servi! Zümrüt bir levhaya çizilmiş yeşil hilat içinde güzel (bir) resimsin."

Beyitte sevgili açık istiare yoluyla serviye benzetilmiştir. Sevgili yeşil renkli bir elbise giymiştir. XVI. yüzyılın Osmanlısında kadınların kapalı bir şekilde dışarı çıktığı malumdur. Bu kıyafetlerin tamamının yeşil olması sevgilinin yüzünü göz alıcı zıtlık yoluyla öne çıkarmaktadır. Şair bu manzaranın etkisinde kalarak sevgilinin kıyafetlerini zümrüt bir levhaya, yüzünü ise bu levhaya çizilmiş bir resme benzetmiştir.

Mehmet Kırbiyık'ın Bazı XVI. Yüzyıl Divanlarında Kıymetli Taşlar⁸⁹ adlı çalışmasında zümrüt'le ilgili olarak

Zümrüd (Zümürd)

⁸⁸ DEVELLIOĞLU, Ferit, age, s. 341.

⁸⁹ KIRBIYIK Mehmet, age, s. 73.

Yeşil renkli beril kristalidir. Başlangıçta yakut iken sonradan çeşitli tesirlerle yeşil renk alan değerli bir taştır. Hakkındaki inanışlar şöyle sıralanabilir: Üzerinde bu taşı bulundurmak, göz ağrısından korunmaya sebep olur. Ona bakanların gözüne parlaklık verir. Zehirlenmelerde panzehir olarak kullanılır. Yılanların gözlerine tutulduğunda onları kör eder. Sara ve melankoliye iyi gelir.⁹⁰

Şiirlerde zümrüde, yeşil rengi sebebiyle gökyüzü, yaprak, çemen, yara, döşeme ve duman ile ilgili tasvirlerle benzetmelerde yer verilir. Onunla, yılanla dair inanışlara telmihte bulunulur.

Baki, aşıkların başlarındaki ah ateşinden meydana gelen dumanın mahiyetinin anlaşılmadığını, yeşile çalan rengiyle zümrüt taş zannedildiğini belirtir:

Tac-ı zümürüdü görünür var ise meger
Bala-yı serde illere dud-ı kebudumuz

Zatı de şuh sevgilinin attığı taştan oluşan yarayı renk itibarıyla zümrüd olarak niteler ve değerli taşın da yılan diye vassfettiği düşmanın gözünü kör edeceğini söyler. Şairin buradaki tasavvuruna zümrüdün yılanın gözünü kör edeceği inanışı kaynaklık eder:

Ey mar-ı adu körlüğüne var zümürüdü
Ol berre-i şuh urduğı taşun beresinde

Bu çalışmada, XVI. yüzyıl şairlerinden Baki, Fuzuli, Hayalı, Hayreti', Nev'i, Yahya Bey ve Zati'nin divanlarında geçen akik, elmas, firuze, inci, kehribar, laciverd, la'l mercan, mihenk, şebçerağ, yakut ve zümrüd üzerinde durulmuştur.

Söz konusu kıymetli taşlar hakkında verilen bazı ilmi bilgilerin dışında, onlara atfedilen inanışlar ve rivayetler de aktarılmaya çalışılmıştır. Bu inanışların ve rivayetlerin bazılarının aslının olup olmadığı ile ilgili olarak ulaşılabilen kaynaklardaki bilgiler de sunulmuştur.

İnci, la'l ve yakut sevgilinin güzellik unsurlarını ifadede daha çok kullanıldığından, tabii olarak şiirlerde diğer taşlara göre daha fazla geçmektedir.

Taşların genellikle rengi ve şekli ile ilgili olarak benzetmelerde yer aldığı, tasavvurlara konu olduğu tespit edilmiştir. Bazen de çeşitli hassalarla, kendilerine atfedilen özelliklerle ve birtakım inanışlarla şiirlere yansıtıkları görülmektedir.

Mutlu Melis Özgeriş'in Değerli Taşlar Yönünden Ahmet Paşa Divanı⁹¹ adlı makalesinde zümrüt ile ilgili olarak;

Zümrüd

⁹⁰ KUTLAR, Fatma Sabiha (2005), age, s. 64.

⁹¹ ÖZGERİŞ Mutlu Melis, age, s. 318.

Arapça zümürüd. Pek yeşil anlamına gelen zümürüd, bazı yerlerde "Koşulsuz Aşk Taşı" şeklinde de bilinir. Elmadan sonra en sert taştır ve tasavvufta üzerine bütün varlıkların suretleri nakşedilen külli nefis manasına gelir.

Tuhfe-i Murâdi'de zümürüd ile ilgili değişik görüşlere yer verilir. Zebercedle aynı olduğunu söyleyenler bulunduğu gibi farklı taş olduğunu söyleyenler de vardır. Ayrıca zulmâni adı verilen zümürüd türünün İskender'in karşısına zulumatta çıktığı ve buradan çıkarılan üç taştan biri olduğu da rivayetler arasındadır.

Süs ve ziynet eşyası olarak kullanılan zümürütten sihir ve büyü yapımında faydalanılmıştır. Zehire iyi geldiği, şifa verdiği, kötü ruhları kovduğu, yılan ve akrebin ondan kaçtığı hatta zümürüde bakan yılanı kör ettiği gibi birçok etkiye sahip olduğu düşünülmüştür. Metinlerde ise bu özelliklere ve rivayetlere değinilirken rengi, kıymeti daha ön plana çıkar, benzetmelere konu olur.⁹²

Divanda zümürüt; zümürüd, zümürüd bisât, zümürüd taht, zümürüd kuş ifadeleri yer alır. Diğer taşlarda görüldüğü gibi benzetmelerin odağı renk ve kıymet yönüyledir.

Tabiatın canlanması, etrafın yemyeşil olması renk bakımından zümürüde benzetilir. Aynı zamanda tabiatın yenilenmesi kıymetini de arttırır. Taşın değer yönüyle ilgisi bu şekildedir:

Sâki cihân bezendi zümürüd bisât ile
Âl etme al eline yine lâle-vâr la'l

⁹² ONAY, Ahmet Talat (2009), age, s. 502.

Gül klasik şiirde çok işlenen bir çiçektir ve diğer çiçekler arasında daima önceliklidir. Metinlerde sultan şeklinde de nitelendirilir. Yeşil zemin üstünde sultan misali tahtında oturur. Bir lale türü olan ve gelincik karşılığı kullanılan lâle-i Nu'mânî de canlanmış, bu canlanması sancak kaldırma tabiriyle anlatılmıştır. Aynı zamanda şiirin Sultan Mehmet için yazılan bir kaside olduğunu göz önüne alarak şiire bakarsak bu sembolik anlatımların padişaha ve onun yüceliğine yönelik anlatımlar halini aldığı görülür:

Bâğ içinde tâ zümürüd taht ura sultân-ı gül
Al sancak kaldıran tâ lâle-i Nu'mânîdir

Sabah vakitleri gökyüzü farklı renkler alır. Bunlardan biri de zümürüd yeşilidir:

Tâ zümürüd sebze-zârında sipih-rûn her seher
Sâgar-ı pirûzeyeye döker mey-i asfar Güneş

Semih Yeşilbağ'ın Muhibbi Divânı'nda Değerli Taşlar⁹³ adlı makalesinde zümrütle ilgili olarak;

Zümürüd (Zümrüd)

Yeşil renkli, şeffaf bir taştır. Sertlik bakımından elmastan sonra gelir. Klasik Türk şiirinde tabiat tasvirleri, sevgilinin ayva tüyleri, taht, mühür, yüzük ve kadeh için kullanılır. Sihar ve büyü yapımında kullanılan zümrüdün kötü ruhları kovduğu, zehirlenmeye iyi geldiği, akrep ve yılanın ondan kaçtığı hatta zümrüde bakan yılanı kör ettiği gibi birçok etkiye sahip olduğuna inanılmıştır. Doğumda zorluk çekilmemesi için, kadının sağ oyluğuna uğurlu bir taş, bir zümrüt taşı bağlanmakta böylece, kadına rahat bir doğum yaptırılacağına da inanılmaktadır.⁹⁴

Aşağıdaki beyitlerde *gül-sultân* ve *gül-dârâ* ilgisi eşliğinde, gülün yeşil yaprakları, Muhibbi tarafından zümrüt bir tahta ve zümrüt bir bisâta (örtü, yaygı, yastık) benzetilmiştir:

Hayme kıldı döşedi yine zümürüdden bisât
Taht-ı zerrine çıka ya otura dârâ-yı gül

Oturup taht-ı zümürüdde olup sultân gül
Cem' idüp cümle reyâhini kılur divân gül

Aşağıdaki beyitlerde bahârın gelip tabiatın tekrar canlanarak her yerin yeşillenmesi ile zümürüd câme, zümürüd cübbe, zümürüdden bisât imgeleri eşliğinde zümrüt ve zümrüt işlemeli kıyafet arasında renk bakımından ilgi kurulmuştur. Beyitlerde zümürüd kelimesi yeşil anlamında bir sıfat olarak değerlendirilmiştir:

Mu'tedil oldı hevâlar irişüp fasl-ı bahâr
Egine aldı zümürüd câmesini kûhsâr

⁹³ YEŞİLBAĞ Semih, age, s. 707.

⁹⁴ TANYU, Hikmet (1968), Türklerde Taşla İlgili İnançlar, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, s. 100.

Nev-bahâr oldı bezendi her tarafda şâhlar
Bâga gel kim zümüröd cübbe geydi kâhlar

Çün döşendi bu zemin üzre zümürüdden bisât
Gösterür kendin peleng şeklinde yir yir sâye bak

Remzi Demir ve Mutlu Kılıç'ın ortak olarak kaleme aldıkları Cevahirnameler ve Osmanlılar Dönemi'nde Yazılmış İki Cevahirname adlı çalışmada zümrüt hakkında;

Dördüncü Bâb Zümürüdü Bildirir

Ma'lûm ola ki bundan beş yüz sene evvel zümüröd iki yerden hâsıl olurmuş. Evvelki ma'deni Dârü's-Saltanat-ı Mısır'dır ki Ehremân Kümbetleri'nin yakınındadır. Amma şimdi kullanılan zümüröd, Diyâr-ı Efrec'den gelir. Zirâ bu zümüröd Efrec Gevheristân'ından gayrı yerde yoktur.

Ve zümürüdü'n rengi dahi dört dürlüdü: Evvelki rengi taze biten râziyâne rengindedir. İkinci rengi rûmmânidir. Üçüncü rengi reyhânidir. Dördüncü rengi silkidir. Amma silkinin çok kıymeti yoktur. Ve reyhâni dahi onun bahâsınadır. Amma taze râziyâne renginde olan zümüröd ki bir miskâl ola Diyâr-ı Hind'de kıymeti altmış altındır. Hoş renk ve ayıbsız rûmmâni dahi ol bahâyadır.

Hükemâ derler ki zümürüdü'n tabi'atı soğuktur. Bazısı mu'tedildir dediler. Ve zümürüdü dâ'imâ üzerinde götüren göz ağrısı görmez ve gözünün nuru ve ömrü arta. Bir kimseye zehir içirseler, zümürüdü-i rûmmâniyi devenin ekşimiş südüyle

beraber karıştırıp içirseler, terleyip zehiri damağından çıkıp külliyyen gider. Ve bu zümürüd-i rûmmâniyi yâhûd sirâbi renklisini efâ yılanın gözünün karşısına koysalar, gözleri kör ola.

Ve her canavar ki ağusu ola, yılan ve akreb gibi, bir kimseyi sokdukda iki kırat zümürüdü gül suyuyla ezib, zehirlenen yere sürseler, hemen ağrısını teskin eder. Ve zümürüde nazar etmek gözün nurunu arttırır. Ve cin ve mâlihulyâ illetinden emin olur.

Fatma S. Kutlar'ın İki Türkçe Cevâhir-nâmeye ve Cevherlerin Etkilerine Dair⁹⁵ adlı çalışmasında zümrüt ilgili "Cevahir-Name-i Sultan Muradi" adlı çalışmada şu satırlara yer verilmiştir.

Cevahir-Name-i Sultan Muradi

Üçüncü makâl zumurrud madenini beyan eder: Zümrüt taşıyan kişi yaramaz ve perişân düş6 (karışık rüya) görmez. Sar' (sara) olan kişinin boynuna takarlarsa fayda eder. Zümrütün tabiatı bârid ve yâbis yani soğuk ve kurudur. Arestâles'in Hâssa-ı Ahcâr adlı kitabından nakledilmiştir ki zümrüt yılanı karşı tutulursa yılanın gözü kör olur (B: v.12b/M: v.6a).

Risale-i Cevahir-Name

Dördüncü bâb zumurrud nedir onu beyan eder: Zümrütün tabiatı soğuk ve kurudur. Bilginler zümrütün mutedil olduğunda birleşmişlerdir ve üzerinde zümrüt taşıyan göz ağrısından (oftalmi) korunur, gözlerinin nûru artar, asla şebkûrlük (gece körlüğü) görmez ve ömrü uzun olur demişlerdir. Eğer bir kimseye zehr-i helâhil (panzehiri olmayan zehir) vermişlerse, yarım dang (dirhem altıda biri olan bir ağırlık ölçüsü birimi) zümürüd-i zeyyâniyi (delice otu renkli zümrüt) salâyede (üzerinde ıtır dövülen taş) ezip deve sütünden olan ekşi yoğurdun ayrıyla zehir tesir etmeden içirirlerse zehrin zararını defeder, arakla (ter) mesâmdan (gözenekler) dışarı çıkarır, külliye mazarratını (böbrekteki zararını) yok eder. Hoş renkli ve parlak zümrütü ef'i-i bellûtinin (kestane renkli engerek yılanı) gözüne tutarlarsa yılanın gözleri patlayıp kör olur. Yılan ve akreb gibi zehirli canlılar kimi soksa iki kırat zümrütü salâyede (ıtır taşında) gül suyuyla ezip soktuğu yere vursalar hemen zehrini çekip alır. Mübalağa edip zümrütü kendinde taşıyan ona çok bakarsa gözlerine parlaklık verip gözlerinin nurunu artırır da derler. O kişiden sar' (sara) ve mâlihulyâ (kara sevda, melânkoli) illetini defeder.

Fatma Sabiha Kutlar'ın yazdığı Klasik Dönem Metinlerinde Değerli Taşlar Risale-i Cevahir-name⁹⁶ adlı kitapta zümrüt hakkında aşağıdaki ifadeler yer almıştır.

Zümürüd:

⁹⁵ S. KUTLAR Fatma, (2008), age, s. 124.

⁹⁶ KUTLAR Fatma Sabiha, age, 26-31.

Yeşil renkli, saf ve şeffaf bir taştır. Metinlerde daha çok tabiat tasvirlerinde kullanıldığı, zaman zaman da zümrüt hakkındaki kimi inanışlara değinildiği görülür. Mesela zümrütün "zulmani" adı verilen çeşidini İskender'in zulümattan çıkardığı rivayeti, yukarıda yakuttan söz ederken belirttiğimiz gibi, metinde sadece İskender'in zulümattayken karşısına çıkan ve yanındakilerin alabildiklerince alıp dışarı çıkardıkları üç taştan biri olarak geçer ve konuyla ilgili başka bir ayrıntı da verilmez.

Zümrütle ilgili telmihler yılanın gözünü kör edeceği inanışında yoğunlaşır. Cevahir-namelerde de taşın bu özeliğine değinilir, hatta Za'ifi de konuyla ilgili. bir de mısra yer alır. Mesela Şeyhülislam Yahya'nın aşağıdaki beytinde de buna işaret edilmektedir:

Getürsek meclise cam-ı zümürüdfümü ey sakı
Hasıld-ı mar-tab'un gözlerin kür oldugın görsek

Süleyman Fehim'in beytinde bu inanış hatırlatılırken aynı zamanda zümrüt, ayva tüyleri için de benzetmelik olur:

Zümürüd-hat-ı rılyı sagar-ı yakuta aks etmiş
Anunçün ziihid-i efinigeh bakmaz kadeh-kara

İbrahim bin Bali'nin Hikmetname'sinin "Fi Haceri'l-Zümürrüd" başlıklı bölümünde zümrütün özellikleri şöyle sıralanır:

Zümürrüd taşını dir merd-i sarraf
Yaşıldur levni vü hem safı şefaf
Dimişdür cevheri anla beyanı
Ki altun ma'denin den çıkar anı
Eger ol taş dayım baksa insan
Gözinün nuru artar dir tabiban
Zümürrüd ki öle baksana mar
Eriye bir nefesde su ola mar
Götürür bilesince anı masru
Gele başına akl[ı] ola mecmu
Agu içen kişiye dögüp anı
İçürse olmaya zehrün ziyanı

Ahu Cavlazoğlu Davulcu'nun kaleme aldığı Dürr-i Mekkûn'da Değerli Taşlar Üzerine⁹⁷
adlı çalışmada;

Ahmet Bican'ın üç eserinde de zümrütle ilgili benzerlikler mevcuttur:

"Zümürrüd ve mercân bunların ħāşiyeyeti kâtı çokdur. Ādemüñ göñlünü feraĥ eyler"

Kim götürürse zümürrüd taşını
Her kazadan şaklaya Hâk başını

Ya 'nî nâzil olsa gökden bir belâ
Ol zümürrüd çatlaya ey cân fezâ

Şahibini şaklaya Allāhu hād
Bu durur anı götürmekden murād

"Bir cevherdür ki bir nice dürlü olur ki neftî ve reyĥānî ve şābūnî olur. Ekserî zümürrüd şınuĥ olur. Ma'deni Maşrık taĥlarındadır. Ol yerde ki zümürrüd ola, anda altun ma'deni olur. Zehrüñ tiryākıdır. Şerbeti iki arpa mîqdārıdır, ayran içinde ezerler, zehr içmişe vërürler. Ol zehri sidü gi-y-ile çıkarur. Ba'zı eydürler ki: "Efî yılanuñ gözi zümürrüde tuş gelse, kör olur"

Bu metnin Türkçe meali;

"Bir cevherdir ki birkaç çeşit olur: neftî, reyhanî ve sabuni (renk veya tür bakımından üç çeşit). Zümrüdün çoğu kırık olur. Maden ocağı Doğu (Maşrık) dağlarındadır. Bir yerde zümrüt bulunursa, orada altın madeni de olur. Zehrin panzehiridir. Şerbet (ilaç olarak) kullanılacak miktarı iki arpa tanesi kadardır; ayran içinde ezilir ve zehir içmiş kimseye verilir. O zehri idrar yoluyla dışarı atar. Bazıları şöyle de demişlerdir: Engerek yılanının gözü zümrüde denk gelse kör olur."⁹⁸

⁹⁷ CAVLAZOĞLU DAVULCU Ahu, age, s. 33.

⁹⁸ Tercüme Chat GPT sitesince yapılmıştır.

Sibel Murad, Rumeli Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi'nde yayınlanan "Mütercimi Meçhûl Bir Cevâhir-nâme Risâlesi"⁹⁹ adlı makalesinin 244 sayfasında zümrüt hakkında;

Bir diğer cevher olan zümrüt bahsinde öncelikle zümrüdün iyisinin yeşil renkli ve parlak olduğu ve ateşe dayanıklılığı olmadığı bilgisi verilmiştir. Bal rengine çalan zümrüdün de yeşilden sonra kıymetli olduğu ancak kâni ve şalgami cinsinin kıymetli olmadığı yazılmıştır. Cevherin üstte taşınması halinde kişiyi korkulu seslerden ve tiksintiden koruyacağı, macunlara katıldığında kalbe güç ve ferahlık vereceği ve zehirlere karşı koruyucu olduğu bilgileri yer alır. Engerek denilen zehirli yılanların gözüne karşı tutulduğunda kör edeceği de bu kısımdaki bilgilerdendir. "Tekmil" bölümünde zümrüdün tabiatının soğuk ve kuru olduğu ve yine zehirlenmelere ve zehirli hayvan sokmalarına karşı yararlı olduğu ve yüzük olarak taşındığında sara hastalığına karşı koruyucu etkisi olduğundan söz edilmiştir. Aristoteles'ten zümrüdün boyna asıldığında sara hastalığına, vebaya, zehirli hayvan sokmalarına karşı koruyucu olduğu bilgileri nakledilmiştir.

Yrd. Doç. Dr. Fatma S. Kutlar'ın kaleme aldığı Ahmed-i Bicân'ın Manzum Cevâhir-nâmesi'nin 85. sayfasında zümrüt hakkında:

Hassaiyyet-i Zümürüd

Kim götür[ür]se zümürüd taşını
Her kazadan saklaya Hak başını

Ya'ni nazil olsa gökden bir bela
Ol zümürüd çatlaya ey can-feza

Sahibini saklaya ümmet-i had?
Bu durur anı görmekten murad

Götüren kişi mehabetlü ola
Halk içinde hem sa'adetlü ola

Fatma Sabiha Kutlar Oğuz ve Sibel Murad'ın ortak çalışması olan Yahyâ bin Muhammed Gaffârî'nin Cevher-nâmesi Yâkûtâtü'l-Mehâzin fi Cevâhiri'l-Me'âdin'e, Nüshalarına ve Muhtevasına Dair¹⁰⁰ makalesinin 465. sayfasında zümrüt hakkında aşağıdaki ifadelerle Yer verilmiştir.

Zümrüdün anlatıldığı üçüncü bâb beş fasıldan oluşur. Bu fasıllarda zümrüdün sıfatı, madeni ve nasıl meydana geldiği, çeşitlerinin ayırt edici özellikleri ve kıymetleri, nitelikleri, kusurları hakkında bilgiler verilir.

⁹⁹ MURAD Sibel, age, s. 54.

¹⁰⁰ KUTLAR OĞUZ Fatma Sabiha ve MURAD Sibel, age, s. 465.

6- MERCAN

Mercan:(Anthozoa), omurgasız hayvanların knidiler şubesinin denizlerde yaşayan bir sınıfıdır. Yumuşak mercanlar, boynuzsu mercanlar, dikenli mercanlar, gerçek mercanlar gibi çeşitleri vardır. Deniz şakayıkları da bu sınıftandır. Polip vücutlu bu canlıların mineral maddelerinden karışmış boynuzsu iskeletlerine de *mercan* denir.

Sığ okyanus alanlarında su yosunları ve bazı sölünterataların kalkerli iskeletlerinin binlerce yıl boyunca belli bir bölgede toplanması sonucunda mercan kayalıkları meydana gelir. Yalnız veya koloniler halinde yaşarlar. Vücutları ışınal simetridir. Ağız çevrelerinde uzantılı dokunaçları vardır. Ağız ve kolları kaslarla açılıp kapanabilir. Küçük canlılarla beslenirler. İskeletleri dış derilerinin salgısından meydana gelir.

Akdeniz, Kızıldeniz gibi sıcak deniz diplerinde bulunan büyük taşlarla yapışık olarak yaşarlar. Pek nadir olarak serbest yüzenlerine de rastlanır. Her bir mercan veya mercan ünitesi kalkerli bir kabuk içinde birbirine sıkı sıkı bağlanmış mercan hayvancıkları ihtiva eder. Mercanın vücudu sütun şeklindedir. Bu sütunun üstünde,

kavrama uzuvlarını ve merkezi ağız taşıyan düz bir disk bulunmaktadır.

Mercan, kabuğun içinde belli bir miktarda büzülebilir, ancak kabuğu terk edemez. Koloni fertlerinin kabukları birbirinden değişik şekillerdedir. Kalkerden meydana gelen kabuk kütlesi, sürgün şeklindeki üreme sonucu devamlı olarak büyür. Bu büyüme sırasında sadece kütlenin yüzeyindeki mercanlar canlı olarak kalır.

Cevahirnamelerde Mercan

Fatma Sabiha Kutlar'ın yazdığı Klasik Dönem Metinlerinde Değerli Taşlar Risale-i Cevahir-name¹⁰¹ adlı kitapta mercan hakkında aşağıdaki ifadeler yer almıştır.

Mercan:

Kırmızı rengi nedeniyle genellikle sevgilinin dudağını, ağzını, yanağını ve aşğın kanlı

¹⁰¹ KUTLAR Fatma Sabiha, (2008), age, 35.

gözyaşını anlatmak amacıyla metinlerde yer alır. Fehim'in aşağıdaki beytinde kanlı göz yaşı döken kirpiklerle mercan dalı arasında renk ve şekilden kaynaklanan bir benzerlik ilişkisi kurulmuştur:

Egerçi mümteni'dür şah-ı mercan mive-hiz olmak
Nihal-i surh-ı müjganum nedendür dane-riz olmak

Şeyh Galib'in Hüsnü Aşk'ında fanus içinde parlayan mum, denizin içinde gizli olduğu vurgulanan "şah-ı mercan'a benzetilir:

Fanusun içinde şem' -i rahşan
Deryada nühüfte şah-ı mercan

Mercanın denizden çıkarıldığında kırmızı rengi ve girintili çıkıntılı şekliyle eli hatırlatması dolayısıyla oluşturulan "pençe-i mercan" tabirine Sa'di'nin bir beytinde kınalı parmağı, Şeyh Galib'de kanlı kirpikleri, Ayni'de ise kan dolu gözün bakışını anlatmak üzere yer verilir:

Dem-i uşakdan san pençe-i mercan durur desti
Kıyas eyler mi Sa'di sürhi-i destin hınadandır

Pençe-i mercanına müjgan-ı hun-alıdımın
Sundılar pür-la'l bir peyman kim çeşmimdir ol

Her bir nigah-ı dide-i pür-hün-ı hasretim
Derya dibinde pençe-i mercanı andırır

Nadiri I. Ahmed vafında yazdığı kasidenin taşan suların altındaki yerleri tasvir etiği nesibinde "pençe-i mercan"la farklı bir hayal oluşturur. Şair, su içinde kalmış ağaçları "pençe-i mercan-ı ham" olarak tahayyül eder. Yaptığı teşbihde benzetme yönünü ağaçların şekli ve rengi oluşturur. Beytin diğer mısraında ise suya batmış her ağacın üzerindeki kuş yuvası "sedef", içindeki yumurta da "dürr-i hoş-ab" (parlak inci) olur. Bu benzetme Divan şairlerinin aynı malzemeyle oluşturdukları farklı hayaller için de dikkat çekici bir örnektir:

Her duraht ol bahr içinde pençe-i mercan-ı ham
Aşyan anda sadefdür beyzesi dürr-i hoş-ab

Mercan, dudağın renk münasebetiyle benzetildiği taşlardandır. Mesela iki aşığın öpüşmesi Şeyhoğlu Mustafa'nın Hursid-name'sinde iki kırmızı taşın yani "lal ve mercanın karışması" şeklinde anlatılır:

Girü barışmış idi cism ile can
Girü karışmış idi la'l ü mercan

Fahri'nin Hüsrev ü Şirin'inde kadın ve erkeğin vuslatı (cinsel birleşme) "sedefin mercan budağına geçmesi" şeklinde tahayyül edilmiştir:

Sadef mercan budağına geçüpdi
Bir arada od u su el açupdı

Her diraht ol bahr içinde pençe-i mercan-ı ham
Aşıyan anda sadefdür beyzesi dürr-i hoş-ab

Semih Yeşilbağ'ın Muhibbi Divânı'nda Değerli Taşlar¹⁰² adlı makalesinde mercanla ilgili olarak;

Mercân

Mercân, sıcak deniz diplerinde yaşayan, ağaç gibi büyüyen, kalker iskeletli küçük bir hayvandır. Öldükten sonra üst üste birikip mercân kayalıklarını oluşturur. Bazen su üstüne yükselen bu mercân kayalıkları çok büyüyerek mercân adalarını meydana getirir. Farklı renkleri olsa da şiiirlerde kırmızı renkli olarak daha fazla yer alır. İşlenerek tespih, biblo, gerdanlık, taç, kadeh gibi eşyaların yapımında kullanılır. En iyi mercânlar, Mersa'l Hazer ve Tunus'tan çıkarılır. Şirin görünmek için yazılan bir duânın da ismi *mercân duâsı*dır. Bu taş, saralının boynuna muska gibi asılırsa sara hastalığını giderir, üzerinde taşımak nikrîs hastalığı (el, ayak parmaklarında ve eklemlerde ortaya çıkan ağrılı şişlikler) için faydalıdır. Müferrihât içerisinde konup yenmesi kanı saflaştırıp

ruha kuvvet verir. Dövülmüşü sürme ile karıştırılıp göze çekilirse göz sinirlerini kuvvetlendirir ve göze parlaklık verir. Üzerinde taşıyan kişi düşmanın hilesinden ve nazardan korunur. En iyisi, en kırmızı olanıdır. Dişlerdeki çürükleri giderir, dişetlerini sağlamlaştırır. Ona bakana sevinç verir ve Allah'ın izniyle kederi giderir.¹⁰³

Divandan alınan aşağıdaki beyitlerde *mâ, dem, dâne dâne, la'l, elmas, tesbîh, bahr-ı 'ışk, ka'r-ı deryâ* gibi imgeler eşliğinde, âşığın kanlı gözyaşları inciye, cevhere ve mercâna benzetilmektedir:

Gözümden dökilendür dürr ü
mercân
Gelen geh mâdur andan gâhi
demdür

¹⁰² YEŞİLBAĞ Semih, age, s. 705-706.

¹⁰³ AKSOY, Gürsel (2016), age, s. 98.

Gözlerümden dâne dâne la'l ü mercân dökilür
Bilmediler kıymetin ancak hemân dem sandılar

La'l-i nâbuñ hasretinden bu Muhibbî ağlasa
Gözleri yaşı anuñ ya dürr ü ya mercân olur

Kirpügüm elmâs idüp delsem yaşum cevherlerin
Dâne dâne her birin tesbîh-i mercân eylesem

Bahr-ı ışık içre bulup neşv ü nemâ kanlu yaşum
Ka'r-ı deryâdaki san niçe mercân büyüdi

Mercânın denizden çıkarıldığında kırmızı rengi ve pençeyi andıran girintili çıkıntılı şeklini ifâde etmek için kullanılan "pençe-i mercân" tabiri ile âşığın kanlı gözyaşlarının yüzünde süzülürken çizdiği şekiller arasında benzetme ilgisi kurulmaktadır:

Bahr-ı ışık içre şehâ şol deñlü dökdüm kanlu yaş
Turmagıla âkıbet ol pençe-i mercân olur

Rumeysa Keskin Aslan'ın kaleme aldığı Celili Divanı'nda Değerli Taşlar adlı çalışmasının 324-325 sayfalarında mercan ile ilgili olarak;

Mercan

Mercan kelimesi Arapçada bir taş adı olan mer ile Farsça cân kelimesinin birleşimiyle oluşmuştur. Deniz diplerinde kayalarda yaşayan kalker yapılı taşlaşmış hayvan fosilleridir ve kırmızı, siyah, pembemsi renkleri mevcuttur. Divan şiirinde mercan daha çok eşyalara süs olması yönüyle kullanılır. Denizden çıkarılan bu kırmızı mercanlardan tespih, müzeyyenat, kaşık sapı yapılır. Divan şairleri tarafından şiirlerde sıkça kullanılan rengi kırmızıdır. Renk ilgisinden dolayı sevgilinin ağız ve dudağına; âşığın kanı, kanlı gözyaşı ve kanlı gözüne; mercanın pençeye benzer görünümünden dolayı kirpiğe ve şarap damlalarına benzetilerek kullanılmıştır. Celili de renk ilgisinden yola çıkarak beyitlerinde mercanı şarap kadehine, âşığın kanlı gözyaşlarına ve sevgilinin dudağına benzetmiştir.

İstî'ânet diler isen zâhidâ gam def'ine
La'l-i râhat-bahş nûş it kâse-i mercânın öp

"Ey zahit! Gamı defetmek için yardım istersen rahatlık veren lal (şarabı) iç (ve onun) mercan kâsesini öp."

Divan edebiyatı geleneğinde zahit dinin hakikatini anlamayan kişidir ve katı kurallara ile yaşar. Şair, üzüntü ve kederi dağıtmanın yolunu kırmızı renkli şaraptan içmesi ve mercandan yapılma şarap kadehini öpmesiyle olabileceğini söyler. Zira şaire göre kırmızı renkli şarap içmek üzüntüyü, derdi ve kederi alıp götürür. Aynı zamanda beyitte mercanın süs eşyası olarak kullanımına değinilmiştir. Burada mercan, kadeh olarak karşımıza çıkmaktadır.

Dürr ü mercân istedüm dünyâ 'arûsı zîneti
Yaşunun her katresi bir dürr ü mercân oldu tut

"Dünya gelininin ziyneti (olarak) inci ve mercan istedim. Tut ki yaşının her katresi bir inci ve mercan oldu."

Şair dünyayı bir geline benzetmiş ve dünyevî isteklerini inci ve mercan olarak anlatmıştır. Ne var ki o muradına erememiştir, bu yüzden de kanlı gözyaşları dökmüştür. Şair isteğine kavuşmuş gibi inci ve mercanı kanlı gözyaşlarıyla elde ettiğini söylemektedir. Gözyaşı inciye, kan ise mercana benzetilmiştir. Bu benzetmede esas olan husus renk uyumundan ibarettir.

Hokka-i yâkût mîdur yâ Rab ol dürc-i dehen
Nice mercândur ki bunca dürr-i nâbun kânîdur

"Ya Rab! O hokka gibi ağız yakut hokkası mıdır? (O dudak) nasıl bir mercandır ki bunca saf incinin kaynağıdır."

Divan şiiri geleneğinde sevgilinin ağzı görünmeyecek kadar küçük olduğu için hokkaya benzetilir. Ağız tıpkı yakut gibi kırmızıdır. Bu yüzden şair sevgilisinin ağzını yakut hokkasına teşbih etmektedir. Mercan da kırmızı olması dolayısıyla sevgilinin dudağının benzetileni olarak kullanılmıştır. Ağzın içindeki dişlerin açık istiare yoluyla inciye benzetilmesi beyitte mercanın saf inci kaynağı olarak anlatılmasına vesile olmuştur.

Mutlu Melis Özgeriş'in Değerli Taşlar Yönünden Ahmet Paşa Divanı¹⁰⁴ adlı makalesinde mercan ile ilgili olarak;

Mercân

Organik bir taştır. Mercan, sıcak denizlerde yaşayan kalker iskeletli küçük bir hayvandır. Öldükten sonra biriken mercanlar taşlaşarak mercan kayalıklarını oluşturur. Bazen su üzerine yükselerek mercan adaları şeklini alır. Başta sedef hastalığı olmak üzere, pek çok cilt hastalığının tedavisinde kullanıldığı

¹⁰⁴ ÖZGERİŞ Mutlu Melis, age, s. 310.

gibi nazara karşı da etkili olan mercan, şirin görünmek için yazılan bir çeşit duanın da adıdır.¹⁰⁵

Ahmet Paşa'nın divanında mercân leb, kâse-i mercân, mercân kadeh, mercân dürcü, hokka-i mercân, katre-i mercân, sagar-ı mercân, mercân budağı gibi ifadeler yer alır. Mercan taşı kırmızı renktedir ve şiirde de bu renk ilgisine göndermede bulunulur. Sevgilinin dudağı, kanlı gözyaşları, şarap damlaları, çeşitli eşyalardaki süsler mercandır.

Ay, Akrep burcunda iken sefere çıkılmaması gerektiğine inanılır. Şiirde yanak ve saç, ay ve akrebe benzetilir ve sevgilinin kapısından ayrılmama bahanesidir. Bu ilgilerin kurulduğu beyitte sevgilinin ağzı mercandan yapılmış mücevher kutusudur ve aşığa can vermektedir:

Ağzı mercân dürcüdür kim cevher-i cân andadır
Zülfi Akreb burcudur kim mâh-ı tâbân andadır

Etrafı mercan ve kıymetli taşlarla işlenmiş, nakış ve resimlerle bezenmiş kadehlere mercan kadeh denir. Şair, gözündeki sevgilinin hayalini mercan kadehe nakşeder:

Resm etmişem gözümde hayâlini gûyiyâ
Nakş-ı nigârı sâgar-ı mercâna yazmışam

Kan yutmak tabiriyle aşığın çektiği ızdırap, sıkıntı anlatılmış hatta aşık sevgilinin mercan dudağının hayaliyle ölmüştür:

Mercân lebin hayâline kan yudup ölenin
Adını yazsalar ola seng-i mezâr la'l

Ayrıca bu hayalle aşık o kadar çok kan yutmuş ve nihayetinde ölmüştür ki aşığın mezarı kazılsa toprağından la'l ve altın çıkar:

Mercân lebin hayâline kan yutup ölenin
Her kim kazarsa toprağını lâl ü zer çıkar

Sevgilinin dudağı uğrunda aşık çok fazla acı çeker. Mercan ve yakuta kırmızı rengi dolayısıyla benzetilen kanlı yaşlar akıtır. O kadar çok ağlar ve kapı kapı gezer ki sevgilinin şehrinde bu kanlı gözyaşlarını akıtmadığı ne bir duvar ne de bir kapı kalır. Beyitte şair, gözyaşlarını değerli taşlara benzeterek gözyaşlarının kıymetini arttırdığı gibi gittiği kapıların devlet büyüklerinin yakut, mercan, lal gibi taşlarla süslü saraylarını, köşklerini de kasdediyor olabilir:

Şehrinde la'lin şevkine şol denlü kan ağlamışam
Kim bir der ü divâr yok yâkût u mercân olmamış

¹⁰⁵ PALA, İsmail., 2004, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Kapı Yay., İstanbul, s. 306.

Çadırların dik durabilmesi için kullanılan direkler ağaç budağının yanısıra mercan budağından da yapılır. Çünkü mercan deniz diplerinde ağaç gibi biter, büyür ve budaklar verir. Aşağıdaki beyitte direği mercan budağından yapılmış gümüş çadır, rüzgar vurduğunda salınmaktadır. Çizilen gerçek imajın yanı sıra yürek oynaması ifadesinden gümüş tenli sevgilinin yürüyüşüyle, salınmasıyla onu görenlerin sevgiliye hayran kalması anlamını da çıkarabiliriz:

Hayme-i sîm ki mercân budağıdır diregi
Yel olup salınıcak görenin oynar yüreği

Mehmet Kırbiyık'ın Bazı XVI. Yüzyıl Divanlarında Kıymetli Taşlar¹⁰⁶ adlı çalışmasında mercanla ilgili olarak

Mercan

Deniz dibindeki kayalarda oluşan, kalker yapılı, ağaç gibi dallı budaklı görünüşlü, taşlaşmış hayvan fosilleridir. Kırmızı, pembemsi ve siyah renkleri vardır.

Saralının boynuna muska gibi asılırsa, sarayı

giderir. Üzerinde taşımak nikris (mafsallarda meydana gelen ağırlı hastalık) hastalığına iyi gelir. Müferrihat içine koyup yemek kanı saflaştırır. Dövülmüşü sürmeye katılıp göze çekilirse, göz sinirlerini güçlendirir ve gözün parlaklığını artırır.¹⁰⁷

Beyitlerde mercan ile, kırmızı rengi dolayısıyla aşığın kanı, kanlı göz yaşları, sevgilin dudağı; pençeye benzeyen görünüşü ile de kirpik ve -bir yerde olmak kaydıyla- beş beyitlik gazel ifade edildiği görülmektedir.

Şu beyitte aşığın kanlı göz yaşları, sevgiliye küpe olarak tasavvur edilmiştir:

Cismini halhal ider mercan-ı eşkin guşvar Nev'ı-i zarun keter-baz olaldan dilberi. Hayali Bey'in, aşkı tasavvuf büyükleri Cüneyd'in

¹⁰⁶ KIRBIYIK Mehmet, age, s. 70.

¹⁰⁷ KUTLAR, Fatma Sabiha (2005),age, s. 66.

ve Bayeztd-i Bestami'nin elinde gönül kanından meydana gelmiş mercan tespih olarak tanımlaması da dikkat çekicidir:

Cüneydin Bayezidin hacın-ı dilden
Elinde sübha-i mercanıdur aşk

Nev'i'nin şu beytinde de kırmızı mürekkeple yazılan şiirlerden her biri, şiir denizinin ele benzeyen mercanı olarak ifade edilir. Burada kullanılan "pençe-i mercan" terkibi, beş beyitlik gazelleri hatırlatmaktadır; çünkü pençe ile beş sayısı ilgilidir.

Sürh ile mektub olan eş'ar-ı renginüm benüm
Her birisi bahr-i nazmun pençe-i mercanıdur

Sibel Murad, Rumeli Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi'nde yayınlanan "Mütercimi Meçhûl Bir Cevâhir-nâme Risâlesi"¹⁰⁸ adlı makalesinin 245-2453 sayfalarında mercan hakkında;

On beşinci sırada yer alan mercan cevherinin Rum denizinin dibinde bitki gibi yetiştiği yazılmıştır. Aslı beyaz renkli olan mercan, dışarı çıktığında kırmızı olur. "Hâssiyyet" başlığı altında yer alan bilgilerden biri mercanın ferahlatıcı macunlara katıldığında kalpteki kanı temizlediği, dişlere sürüldüğünde dişleri beyazlattığı ve diş köklerini güçlendirdiği, zehirlenmiş yahut zehirli hayvanlar tarafından sokulmuş kişilere fayda sağlayacağı, idrar yollarındaki kuma ve idrara çıkma zorluğuna, kabızlığa faydalı olduğudur. En iyisinin kırmızı olan cinsi olduğu belirtilen mercanın, "tekmil" başlığı altında tabipler tarafından ikinci derecede soğuk ve kuru bir cevher olarak nitelendirildiği bilgisi yer alır. Kanı tutucu, ferahlatıcı etkilerinin yanında aynı zamanda cinlere maruz kalanlara, gut hastalığına faydalı olduğu da verilen bilgiler arasındadır.

"Tezyîl" bölümünde ağaç gibi biten beyaz ve kırmızı olan bir nesne olduğu bilgileri yinelenmekle beraber göze sürme olarak çekildiğinde kuvvet verdiği, kalbe ve idrara çıkma On beşinci sırada yer alan mercan cevherinin Rum denizinin dibinde bitki gibi yetiştiği yazılmıştır. Aslı beyaz renkli olan mercan, dışarı çıktığında kırmızı olur. "Hâssiyyet" başlığı altında yer alan bilgilerden biri mercanın ferahlatıcı macunlara katıldığında kalpteki kanı temizlediği, dişlere sürüldüğünde dişleri beyazlattığı ve diş köklerini güçlendirdiği, zehirlenmiş yahut zehirli hayvanlar tarafından sokulmuş kişilere fayda sağlayacağı, idrar yollarındaki kuma ve idrara çıkma zorluğuna, kabızlığa faydalı olduğudur. En iyisinin kırmızı olan cinsi olduğu belirtilen mercanın, "tekmil" başlığı altında tabipler tarafından ikinci derecede soğuk ve kuru bir cevher olarak nitelendirildiği bilgisi yer alır. Kanı tutucu, ferahlatıcı etkilerinin yanında aynı zamanda cinlere maruz kalanlara, gut hastalığına faydalı olduğu da verilen bilgiler arasındadır. "Tezyîl" bölümünde ağaç gibi biten beyaz ve kırmızı olan bir nesne olduğu bilgileri yinelenmekle beraber göze sürme olarak çekildiğinde kuvvet verdiği, kalbe ve idrara çıkma zorluğuna iyi geldiği, boyunda taşınması halinde sara hastalarına, kireç gibi yakıldığında nefes darlığına faydalı olduğundan bahsedilmiştir. Mercanın birçok alanda kullanılabilecek bir cevher olduğu da ifade edilmiştir.

¹⁰⁸ MURAD Sibel, age, 245-246.

Remzi Demir ve Mutlu Kılıç'ın ortak olarak kaleme aldıkları Cevahirnameler ve Osmanlılar Dönemi'nde Yazılmış İki Cevahirname adlı çalışmada mercan hakkında;

Onuncu Bâb Mercanı Bildirir

Mercanın hâssası budur ki eğer hamâ'il edib, mesrû ve nikris olan adamın boynuna taksalar, def eder. Müferrihâta katsalar, yürek kanını sâf ede ve ruha kuvvet vere. Ve mercân-ı mevsûlû dış dibine saçalar; dışın dibini ve etini muhkem ve sarılığını ve yeşilliğini gidere. Eğer hail edib, sürmeye katıb, göze çekeler, aydınlığın artıra ve mercanı üzerinde götüren düşman şerrinden emin olur. Pek mübarek cevherdir.

"Bâb-ı Sabî': Mercanı Beyân ider.

Mercanı hamâ'il idüb, mesrû boynuna assalar, def ide ve götüren kimesneler çok nefin müşahede ideler. Ve sahk idüb müfer-rihât(a) katsalar, yüreğine çok fâ'idesi olub, kanın sâf idüb, kuvvet virir. Eğer dış diblerine sürseler, saruluğun giderüb, muhkem eyleye ve sürmeye katub göze çekseler nurun ziyâde ider. Ve her kim kendüde götürse sihirden ve düşmen mekrinden emin ola.

Fatma S. Kutlar'ın İki Türkçe Cevâhir-nâmeye ve Cevherlerin Etkilerine Dair¹⁰⁹ adlı çalışmasında mercan ilgili "Cevahir-Name-i Sultan Muradi" adlı çalışmada şu satırlara yer verilmiştir.

Risale-i Cevahir-name

Onuncu bâb mercân nedir onu beyan eder: Mercanı, masrû'un (saralı) boynuna muska gibi asarlarsa sar'ı (sara) geçer. Nikrîsi (damla hastalığı, gut) olan taşırta fayda görür. Müferrihât (ferahlı k veren ilaçlar) içine koyarlarsa yürek kanını temizler,

¹⁰⁹ S. KUTLAR Fatma, (2008), age, s. 126.

ruha kuvvet verir. Mûsûlî mercân (Musul mercanı) dişlere sürülürse dişi sağlamlaştırır, dişte et bitirir, dişin sarılığını ve yaşıllığını (sarılığını ve yeşilliğini) giderir. Salâye olunmuş (ıtır taşında dövülmüş) mercanı sürmeye karıştırıp göze çekerlerse gözün sinirlerini güçlendirir, parlaklığını artırır ve göze parlaklık verir. Üzerinde taşıyan kişi düşmanının hilesinden korunur.

Yrd. Doç. Dr. Fatma S. Kutlar'ın kaleme aldığı Ahmed-i Bicân'ın Manzum Cevâhir-nâmesi'nin 86. sayfasında mercan hakkında:

Hassiyet-i Mercan

Eyle tesbîh anı kim mercandur
Arta sıdkun haşılun imandur

Bay ola her kim götürse da'ima
Gör ne haslet virmiş ona ol Huda

Fatma Sabiha Kutlar Oğuz ve Sibel Murad'ın ortak çalışması olan Yahyâ bin Muhammed Gaffârî'nin Cevher-nâmesi Yâkûtatü'l-Mehâzin fî Cevâhiri'l-Me'âdin'e, Nûshalarına ve Muhtevasına Dair¹¹⁰ makalesinin 466. sayfasında mercan hakkında aşağıdaki ifadeler yer verilmiştir.

On yedinci bâbın konusu mercandır. Mercan bâbında da bu taşın sıfatı, madeni ve nasıl oluştuğu, ayırt edici özellikleri ve kıymeti, niteliklerinin anlatıldığı dört fasıl bulunmaktadır. Bu nüshanın mercanın madeni ve nasıl meydana geldiğinin anlatıldığı ikinci faslında Farsça iki beyit yer alır. Önce Afrika'daki çok büyük bir denizden söz edilir. Bu, dalgalarının çarpışmasından dibinde balıkların sükûn bulamadığı, havada kuşların uçamadığı bir denizdir. Ardından konuya uygun Farsça iki beyte yer verilir.

¹¹⁰ KUTLAR OĞUZ Fatma Sabiha ve MURAD Sibel, age, s. 457.

7- LAPİS LAZULİ (LACİVERTTAŞI)

Lapis lazuli veya laciverttaşı, çok eski çağlardan beri mücevher olarak kullanılan bir taş türü. Koyu mavi renkte, yarı şeffaf-opak niteliğinde, özellikle Antik Mısır'da firavunlar tarafından çok önem verilmiş kıymetli bir taştır.

Lapis lazuli bir mineral değil, kayadır. Çünkü birkaç mineralden oluşmuştur. Gerçek bir mineral olabilmesi için sadece bir mineral türünü içermesi gerekirdi.

İsmin ilk kısmı olan *lapis*, latince kökenli bir kelimedir ve "taş" manasına gelir. İkinci kısım olan *lazuli* ise, latince *lazulum* kelimesinin genitif halidir. *Lazulum* kelimesi de zaten Arapça (*el-)**lâciverd* kelimesinden türemiştir ki bu Arapça kelimenin kökeni de Farsca *lâciverd* sözcüğüne dayanır. Aslında bir yerin ismi olan bu kelime zamanla taş ile ilgisi yüzünden *mavi* manasında kullanılmaya başlandı. İngilizce "gök mavisii" manasına gelen *azure* kelimesi de buradan türemiştir. Bir bütün olarak incelenirse *lapis lazuli mavinin taşı* ya da *gökyüzü taşı* manasına gelir.

En saf ve kaliteli lapis lazuli Afganistan, Bedaşan'da beyaz mermer içinde damarlar ve mercekler halinde çıkarılır. Dünyadaki en eski madenlerden olan bu madenler antik zamanlarda firavunlara da lapis lazuli sağladı.

Afganistan'daki maden yatakları dışında, lapis Şili, Ovalle'nin yakınındaki And Dağları'nda da bulunmuştur. Buradan çıkarılan lapis lazuli lacivertten çok daha açık ve soluk bir mavi rengindedir. Daha önemsiz başka maden yatakları ise Rusya, Angola, Burma, Pakistan, ABD ve Kanada'da bulunur.

Yüzyıllar boyunca lapis lazuli özellikle mücevher ve oymalarda sıklıkla kullanılmıştır. Bunların dışında mozaik, vazo, boncuk ve mücevher kutularında da kullanılmıştır.

Antik Mısır'da lapis lazuli gübre böceği şeklindeki süs eşyaları, nazarlıklar ve benzeri takı eşyalarının vazgeçilmez malzemelerinden birisi olmuştur. Asur ve Babilliler tarafından mühür olarak kullanılan Lapis Lazuli, Mısır'da yapılan arkeolojik kazılar esnasında MÖ 3.300-3.100 zamanında bir yerleşim birimi olan Nakada bölgesinde kraliyet dönemi öncesinden kalma lapis mücevherler bulunmuştur. Aynı zamanda toz haline getirilmiş lapisin Antik Mısırlı kadınlar tarafından göz farı olarak da kullanıldığı bilinmektedir.

Cevahirnamelerde Lapis Lazuli (Laciverttaşı)

Fatma Sabiha Kutlar'ın yazdığı Klasik Dönem Metinlerinde Değerli Taşlar Risale-i Cevahir-name¹¹¹ adlı kitapta Lapis Lazuli (Laciverttaşı) hakkında aşağıdaki ifadeler yer almıştır.

Laciverd (laceverd, lajüverd):

Koyu mavi renkli bir taş ve adını bu taştan alan bir renktir. Metinlerde daha çok "laciverdi" şeklinde geçtiği için renk anlamı yüklenerek yorumlanmıştır. Oysa eskiden tavanların laciverd taşı tozuyla kaplatıldığı¹¹², iyi laciverdin üzerinde altın renkli sarı noktalar bulunduğu ve bu görüntünün yıldızlı gökyüzünü çağrıştırdığı düşünülürse şairlerin, kimi beyitlerde kelimenin renkle birlikte değerli taş anlamını kastetmiş olmaları da mümkün görünmektedir:

Felek her kasra sakf-ı laciverdi
Sitare zer-nişan mismar-ı zerdi

Subh-dem hayl-i nücımı kıldı tarac afitab
Laciverdi tahta geçdi geydi zer tac afitab

Özellikle Nadiri'nin Şehname'sindeki gökten yer yüzüne dökülen yıldızların ve felek parçalarının tasvir edildiği şu beyitte yıldızların "zer"e (altın); feleğin de Doğu kültüründe yıldızlı göğü simgelediği de işaret edilen laciverd taşına teşbih edildiğinin düşünülmesi ve laciverde renk anlamının yanı sıra değerli taş anlamının da verilmesi gerekir:

Zer ü laciverd itdi haki makar
Dökildi nücım ü felek-pareler

Tuhfe-i Muradi'de, laciverd yıkamanın yani saf laciverd elde etmenin zor bir işlem olduğu, usulü bilinmeyince renginin çıkmayacağı belirtildikten sonra işlemin nasıl yapılacağı uzun uzun anlatılır.¹¹³ Ayrıca Za'ifi'nin Risale-i Cevahir-name'sinin. dibacesindeki "Alah'ın, belagatın altın tacına hayal laciverdini tıla etiği" anlamındaki ifadesi de "tılı edilen laciverd"ın laciverd renk değil laciverd taşı olduğunu açıkça

¹¹¹ KUTLAR Fatma Sabiha, (2005), age, 33.

¹¹² Laciverdin sadece tavan boyamakta kullanılmadığı, Marka Polo'nun, Kubilay Han'ın Çin'in Hanbalığı (Pekin) şehrinde bulunan sarayına bir ok atımlık mesafedeki tepeyi laciverd taşı tozu ile kapladığı yolunda verdiği bilgiden anlaşılmaktadır. Eldem'in Sa'dabad hakkında yaptığı inceleme ise, saray kemerlerinin mermer ve laciverd taşı ile örüldüğünü göstermektedir.

¹¹³ ARGUNŞAH, Mustafa (1999) age, s. 141.

göstermektedir. Çünkü metnin bu bölümünde Alah'ın yaratma gücünü bir kuyumcu olarak tahayyül eden yazar, yarattığı her varlığı bir cevhere benzeterek anlatmaktadır. Bu bilgilerden hareketle Şeyh Galib Divanı'nda kasır tasviri yapılan mesnevinin bir beytinde tasfiye edildiği (temizlendiği, saflaştırıldığı) işaret edilen laciverdin sadece laciverd renkli boya anlamına alınmaması en azından iki anlamının da düşünülmesi gerekir:

Olup tasfiye laciverd-i sipihr
Tılasına sarf oldu zer-hal~i mihr

Şerifi'nin Şeh-name tercümesinde ise, sultanın medresesinin kubbesi tasvir edilirken içinin altın, dışının "laciverd" olduğu işaret edilmiştir. Burada da kelimenin her iki anlamına işaret edildiği söylenebilir:

İçi altın u taşı laciverdi
Felek üstine komaz kona gerdi

Dövülmüş laciverd, nakaşların ve müzehhiblerin de vazgeçemedikleri malzemelerdendir. Mesela Revani'nin şu beytinde çimenlik, menekşenin ezdiği laciverd ve nergisin hallettiği altınla şiir yazan biri olarak tahayyül edilmiştir:

Laciverd ezmiş benefşe nergis altın hali ider
Safla-i medhünde bu şi'ri yazar benzer çemen

Şeyhoğlu Mustafa'nın Hurşidname'sinde cevherlerden de yararlanılarak tasvir edilen bir kasır vardır. Kubbesine billur cübbe giydirilmiş, üzerini lal bir topla gözleri güher, burnu elmas ve ağzında yakut tanesi bulunan altın bir doğanın süslediği, dört köşesine gümüşten kuşların konduğu bu kasrın duvarına bitki ve hayvan nakışlarıyla bezenmeden önce laciverd, altın ve zengar sürülmüştür:

Münakka vü münakaş dar u divar
Sürildi lajverd altın u zengar

Laciverde bu bağlamda yer verilen beyitlerden biri de Cem Sultan'a aittir. Sevgilinin koyu renkli hatının

"laciverd-hat-nakş" ilişkisinden hareketle tasvir edildiği beyitte zülûf, aşğın sırça gönül evine "kaşane" (yuva) olur:

Laciverdi hatunun nakşı vü çin-i zülfün
Sırça gönlüm evine eyledi kaşanalığı

Bu beyit üzerinde kaynaklardaki bilgilerden hareketle durmak gerekir. Verilen bilgilere göre asıl laciverd taşı sadece Bedahşan'daki "Laciverd dağı"nda bulunur. Kaşan civarındaki madenden elde edilen diğer laciverd ise gerçek değildir. Madenden siyah sürme taşı görünümünde çıkarılır, pişirilerek laciverd rengi verilir ve nakşta da kullanılır. Buna "ameli laciverd", "laciverd-i kaşı" ya da "kaşı" denir. Kaşinin ekseri ameli laciverddir. Sırçacıların "laciverdi sırça" yapmakta da kullandıkları bu laciverd çeşidinin rengi daha parlaksa da diğeri kadar dayanıklı değildir, bir müddet sonra bozulur ve eski şekline döner. Dolayısıyla beyitte "laciverdi ve sırça" kelimeleriyle birlikte "kaşane" kelimesinin bir araya getirilmesinin tesadüfi olmadığını, kelimenin "kaşan" çağrışımından da yararlandığını söylemek mümkündür. Nitekim Şeyhoğlu Mustafa'nın kümbet tasviri yapılan şu beytinde de "nakş ve kaşı sırça"dan söz edilmektedir:

Öni vü ardı vü içi vü taşı
Münakaş sırça idi külli kaşı

Yine Halebli Edib'in aşağıdaki beytinde sözü edilen "kaşı nakş", "kaşı"yle ilgili olarak eski kaynaklarda verilen bilgiler de göz önüne alınırsa, muhtemelen nakış yapmakta kullanılan ve ekseri "ameli laciverd" olan "kaşı"dır:

Degil cem'iyet-i esbab-ı haşmet mucib-i servet
Cidarın üstüvar olmaz esası nakş-ı kaşiden

Mehmet Kırbiyık'ın Bazı XVI. Yüzyıl Divanlarında Kıymetli Taşlar¹¹⁴ adlı çalışmasında Lapis Lazuli (Laciverttaşı) ile ilgili olarak

Laciverd

Adından anlaşılacağı üzere rengi laciverttir. Tek mineral değildir. Kübik sistemde kristalleşir. Sodalit'in mavi renkli türüdür. Afganistan, Pakistan ve Sri Lanka'da çıkar.

Laciverd taşı divanlarda oldukça az geçmektedir. Daha çok rengi ile ilgili tasavvurlarda söz konusu edilmektedir.

Nev'i'nin şu beytinde geçen "kasr-ı laciverd" terkihi ile, hem laciverd taşı tozundan meydana gelen saray duvarının boyası, hem de gece gökyüzü manzarası ifade edilmektedir. Sabah olunca değişen bu manzara, güneşin gökyüzünü yaldızlaması olarak tasavvur edilmektedir. Bu tasavvurda iyi laciverdin üzerinde altın renkli sarı noktalar bulunmasının tesirli olması muhtemeldir:

¹¹⁴ KIRBIYIK Mehmet, age, s. 67.

Nitekim ola mücedded işbu kasr-ı laciverd
Her seher anı zer-endud eyleye mihr-i cihan

Nitekim şu beyitte de gece yıldızlarla dolu gökyüzü manzarası verilmiş; felek yıldız incileri için laciverd mücevher kutusu olarak hayal edilmiştir:

Ol dürr-i bı-bahaya felek dürc-i laciverd
Ol genc-i bı-nazire cihan bir harabedür

Aşağıdaki beyitte laciverdt, iham-ı tenasüble renk anlamının yanında kıymetli taş anlamı ile de düşünülebilir:

Hasret-i la'l u lebin bımarı ger fasd itdüre
Laciverdî reglerinden la'l ile mercan akar

Şu beyitte de laciverd, altın yüzükte yüzük kaşı olarak düşünülmüştür. Aşığın halka gibi görünen boyuna sevgilinin attığı taşlar onda koyu renkte bir iz bırakmıştır. Bu iz, rengi dolayısıyla la.civerd taşına, aşığın sararmış vücudu da altın yüzüğe benzetilmiştir:

Halka-i kaddümde dir gören nişan-ı sengüni
Hatemi zerden nigin-i laciverdün var senün

Remzi Demir ve Mutlu Kılıç'ın ortak olarak kaleme aldıkları Cevahirnameler ve Osmanlılar Dönemi'nde Yazılmış İki Cevahirname adlı çalışmada Lapis Lazuli (Laciverttaşı) hakkında;

Dokuzuncu Bâb Lâciverdi Bildirir

Lâciverdin asıl ma'deni Bedahşân dağdır. Gayrı yerde yokdur; eğer ki varsa da siyah sürme taşı gibi olur. Arab ve Rûm ve'Acem ve Azerbaycan imaretlerinde isti'mâl etdikleri ekser lâciverd amelidir ve lâciverd-i Kâşî'dir ki siyah taşdan işlenib, lâciverd rengi verirler ve ol siyah taşı hail edib, bardak ve çanak ve kâselere nakş ederler ve Efrenc şişeler işleyib, lâciverd gibi renk verirler, ol taş ile. Ve bu taş Kâşân'dan gayn yerde yokdur; uzak olan şehirlerde bu taşın kıymeti ziyâdedir.

Amma ol lâciverd ki bu taşdan işlenir, lâciverd rengi verilir, imaretlerden gayn yerlerde isti'mâl olunmaz. Ve bir müddetden sonra yine aslına dönüb siyah taş olur. Ve lâciverd-i asli-yi Bedahşân iki ma'denden çıkar. Eğer on gün ateş içinde ola, taşra çıktıkda, rengi asla mütegayyir olmadığından, ehl-i cevher indinde cevahirin pek nâzikedir.

Rivayet olunur ki divler, Hazret-i Süleyman (AS) emriyle Be-dahşân'da lâciverd ma'denini peyda kıldılar. Ve bu rivayet ba'id değildir. Zirâ lâciverd ma'deni, Süleyman Peygamber'in binası yanındadır ve bu rivayet tahkike yetmişdir ki Şehr-i Kadim-i Bedahşân, Süleyman aleyhi's-selâmın emriyle binâ olundu. Ve lâciverd dahi ol şehrin kurbundadır. Ve Bedahşân vilâyeti gayet vâsî'dir ve Amû Suyu'nun menba'idır ki ona Ceyhun derler. Ol sudan gemiler geçib, öte tarafına Semerkand'a varırlar imiş. Ve lâciverd ma'deninin yakınında ve ol suyun öte tarafına Tahtâ-yı Tûrân derler ve beri tarafına Îrân derler imiş.

Lâciverd ma'deninden çıkan taş üç nev'dir. Evvelki nev'i pâre pâre tavuk yumurtası gibi kabuk içindedir. Ve kabuğu yumuşak ak taşıdır. Ve kabuğundan çıktıkda, yumağa hacet yokdur. Hemen hail edib, isti'mâl ederler. Ve bu nev'i lâciverd gayet iyi olduğundan, yüz miskâli yirmi beş altın değer ve ol lâciverd şahlar hazinesine mahsûsdur.

İkinci nev'i kabuksuz çıkar ve yüzünde ak taşdan renkler olur. Bu nev'i çıktığı anda yumak gerekdir.

Üçüncü nev'i pâre pâre ma'denden çıkar. Yüz miskâlden ziyâde lâciverd yokdur. Bakisi ak taşıdır ve ma'denden çıktıkda, yumak lâzım değildir. Yumuşak döğerler ve bir mikdâr hail ederler; bâzergânlara satarlar.

Ma'lûm ola ki bu üç dürlü lâciverd Bedâhşân'dan hâsıl olur. Bir nev'i, yumak istemez ve bir nev'i (yüz miskâlden), otuz miskâlden yüz miskâle dekdir ve ak taşıdır. Gışş olursa, yumak ile çıkar. Bir nev'i, yüz miskâlden yetmiş miskâle değin sahri taşıdır ki otuz miskâl lâciverd karışmışdır. Ve ol sahri taşı lâciverdden ayırmak su ile yumak ile olur. Bazılar demişler ki kimyacılık, lâciverdi yumak-dır. Zirâ bu işde kalbi nakd ederler.

Ve lâciverd yumağın tariki budur ki lâciverdi yumuşak hail edib, ba'dehu harirden eleyib, sündüs yağıyla muhkem hamur edeler ve elinde yumruk yumruk edeler ve bir pâk zarfın içine koyub, sıcak su ile ateşe koyalar ve üzerini kapayalar amma kaynamaya. Ba'dehu ol hamuru ol zarfa koyalar ve yüz dirhem sıcak su koyalar. Ve bir eliyle hamuru ezeler, tâ ki lâciverd taşra çıka; soğuk olur ve ol gök suyu âher bezden süzeler ve revâk edib, fasla fasla kurutalar; tamâm ola.

Hâssası, sevdâyı sürer; kanı tasfiye eder; levne hüsn verir; kalbe ferah verir; malihulyayı def eder. Ve şurbi bir miskâl olursa elverir.

Mutlu Melis Özgeriş'in Değerli Taşlar Yönünden Ahmet Paşa Divanı¹¹⁵ adlı makalesinde Lapis Lazuli (Laciverddaşı) ile ilgili olarak;

Lâciverd

Farsça *lâjverd*, *lâjüverd* denilen koyu mavi renkli, katı, parlak değerli bir süs taşıdır. Aynı zamanda mora yakın mavi renk anlamında da kullanılır. Bedahşan şehrinin yakınlarındaki Lâciverd dağından çıkarılır. Bu taşı Hz. Süleyman'ın emriyle divler ortaya çıkarmıştır. Taşmanın sevda illetine, yemenin ciğer ve böbrekteki derde iyi geldiği, göze sürme şeklinde çekildiğinde gözün nurunu arttırdığı metinlerde geçen sağlıkla ilgili faydalarından bazılarıdır.

Süs eşyalarında kullanılan laciverdin Ahmet Paşanın Divanındaki şiirlere bakıldığında nakkaş ve müzehhiplerin eserlerinde yararlandıkları bir taş olmasının yanı sıra gökyüzünün aldığı renklerin anlatımında kullanılır. Ayrıca mora yakın bir sümbül çeşidi şeklinde yer aldığı da görülür.

Laciverd taşının içinde bulunan altın renkli parçacıklar ile laciverd gökyüzündeki yıldızların görüntüsü arasında ilişki kurulan aşağıdaki beyitte şair; sultanın adaletini, cömertliğini anlatırken onu sabahın Nuşirevân'ı olarak görür. Zira Nuşirevân sarayına adalet istemeye gelenlerden haberdar olmak için sarayının penceresinden aşağı bir zincir sarkıtmış ve zil bağlanan bu zinciri çalanlar meramlarını anlatmak için huzura alınmış. Bu yüzden zincire zincir-i adl, Nuşirevân'a da Nuşîn-Revân-ı Âdil denilirmiş:

¹¹⁵ ÖZGERİŞ Mutlu Melis, age, s. 319-320.

Gûyiyâ Nuşîn-Revân-ı subhdur kim adl için
Lâciverdî kubbeye zincîr-i zer asar Güneş

Sevgilinin yüzü mushaf kabul edilirse Kevser suresi de sevgilinin ayva tüyleridir. Bu beyitte laciverd taş anlamından ziyade rengiyle ön plandadır:

Kâtib-i kudret cemâlin mushafın zeyn etmege
Lâciverd ile lebine Sûre-i Kevser yazar

Semih Yeşilbağ'ın Muhibbi Divânı'nda Değerli Taşlar¹¹⁶ adlı makalesinde Lapis Lazuli (Laciverttaşı) ile ilgili olarak;

Lâciverd (Lâcüverd, Lâjüverd)

Mavi, gök rengi bir taştır. En kıymetlisi saf, yeşile ve kırmızıya çalar renkte olanıdır ki Bedahşân dolaylarından çıkar. Özellikle Kâbil dolaylarından çıkanlar sevdâyı defeder, kalbi kuvvetlendirir ve ferahlık verir. Çocukların boynuna takılırsa korkmalarını engeller ve rahat uyumalarını sağlar. Sürmeyle kullanıldığında göz için faydalıdır. Gece körlüğünden korur. Yüzyıllar boyunca takı ve aksesuar yapımında, oymacılıkta, mimarî yapılarda, hat ve tezhip sanatlarındaki süslemelerde lacivert taşından istifade edilmiştir.

Edebi eserlerde lacivert taşı, gündüz veya gece vakti gökyüzünün aldığı rengi betimlemek için kullanılmıştır. Ayrıca bu taş, şiirlerde sevgilinin yüzündeki ayva tüyleriyle; vücuttaki vurma, çarpmadan kaynaklanan morluklarla (âşık dertlenerek kendi göğsüne vura vura göğsünde morluklar, yaralar oluşturur) ve mor renkli bir sümbül çeşidiyle ilişkili olarak kullanılmıştır:

Senden ayru kûh-ı gamda iy yüzi mâhum benüm
Seng-i mihnetle dögüp oldu bu cismüm lâciverd

Niçe yıllardur ki devr eyler bu çarh-ı lâciverd
Görmedi bir hûb-rûşen mâh-ı tâbânım gibi

Yrd. Doç. Dr. Fatma S. Kutlar'ın kaleme aldığı Ahmed-i Bicân'ın Manzum Cevâhir-nâmesi'nin 83. sayfasında Lapis Lazuli (Laciverttaşı) hakkında:

Lâcivert hakkında:

Uyumasa bir kişi her suhh ü şam
Malihulya olsa anda ber-devam
Halk. içinde hürmeti hem olmasa
Gönli maksudını hazır bulmasa
Lajiverdden düzdürüp bir hatemi
Parmağından şalmasun ol ademi
Hak. müyesser eyleye yokdur hata

¹¹⁶ YEŞİLBAĞ Semih, age, s. 700-701.

“(13) bir kişi uyumaz olsa ve halk

Ma-beyninde rağbeti az olsa ve yahud malhulya olsa bu lajiverdden bir yüzük düzdürüp götüre rencine şifa ola ve halk katında hürmetlü ola”

Fatma S. Kutlar’ın İki Türkçe Cevâhir-nâme ve Cevherlerin Etkilerine Dair¹¹⁷ adlı çalışmasında Lapis Lazuli (Laciverttaşı) ile ilgili “Cevahir-Name-i Sultan Muradi” adlı çalışmada şu satırlara yer verilmiştir.

Risale-i Cevahir-name

Dokuzuncu bâb laciverd nedir onu beyan eder: Lâcivert taşıyan kişi sevdâ illetinden korunur. Halk gözüne daima şirin ve aziz görünür. Lâcivert yemek ciğerde ve bögrekte (böbrek) olan derdi defeder. Kanı temizler. Müferrihât (ferahlı k veren ilaçlar) içine koyarlarsa dalak kanını rakik eyler (berraklaştırır, inceltir). Mukavvîdir (güçlendiricidir). Kişinin ferahını artırır. Sürme gibi göze çekerlerse gözle ilgili marazı defeder. Göz nûrunu artırır. Göz ağrısından (oftalmi) ve gice ile görmemekten (gece körlüğü) korur.

Sibel Murad, Rumeli Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi’nde yayınlanan “Mütercimi Meçhûl Bir Cevâhir-nâme Risâlesi”¹¹⁸ adlı makalesinin 245. sayfasında Lapis Lazuli (Laciverttaşı) hakkında;

Cevhernâmedeki on dördüncü taş, lacivert taşıdır. Madeni Bedahşan’da bulunan bu cevherin iyisinin üzerinde altın renkli sarı taneler bulunur. Lacivert taşının ishal ve melankoli hastalığına, uykusuzluğa, gönül derdine iyi geldiği bilgileri verilmiştir. Tabiplerden aktarılan bilgiler içerisinde ise cevherin tabiatının sıcak ve kuru olduğu, cinsel gücü artırıcı etkisinin olduğu, sevdâvi hıltları söktürdüğü, kanı temizlediği ve kan söktürücü olduğu gibi bilgiler yer almıştır. Aristoteles’ten nakledilen bilgilerde ise lâlin, yüzük olarak taşındığında halk gözünde itibar kazanıldığı ve göze ve melankoli hastalığına fayda sağladığı belirtilmiştir.

Fatma Sabiha Kutlar Oğuz ve Sibel Murad’ın ortak çalışması olan Yahyâ bin Muhammed Gaffârî’nin Cevher-nâmesi Yâkûtatü’l-Mehâzin fî Cevâhiri’l-Me’âdin’e, Nûshalarına ve Muhtevasına Dair¹¹⁹ makalesinin 466. sayfasında Lapis Lazuli (Laciverttaşı) hakkında aşağıdaki ifadelere Yer verilmiştir.

Dehne bâbından sonra gelen on altıncı bâbda lacivert taşı anlatılmıştır. İlk dört fasıl, diğer bâbların çoğunda da olduğu gibi lacivert taşının sıfatı, madeni ve nasıl oluştuğu, ayırt edici özellikleri ve kıymeti, özellikleriyle ilgilidir. Burada diğerlerinden farklı olarak lacivert taşının yıkanmasının anlatıldığı bir fasıl bulunmaktadır.

¹¹⁷ S. KUTLAR Fatma, (2008), age, s. 126.

¹¹⁸ MURAD Sibel, age, s. 245.

¹¹⁹ KUTLAR OĞUZ Fatma Sabiha ve MURAD Sibel, age, s. 466.

8 FİRÜZE

Turkuaz, türkuvaz veya firuze; hidratlı bir bakır alüminyum fosfat olan, opak, mavi-yeşil renkte bir mineral. Kaliteli olanları nadir ve değerli olup, benzersiz rengi nedeniyle binlerce yıl boyunca değerli taş veya mücevherat olarak işlem görmüştür. Diğer opak mücevherlerin çoğu gibi turkuazın değeri de imitasyonlar ve sentetik ürünlerin pazara girmesiyle düşmüştür. "Turkuaz" kelimesi "Türk" anlamına gelen Fransızca *turquoise* kelimesinden gelir, zira turkuaz minerali Avrupa'ya ilk kez Osmanlı İmparatorluğu aracılığıyla getirilmiştir. Yine "Türk" anlamına gelen bu kelimenin yerini 1560'lı yıllarda Fransızca kökenli *turqueise* almıştır

Cevahirnamelerde Firuze

Remzi Demir ve Mutlu Kılıç'ın ortak olarak kaleme aldıkları Cevahirnameler ve Osmanlılar Dönemi'nde Yazılmış İki Cevahirname adlı çalışmada firuze hakkında;

Altıncı Bâb Firuzeyi Bildirir; Ma'lûm ola ki firûze dört yerden çıkar. Evvelki ma'deni, Nişâ-bûri nâhiyesindedir ki şimdiye dek firûze-i Ebû İshâki ve yeşil renk kıymetli ki

pâdişâhların hazinelerinde bulunur; ol ma'denden hâsıl olur.

İkinci ma'den, Hucend nâhiyesindedir ki pek â'lâsı hâsıl olur. Amma şimdi beş altın kıymeti olan firûze oradan çıkmaz.

Ve üçüncü ma'den, Kirman nâhiyesindedir ki onda bir kasaba vardır ki firûze ondan hâsıl olur. Ol ma'denin firuzesi ham ve yumuşak olduğundan kıymeti yoktur.

Ve dördüncü ma'den ki elli seneden beri peyda olmuşdur ki Erzincan kurbunda bir dağdır. Yeni firûze ol dağdan hâsıl olur. Amma bu ma'denin firuzesi gayet yumuşak olduğundan tez mütegayyir olur. Ol kadar kıymeti yoktur. Mu'teber olan Nişâbûr firûzesidir. İşbu firuzenin bir paresi yirmi kırat olursa dört yüz altındır.

Amma Hucend ve Şebâvur ve Erzincânî firuzeleri pek mu'teber değildir. Eğer Nişâbûr firuzesi, misk ve kâfur kokusundan ve yerin yaşığından ve ateşin sicağından rengi asla mugayyir olmaz ve sâ'ir ma'denin firûzesi rengi elbette mütegayyir olur.

Ve cevahirin iyisi firuzedir demişler ve hükemâ, firuzeyi pek mübarek tutub, ismini "Ferrûh" tesmiye etmişlerdir.

Ve selefde, pâdişâhların biri, mukarriblerin birine hışmetse, hükemâ derlerdi ki üzerinde firûze götüre ve üzerinde firûze götüren kimse pâdişâhın huzurunda şirin olur.

Bir kimse sabah vakti firuzeye baksa, ol gün ol kimseye zarar ve elem erişmeyib, mesrur ola ve ömrü efvân ve malı ziyâde ve gözünün nuru arta.

Ve hükemâ derler ki bir kimse dâ'im üzerinde firûze götürse, korkulu rü'yâ hiç görmeye ve düşman ona zafer bulmaya ve kimseden korkmaya ve halayık ve ekâbir katlarında 'aziz ve hürmetli ola.

Ve eğer firuzeyi sırçaya katıp gözlerine sürseler, ol kimse bir dahi göz ağrısı görmeye.

Mutlu Melis Özgeriş'in Değerli Taşlar Yönünden Ahmet Paşa Divanı¹²⁰ adlı makalesinde firuze ile ilgili olarak;

Firûze

Fîrûzec, pîrûze, pîrûzec, hakerü'l galebe, hakerü'l-câh da denilen bileşiminde bakır ve az miktarda demir bulunan maviye çalar yeşil renkli, saydam olmayan değerli bir taştır. Asya'dan Balkanlara uzanan coğrafyada çok rağbet gören bir taştır ve mavi renginden ötürü nazara karşı iyi geldiği inancı yaygındır. Yedi çeşittir ve en iyisi, en değerlisi Nişabur'dan çıkarılır.¹²¹

Özellikleri bakımından taşların en iyisi görülen firuzeyle ilgili çeşitli hikayeler mevcuttur. Ayrıca firuze; yüzük, tesbih, kadeh, kâse gibi değerli eşyaların yapımında ve süslemesinde kullanılır.

Gökyüzünün yirmi dört saat içinde değişik zamanlardaki görünüşüne dayanan renkler (sûrh-âb, sipîd-âb, pîrûze, pîrûze-gûn, mînâ-reng, sîm-âb, çînî, anber-i sârâ, abenûs, zümürred, mey-i asfar, sebze-zâr, gül-zâr) arasındadır.

Ahmet Paşa Divanı'na bakıldığında *pîrûze tabak*, *sâgar-ı pîrûze* terkipleriyle gökyüzünün; hat-ı pîrûze deyimiyle sevgilinin ayva tüylerinin; câm-ı pîrûze terkiibiyle kadehin; sancak-ı pîrûze-i zer-kâr ifadesiyle altın işlemeli firuze sancağın; pîrûze berg tabiriyle ağaç yapraklarının, pîrûze atnâb ile de firuze çadır iplerinin anlatıldığı görülür. Bütün bu ilişkiler renk ve kıymet yönüyle kurulur.

¹²⁰ ÖZGERİŞ Mutlu Melis, "age, s. 324.

¹²¹ ARGUNŞAH, M., age. say. 158.

Firuzenin rengi havanın durumuna göre değişkenlik gösterdiği gibi felek de birtakım değişim ve bozulmalar geçirir. şiirlerde firuze daha çok gökyüzünü anlatırken yararlanılan bir taştır ve renk-değişim yönleriyle bağlantılı olarak ele alınır. Güneşin doğduğu ve ışıklarıyla yeryüzünü aydınlatdığı tabloda; renk benzerliği yönüyle firuzeyle gökyüzü, zer ü gevherle de Güneşin ışınları anlatılmıştır:

Mesned-i sultân-ı subh oldu serîr-i âsumân
Sağdı pîrûze tabaklardan zer ü gevher Güneş

Bu beyitin Sultan Mehmed'e yazılan bir kaside olduğunu göz önüne alarak şiire baktığımızda ise nasıl Güneş göğün sultanıysa ve değerli ışıklarını yeryüzüne gönderiyorsa yeryüzünün sultanı da Sultan Mehmettir ve etrafına ihsan saçar.

Padişahın cömertliğini engin bir deniz gibidir ve insanlara yaptığı ihsanları anlatırken şair, bu cömertlik denizinden ağaç çıksaydı yaprakları firuze, meyveleri lal olurdu der. Berg-firuze, simar-lal ilgileri hem renk hem de kıymet yönüyle kurulur:

Cûdun denizlerinden ağaç çıksa dikseler
Pîrûze berg ola budağında simâr la'l

Tahta çıktığında Piruzun başına koyduğu taç firuzedir. Bu olayı da hatırlatan aşağıdaki beyitte sevgilinin ayva tüyleri firuzeye renk itibariyle benzetilerek kullanılır:

Ayş nev-rûzunda ey gül yüzlü la"lin câmıyla
Bu hat-ı pîrûze gibi tâli"im pirûz idi

Güzellik bir madendir ve sevgiliye ait unsurlar bu madendeki değerli taşlarla tasvir edilir. Onun hattı kıymetli bir firuze, sözleri eşi bulunmayan cevherdir:

Lûtf bahrında ne sözün gibi gevher buluna
Hüs'n kânında ne hattın gibi pîrûze gele

Mehmet Kırbiyık'ın Bazı XVI. yüzyıl Divanlarında Kıymetli Taşlar¹²² adlı çalışmasında firuze ile ilgili olarak

Türkçede cam göbeği de denir. Kendine has gök mavisi tonu için cam göbeği yeşili veya Türk mavisi ifadesi kullanılır. Zamanla havanın nemi ile suyla temas ettikçe, rengi yeşile döndüğünden yaşayan taş adıyla da anılır. Eskiden İran ve Mısır'dan Türkiye yoluyla Avrupa'ya satıldığı için, Turkuvaz adını almıştır.

Risale-i Cevahir-name'deki firuze ile ilgili şu inanışlara temas edebiliriz:

" ... bu taşı hükemô mübarek dutmuşlardır (...) bir padişah kendüye mukarreb olan kimseye hışm eylese hükema kendünde piruze götür diyü emri iderlerdi çünkü kendüde piruze götürüydi padişahun hışmı ve gazabı sakın olup merhamet ve inayete mübeddel olurdu ve her kişi ki sabah uykudan uyanup gözlerin açdukda nazarı piruzeye dokunsa ol gün ol kişinin hiç bir haline mekruh gelmeye (...) bunu dahi didiler ki piruzeye çok bakmak ömr artuklığına sebebdür ve göz nurunun arturup kesret-i emvale sebebdür (...) ve dahi her kim piruzeyi kendi de götürre karcaşak düş görmeye ve götürrene düşman zafer bulmaya ve hiç aferideden korkmaya ve sultanlar ve ehl-i hükm ve cemfan halayık gözlerine aziz ve muhterem görine eğer piruzeyi kuhli içine koyup ol kuhli göze çekseler göze müteallik her dürlü maraz varisa def ide vallahü a'lemu bi's-savabi"

Bu ifadelerin günümüz dilinde çevirisi şu şekildedir; "... bu taşı (firûze / turkuaz) bilginler mübarek saymışlardır. (...) Bir padişah, kendisine yakın olan birine öfkelenirse, hikmet sahipleri o kimseye 'yanında firuze taşını bulundur' diye öğüt verirlerdi. Çünkü (o kişi) üzerinde firuze taşıdığında padişahın öfkesi ve gazabı yatıştır, merhamet ve lütfâ dönüşürdü. Her kim ki sabah uykudan uyanıp gözlerini açtığında ilk bakışı firuze taşına değse, o gün o kimsenin hiçbir hâli kötüye yorulmaz, hiçbir işinde uğursuzluk görülmezmiş. (...) Şunu da söylemişlerdir ki firuze taşına çok bakmak ömrün uzamasına sebep olur; gözün nurunu artırır ve malın çoğalmasına vesile olur. Yine her kim firuzeyi üzerinde taşırsa kâbus görmez; taşıyan kimseye düşman galip gelemes; hiçbir yaratılmıştan korkmaz; sultanların, hükümdarların ve halkın ileri gelenlerinin gözünde değerli ve saygın görünür. Eğer firuzeyi sürme (kohl) içine koyup o sürme göze çekilse, göze ait her türlü hastalık varsa onu giderir. Allah en doğrusunu bilir."¹²³

Yani bu taş mübarektir. Onu üzerinde bulunduran kişiye herhangi bir zarar erişmez. O kimse düşmanına mağlup olmaz, korkulu rüya görmez, hiçbir kimseden de korkmaz. Gerek idareci, gerekse diğer insanların nezdinde saygın bir kişi olur. Bu taşın bakanın göz nuru artar, ömrü uzar, malı çoğalır. Ayrıca firuze sürmeye veya göz ilacına katılıp göze sürüldüğünde, göz hastalıklarını tedavi eder.

Şiirlerde rengi dolayısıyla yara, gökyüzü, ayva tüyü, sebze ile ilgili tasvir ve benzetmelerde yer alır.

¹²² KIRBIYIK Mehmet, age, s. 64-65.

¹²³ Tercüme Chat GPT sitesince yapılmıştır.

Şu beyitte, sevgilinin attığı taşlar neticesinde aşğın altın gibi sararmış vücudunda oluşan yaranın izi, istiare ile piruze olarak nitelendirilmektedir. Ayrıca sevgilinin aşığa attığı taşların onun bedeninde firuzeye dönüştüğü de tasavvur edilmiş olabilir. Beyitteki piruze *kodı gitdi altun üstüne* ifadesi, altın eşyalarda firuze kullanıldığını hatırlatıyor. Dolayısıyla burada üzerine firuze işlenmiş altın kolye veya yüzük mazmunundan söz etmemiz mümkündür:

Her ne taş kim sineme sen urdun ey simin-beden
Her biri piruze kodı gitdi altun üstüne¹²⁴

Şu beyitte de firuze, mavi rengiyle övülenin yüceliğini ifade etmek üzere kadrinin yüzüğüne kaş olarak tasavvur edilir:

Felek engüşter-i kadrüne piruze nigin
Kapladı namun ile alemleri yek-ser hatem

Fatma Sabiha Kutlar'ın yazdığı Klasik Dönem Metinlerinde Değerli Taşlar Risale-i Cevahir-name¹²⁵ adlı kitapta firuze hakkında aşağıdaki ifadeler yer almıştır.

Firuze (fuilzec, pırüze, piruzec): İyisi Nişabur'a özgü yeşile çalan mavi renkli bir taştır:

Boyandı gök dere firuze dökdü derdinden
Hiras saldı Nişabür'a leşker-i nigezin

En iyi cinsi de olsa rengi havanın durumuna göre değişir ve zamanla bozulur. Şairler, çimen, yaprak ve hattan (ayva tüyü) gökyüzü ve feleklere kadar birçok şeyi rengi dolayısıyla firuzeyi benzetmişlerdir Özellikle feleğin firuzeye benzetildiği çok sayıda beyit mevcuttur. Bunlarda benzetme yönünü rengin yanı sıra hem firuzede hem felekte (belki diğerlerinde de) görülen değişme ve bozulma özeliğinin oluşturup oluşturmadığına da dikkat edilmelidir:

¹²⁴ ÇAVUŞOĞLU, Mehmed, (1977), age, s. 192.

¹²⁵ KUTLAR Fatma Sabiha, (2005), age, 26-31.

Pirüze-i felek ki cihanun niginidür
Kevn ü fesad-ı nakş-ı zaman u zeminidür

Firuze, yüzük, yüzük kaşı, taç, tespih, kase vb. birçok değerli eşyanın yapımında ya da süslenmesinde kullanılır. Mesela Revani'nin aşağıdaki beytinde firuze bir "hatem"e (üstü mühürlü yüzük) işaret edilmektedir:

Şih-ı gül kadd-i hamidiyle dükin-ı biigda
Hiitem-i pirüzedür kim ana la'l olmuş nigin

Mesela tahta çıktığında Pirüz'un başına koyduğu taç firuzedir. "Firüze-tic'in zafer kazanmış hükümdar anlamına da geldiği düşünülürse şiirde, hem hükümdarın başına konan tacın değerli olduğunun, hem muzaffer ve güç sahibi hükümdar imgesinin vurgulandığı anlaşılır:

Gidüp Hürmüz yirine geldi Piruz
Gicesi Kadr oldı rüzü nev-rüz
Kodı başına bir f'irüze tacı
Götürdi bid'at ü bile u haracı

"Firüze-tic"ü yüklenen yukarıdaki anlam muhtemelen, yanında firuze taşıyan kişiyi düşmanlarının yenemeyeceği ve onun hiçbir kötülükten etkilenemeyeceğine dair bir inanıştan kaynaklanmaktadır. Bu özellikleri nedeniyle firuzeye verilen adlar arasında "hacerü'l-galebe" ve "hacerü'l-ciih" da bulunur. Mesela Fedai'i'nin aşağıdaki beytinde geçen taşlar arasında firuzeden "hacerü'l-ciih" adıyla söz edilmektedir:

Hacerü'l-cah u magnatis ü mugal
Ciz' ü yakut-ı behreman gördüm

Fatma S. Kutlar'ın İki Türkçe Cevâhir-nâme ve Cevherlerin Etkilerine Dair¹²⁶ adlı çalışmasında firuze ile ilgili "Cevahir-Name-i Sultan Muradi" adlı çalışmada şu satırlara yer verilmiştir.

Altıncı bâb firûze nedir onu beyan eder: Özellikleri bakımından taşların en iyisi firuzedir. Bilgeler bu taşı mübarek kabul ederler. Bir padişahın öfkeleniği kimse, üzerinde firuze taşıyorsa padişahın ona olan öfkesi merhamet ve inayete dönüşür. Sabah uykudan uyanıp firuze bakan kişinin başına o gün kötü şeyler gelmez, gayet neşeli ve mutlu olur. Firuzeye çok bakmak ömür artukluguna (uzunluk) sebeptir. Firuze göz nurunu artırır. Üzerinde firuze taşıyan kimse karcaşak düş (karışık rüya) görmez; düşmanına yenilmez, hiçbir yaratıktan korkmasına gerek yoktur. Sultanların, yöneticilerin ve bütün yaratılmışların gözlerine saygın görünür. Firuzeyi sürme içine koyup o sürmeyi göze çekseler gözle ilgili ne kadar maraz varsa hepsini defeder.

Yrd. Doç. Dr. Fatma S. Kutlar'ın kaleme aldığı Ahmed-i Bicân'ın Manzum Cevâhir-nâmesi'nin 85. sayfasında firuze hakkında:

Bir kişi piruze götürse müdam
Korhu yok atdan yıkılsa ey hümam

Ya yüce yirden düşerse anı Hak
Saklaya bu kudretine yahşı bak

Ahu Cavlazoğlu Davulcu'nun kaleme aldığı Dürr-i Meknûn'da Değerli Taşlar Üzerine¹²⁷ adlı çalışmada;

Ahmet Bîcan'ın üç eserinde de firuzeyle ilgili benzerlikler mevcuttur:

"Pîrûze âdeme ferah virür. Her şabâh kalkup pîrûze yüzine baksa gözinün nûrı arta ve dağı ağılara aşşı eyler ve tûtyâ dağı olur. Yüzük kaşına koşalar câzuluk kâr kılmaya".

"Hasiyyet-i pîrûze
Bir kişi pîrûze götürse müdâm
Korku yok atdan yıkılsa ey hüam

Yâ yüce yirden
düşerse anı Hak
Şaklaya bu kudretine
yahşı bak".

"Fîrûzec bir cevherdür
müferrih, her ki şabâh
ağa nazar ede
göñlinüñ aydınlığı arta.
Eğer ma'cûn ederlerse
zehrüñ zararın def

¹²⁶ S. KUTLAR Fatma, (2008), age, s. 58..

¹²⁷ CAVLAZOĞLU DAVULCU Ahu, age, s. 33.

ède. Eğer sürmeye katarlarsa göz nûrın arturur. Hükemâ eyitmişlerdür ki: Eğer yüzük kaşı düzseler ki anda bir 'avrat şûreti düzeler ki saçları uzun ola, iki oğlan kucağında. Dağı bunu bir gümüş yüzüğe berkide. Dağı kendüde bile götüre. Hiç sihir aña eser etmeye". "Nişâbü'r buña İrân şehri dağı dërler, Horāsân'da andan 'azim şeh'r yokdur. Ve Firūzec tağı andadur".

Fatma S. Kutlar'ın İki Türkçe Cevâhir-nâmeye ve Cevherlerin Etkilerine Dair¹²⁸ adlı çalışmasında firuze ile ilgili "Cevahir-Name-i Sultan Muradi" adlı çalışmada şu satırlara yer verilmiştir.

Cevahir-Name-i Sultan Muradi; Altıncı makâl firuze madenini beyan eder: Firuzeyi taşıyan kişi, Allah'ın yardımıyla, düşmanlarına üstün gelir ve onları yener. Firuzeye bakmak uğurlu ve mübarek görülür. Eski devirlerde Acem padişahları ilkbahar olduğu zaman firuze, yakut, zümrüt ve lâl taşını altın kadehlere koyup bu kadehlerle içki içmeyi de uğurlu sayarlardı.

Fatma Sabiha Kutlar Oğuz ve Sibel Murad'ın ortak çalışması olan Yahyâ bin Muhammed Gaffârî'nin Cevher-nâmesi Yâkûtatü'l-Mehâzin fî Cevâhiri'l-Me'âdin'e, Nûshalarına ve Muhtevasına Dair¹²⁹ makalesinin 465. sayfasında firuze hakkında aşağıdaki ifadelere yer verilmiştir.

Beş fasıldan oluşan firuze bâbı ikinci mahzenin sekizinci bâbında yer alır. Fasıllarda firuzenin sıfatı, madeni ve nasıl meydana geldiği, çeşitlerinin ayırt edici özellikleri ve kıymetleri, özellikleri ile firuzeye zarar veren maddeler açıklanmıştır.

¹²⁸ S. KUTLAR Fatma, (2008), age, s, 53.

¹²⁹ KUTLAR OĞUZ Fatma Sabiha ve MURAD Sibel, age, s. 457.

9- AKİK

Akik, kalsedon, kuvarsının bir türü olan yarı saydam mineral ve yarı değerli taş. Akik taşı, yüzyıllardır göz alıcı renkleri ve desenleriyle hem takı dünyasında hem de mistik inançlarda özel bir yer edinmiş bir yarı değerli taştır.

Tarih boyunca; yüzük taşı, mühür, düğme, süs eşyaları vb. yapımında yaygın olarak kullanılmıştır. En bilinen ve bulunan rengi ateş kırmızısıdır. Doğada daha az bulunmakla birlikte siyah, beyaz, mavi, yeşil, sarı, turuncu ve kahverengi olanları da vardır. Günümüzde daha ziyade tespih yapımında ve kuyumculukta kullanılmaktadır. Diğer minerallerden etkilenecek yosunlu bir görünüm aldığı Agat (yosunlu akik) adını alır. Bu lekeler çizgi, dalga ve hare halini de alabilir. Siyah ve beyaz renk aldığı oniks adını alır. Türkiye, Çubuk'ta zengin Agat taşı minerallerine rastlanmaktadır.

Bu özelliklerin birleşimi, akik taşı hem bilimsel açıdan ilginç hem de mücevherat için cazip kılar. Hem dayanıklı oluşu (sert ve kimyasal olarak kararlı olması) hem de estetik görünümü sayesinde, akik taşı asırlardır farklı kültürlerde değer görmüştür.

Cevahirnamelerde Akik

Fatma Sabiha Kutlar'ın yazdığı Klasik Dönem Metinlerinde Değerli Taşlar Risale-i Cevahir-name¹³⁰ adlı kitapta akik hakkında aşağıdaki ifadeler yer almıştır.

Akile:

Kızıl, bakır, sarı vb. çeşitli renkleri olan, en iyisi Yemen'den elde edilen bu taşı, üzerinde bulundurmanın mutluluk getireceği ve yoksuluğu önleyeceğine dair bir de hadis rivayet edilir.

¹³⁰ KUTLAR Fatma Sabiha, (2005), age, 36-37.

Rivayetdür nebiden bil hakiki
Ki her kim götüre mühr-i akiki
Dahı gönlinde kalmaya hem ü gam
Geçe hurrem cihanda görmeye hem
Götüren hatem-i seng-i akiki
Dimişler fakr görmeye hakiki

Akikin rengini, ışığı değdiği nesneye kırmızı renk veren ve Yemen'de görünen Süheyl yıldızından aldığına dair inanışa da Divan şairleri sıkça değinirler. Cem Sultan'ın ve Necati Bey'in beyitlerinde de buna işaret vardır:

Akıkün rengi hun-ı didedendür
Bahanedür Süheyl ile Yemen de

Evvel Süheyl eşküm ile perveriş bulur
Andan tutar 'akık-i Yemen rengini şafak

Egerçi ağır olur taş kopduğu yirde
Sitare var ki akiki idler Yemende garib

Şairler akiki dudaktan şaraba varıncaya kadar kızıl renkli birçok şeyi anlatmak için kullanırlar. Bu bağlamda Sami'nin bir beytinde kızıl ve konik tıraş edilmiş akikle dil arasında kurduğu benzerlik de ilgi çekicidir:

Akik-pare-i mahruti-i zebanumda
Bu ab ü tab-i suhan oldu aşkdan mevcud

Şeyhi, Hüsrev ü Şirin'deki vuslat tasvirinde de birçok cevherin yanı sıra akikten de yararlanır. Aşağıdaki beyitte "akikin mil", "simin sürmedan" ve "cevher çekmek" kelimelerini erkek ve kadın cinselliğini anlatmak amacıyla kullanmıştır:

Akikin mili simin sürme-dana
Çü girdi çekdi cevher ayn-ı cana

Rahmi, bir beytinde feleğin cefasını çekmeyen kişiyi, "şerhadar" olmazsa şöhret kazanamayan akike benzetir. Cevahir-namelerde kızıla sarıdan veya ak ile sarıdan mürekkep çift renkli akik çeşitlerinden de söz edilir. En makbulünün açık kızıl renkli (gül renkli) olduğu, ikinci sırayı ise "rabtı" denen kızıl ve sarı (çift renkli) akikin aldığı belirtilir. Beyitte bu çift renkli akik çeşidine ya da bozulmuş ve suyu gitmiş bir akikin eski haline gelmesi için yapılan cilalama işlemine işaret edilmektedir. Bu işlem esnasında akik, kepeğe batırılır ve göne sarılır. Daha sonra demir saplı bir bıçağın sapı iyice kızdırılır ve kızgın bıçak sapı gönün üzerinden ısı akike erişinceye kadar iyice üzerine bastırılır. Akik bir müddet sıcak gönün içinde bekletildikten sonra çıkarılır. Gayet iyi ve parlak olduğu görülür. Şairin, bu eziyetli işleminden geçen akiki kastetmiş olması ihtimali güçlü görünmektedir:

Cefa-yı zahm-ı çarhı çekmeyen şöhretle kam almaz
Akik-i saf-cevher şerhadar olmazsa nam almaz

Semih Yeşilbağ'ın Muhibbi Divânı'nda Değerli Taşlar¹³¹ adlı makalesinde akik ile ilgili olarak;

Akik

Yanardağ ateş toplarının denize düşmesi ile oluşan, kesildiğinde çok sayıda eş merkezli şerit ve damar görüntüsü veren kuvars türü, silisli bir süs taşı. Dünya üzerinde, Rumiyye Denizi'nin sahilleri, Basra, Magrip, Hindistan gibi birçok yerde madeni olan akik taşının iyisi Yemen'deki San'a'dan çıkarılır. San'a'dan çıkarılan açık kırmızı gül renginde olan bu akik taşı, şu'a ve nuru bakımından sarı, siyah, beyaz, bakır renginde de olabilen diğer akik türlerinden daha üstün tutulmuştur. Kusuru, damarı ve bulanıklığı olmayanı; siyah ya da beyaz leke ve benek barındırmayanı, Yemen'de koyu kırmızı renkli ve renkli çizgiler halinde görüleni beğenilir.

Akiğin rengini, ışığının değdiği şeye kırmızı renk verdiğine inanılan Süheyl yıldızından aldığına ve bu yıldızın dünyada en parlak Yemen'den görüldüğü için en iyi akik taşının da Yemen'den çıkarıldığına inanılır.

Akik yüzük takan kişinin savaşta düşmanından korkmayacağı, bedenin iç ve dışında kan akışını engellediği, hayızlı kadınlar için faydalı olduğu, üzerinde akik taşı bulunduran hâmile kadınların düşük yapmayacakları, doğumlarını vaktinde yapacakları, akiğin döğülüp toz halinde dişlere sürülmesinin dişleri beyazlatıp diş yüzeyindeki çukurları gidereceği, diş kanamalarını engelleyeceği düşünülür. Vücuda

¹³¹ YEŞİLBAĞ Semih, age, 692.

temas ettiği sürece ferahlık verdiği, göze sürme diye çekilince görme yeteneğini artırdığı ve kirpikleri güzelleştirmek için de kullanıldığı bilinmektedir. Ateş, aslında akik taşını bozar. Bununla birlikte belli bir süre ateşe maruz bırakılmak onu güzelleştirir. Duâ edilirken elde akik yüzük bulunmasının duânın kabulüne vesile olacağı kabilinden dine sokulmak istenen bazı bid'atler gibi; büyü, sihir, cifir gibi gizemli işlerde de akik taşının üzerine yazılan duâların etkili olacağına inanılmıştır. Bazı kaynaklarda Hz. Peygamber'e nispet edilen, akiğın mübârek olduğuna ve akik yüzük kullanmanın fakirliği giderdiğine dâir çeşitli rivâyetler yer almakta ise de bunların zayıf hatta mevzû oldukları kabul edilmektedir. Ebu Reyhân Muhammed bin Ahmed el-Birûni "El-Cemâhir fi Ma'rifet'i-Cevâhir" adlı eserinde bu konuda şöyle der: "İnsanların çoğu Hz. Muhammed'in 'Akik takınız.' hadisinin rivâyet edenlerce tahrif edilmiş olduğunu söylerler. Onlara göre, rivâyetin aslında el-Kik Vâdisi'nde et-tahim, çadır kurmak ve en-nuzûl konaklamak) emredilmiştir.

Akikten tarih boyunca kakmacılığın dışında gerdanlık, fincan, kadeh, kupa, tespih, mektup açacağı, semsiye ve baston sapı gibi eşyalar yapılmış; akik en çok da mühre, yüzük, yüzük kaşı ve mühür yapımında kullanılmıştır. Akik, süs eşyası yapımında eski çağlardan bu yana yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Akikten yapılmış kâselerin özellikle Bizans İmparatorluğu'nda çok popüler olduğu bilinmektedir.¹³²

Şâirler, Muhibbi'nin aşağıdaki beyitlerinde olduğu gibi âşığın gözünü, kanlı gözyaşlarını, sevgilinin dudaklarını, şarap gibi kırmızı renkli birçok varlığı etkili bir şekilde anlatmak için akiği benzetme unsuru olarak kullanmışlardır. Eski şiirde şâirler, âşığın kanlı gözyaşlarının denize düştüğu zaman, deniz suyunun erimiş akik gibi olacağını da tasavvur etmişlerdir:

Kadem çün halka-i hâtem olaldan dest-i gam içre
Akik-i eşkile rûyum nigine döndi hâtemdür

La'lüñ akiki kıymetine kâdir olmadum
Ednâ bahâsı belki bu dünyâca mâludur

Didüm ki bugün la'l-i Bedahş oldı sirışküm
Didi ki galat söyleme akik-i Yemen'dür

Lebüñ şevkine didemden dökerem tâ seher her şeb
Akiki geh Yemen-rizem gehi yâkût-ı mi bârem

Ol leb mi yâhû müldür yâhûd şârâb-ı kevser
Yâkût ya akik ü ya la'l yâhû mercân

Mutlu Melis Özgeriş'in Değerli Taşlar Yönünden Ahmet Paşa Divanı¹³³ adlı makalesinde akik ile ilgili olarak;

Akik

¹³² ATAĞUL, Ayşe; Ceren Küçükkuysal; Kaan Sayıt; Selin Süer (2007), *Süs Taşları*, Ankara: ODTÜ Yayıncılık, s. 79.

¹³³ ÖZGERİŞ Mutlu Melis, age, s. 309.

Çoğunlukla kırmızı renkte, değerli bir taş olan akik, Arapça'da "vadi, dere yatağı, ırmak" manalarında kullanılır. Süheyl yıldızının tesiri ile renk kazanan akik, bu yıldızın en parlak görüldüğü Yemen'den çıkarılır. Tenâsüp yoluyla çıkarıldığı yer olan Yemen ve Süheyl yıldızı ile birlikte anılır. Hz. Muhammed'e nisbet edilen, akiğin mübarek olduğu, yüzük şeklinde taşındığında fakirliği giderdiğine dair rivayetler de mevcuttur.¹³⁴

Ahmet Paşa, divanında akik taşına fazla yer vermez. Bu taş sadece üç beyitte bulunmaktadır.

Aşağıdaki beyitte sevgilinin ağzının gonca olarak düşünülmesi goncanın açılmamış olmasıyla ağzın kapalı durması arasındaki ilişkiye dayanır. Ağız, içinde cevherleri bulunduran bir maden olarak düşünülür. Bu yüzden akik taşının Yemen'den çıkarılışıyla arasında bağ kurulur. Goncanın ağzında akik tutması ise ağzın iç kısmının daha koyu renk olmasıyla alakalıdır.¹³⁵

Yâkût-ı dür-feşânına öykünmege müdâm
Gonca dehânı içre akik-i Yemen tutar

Sultan Mehmed'e yazdığı la'l redifli kasidede Ahmet Paşa, o kadar istekli toprağı öpmüştür ki akik olan sevgilinin dudağı daha pembemsi bir renge sahip olan la'l taşına dönüşür:

Ğksir-i hâk-i pâynı rağbetle öpeli
Oldu akik iken leb-i rengin-i yâr la'l

Sevgilinin uğrunda türlü cefalar çeken aşık kanlı gözyaşları döker. Bu gözyaşları renk itibarıyla akiğe benzetilir. Aşağıdaki beyitte de aşık sevgili için çok fazla ağlamıştır. Aşığın gözleri kan çeşmesine dönüşmüş ve aşık, sevgilinin la'l dudağını her hatırladığında akik gibi kırmızı, kanlı yaşlar akıtmıştır:

Eşk-i gül-gûnum ki
olmaz la'l yâdında
meger
Gözlerim kan çeşmesidir
yâ akikin kânıdır
Mehmet Kırbyık'ın Bazı
XVI. Yüzyıl Divanlarında
Kıymetli Taşlar¹³⁶ adlı
çalışmasında akik ile ilgili
olarak

¹³⁴ ERDEM, S., 1989, "Akik", *TDVİA*, C. 2, s. 262.

¹³⁵ TOLASA, H., 2001, *Ahmet Paşa'nın Şiir Dünyası*, Akçağ Yay., Ankara, s. 248.

¹³⁶ KIRBIYIK Mehmet, age, s. 62.

Akik

Çeşitli renklerde kalsedon türüdür. En iyisi açık kırmızı renklisidir. Buna Yemen taşı da denmiştir. İnanişâ göre, rengini Süheyl yıldızının ışığının tesiriyle almıştır. Zira bu yıldızın en parlak görüldüğü yer de Yemen'dir.

Akik bedenden akan kanı durdurur, kalbe kuvvet verir, hafakanı giderir. Göze sürme olarak çekildiğinde görme melekesini artırır ve kirpikleri güzelleştirir. Vücuda temas ettiği sürece, ferahlık verdiği inandırılır.

Müslümanlarca nazar taşı olarak kullanılan akiğin iki türü Kızılderililerce uğur taşı sayılır: Moka taşı denilen yosunlu akik altıncı aya, kırmızı akik de yedinci aya izafe edilen uğur taşlarıdır. Fakirliği ortadan kaldırdığına dair "Siz akik yüzük takının, zira akik fakrı giderir" mealinde mevzu hadis de vardır.

Kolye, yüzük, tespih gibi süs eşyasında kullanılır. Bunun dışında, tezhib sanatında aharlı kağıtların üzerindeki pürüzleri gidermede kullanılan "mühre" isimli el aletinin ucundaki taş da akik veya zebercettir.

Divanlarda çok az rastladığımız akiğin kırmızı rengi dolayısıyla benzetmelerde kullanıldığını görüyoruz.

Aşığın kanlı gözyaşları denize düştüğü zaman, deniz suyunun erimiş akik gibi olacağı tasavvur edilir:

La 'lün firakı ile akan gözlerüm yaşı
Deryaya düşse ola akk-i müzab ab

Akikten yapılmış mücevher kutusu anlamındaki dürc-i akfk terkiibinin geçtiği şu beyitte, ağızdan bahsedilmektedir:

Dürc-i akık içinde lebün nakd-i can kodı
Bir gizli yirde sırr ile genc-i nihan kodı

Remzi Demir ve Mutlu Kılıç'ın ortak olarak kaleme aldıkları Cevahirnameler ve Osmanlılar Dönemi'nde Yazılmış İki Cevahirname adlı çalışmada akik hakkında;

On Birinci Bâb Akiki Bildirir

Akik üç yerdendir. Evvelki Sanâ'dandır ki Yemen'in azim şehridir. İkinci mahal Gücerât'ta Burûc derler bir şehirdir ki onun nahiyesinde akik çok olur. Üçüncü mahal Gerbelge nahiyesinde bir kasabadır ki Guluvri derler ve akik-i Burûc, eğerçi rengi huvidir, amma akik-i Yemeni gibi değildir. Yemeni gayet makbuldür. Ve havassın cümlesi akik-i Yemen'e mahsûsdur. Ve erbâb-ı hikmet akike nazarı mübarek tutmuşdur.

"Siz akik yüzük takın; zirâ akik fakrı ifna eder." diye hadisde vâki'dir. Ve Mekke ve Mısır ve Şâm ve Medine ve Yemen ulemâsı hâlâ üzerinde taşırırlar. Ve akiki üzerinde

götüren, cemi' belâlardan emin ola. Hâmile olan akik-i Yemeniyi dili altına kosa, kolay doğura ve cimâ'a kuvvet verir. Ve dişin etlerini berk ve muhkem eder ve ağız kokusunu giderir. Akik üzerine "Ve mâ tevfiği illâ billah" yazdın yüzük etse, düşman şerrinden emin ve aziz ve mükerrem ola.

Fatma S. Kutlar'ın İki Türkçe Cevâhir-nâmeye ve Cevherlerin Etkilerine Dair¹³⁷ adlı çalışmasında akik ile ilgili "Cevahir-Name-i Sultan Muradi" adlı çalışmada şu satırlara yer verilmiştir

Risale-i Cevahir-Name

On birinci bâb akik nedir onu beyan eder: Akik taşıyan hasımlarını yener ve bütün belalardan korunur. Salâye edip (ıtır taşında dövüp) ma'cûn içine konulursa cimâe (çiftleşme) esnasında meniye imsâk eder (meniye tutar). Cimâ'ı (çiftleşme) artırır. Bögrege (böbrek) kuvvet verir. Akik-i Mûsili (Musul akiki), eti gitmiş dişe sağılırsa dişte taze et bitirir. Diş dibini ve kökünü sağlamlaştırır. Agaz kohusını (ağız kokusu) ve diş sarulu gını giderir. Bir kimse akikten yüzük kaşı üzerine "Yardım Allah'tandır" yazar, yüzük yaparsa çok menfaatler görür, dost ve düşman gözlerine aziz ve mükerrem olur.

Sibel Murad, Rumeli Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi'nde yayınlanan "Mütercimi Meçhûl Bir Cevâhir-nâme Risâlesi"¹³⁸ adlı makalesinin 244 sayfalarında akik hakkında;

On birinci sırada anlatılan akik taşının birkaç renkte olduğu ancak en kıymetlisinin sarı ve şeffaf olduğu söylendikten sonra bu cevherin birçok faydası anlatılmıştır. Akik yüzük takan kişinin düşmanına galip geldiği, hileden korunduğu, akikten yüzüğe Hud sûresinin 88. ayeti ("Başarım ancak Allah'ın yardımı ile dir.") yazılırsa çok faydalı olacağı, akik yüzük taşıyan kişinin görme zayıflığının düzeleceği, kanı durdurucu

¹³⁷ S. KUTLAR Fatma, (2008), age. 127.

¹³⁸ MURAD Sibel, age, s. 244.

etkisinin bulunduğu gibi yararlarından bahsedilmiştir. Tabiplerden alıntılarının bulunduğu "tekmil" kısmında akik taşının mizacının soğuk ve kuru olduğu, en iyisinin Yemen'den gelen akik olduğu bilgilerinin yanında akiğin fakirliği giderdiği, kalbe kuvvet verdiği bilgileri de yer almıştır. Aristoteles'ten alıntılarının bulunduğu "tezyil" bölümünde de akiğin Ürdün sahilinde bulunduğu, iyisinin sarı ve kırmızı olduğundan bahsedilmiştir. Yine bu bölümde de akikten yüzük taşıyan kişinin düşmanlıktan kaynaklanan öfkesinin dineceği ve neşeli olacağı, ezilip dişlere sürüldüğü takdirde dişlere parlaklık verip ağız kokusunu gidereceği, yakılması durumunda külünün iç sıkıntısına, göze ve kalbe iyi geleceği gibi bilgiler anlatılmıştır.

Yrd. Doç. Dr. Fatma S. Kutlar'ın kaleme aldığı Ahmed-i Bicân'ın Manzum Cevâhir-nâmesi'nin 83. sayfasında akik hakkında:

Akik hakkında:

Her ki götürse 'akiki söyle kim
Kibri terk ide ola nefsi halim
Kazıyup sürsen dişe kanın keser
Ra'îha komaz ağızda bil püser

"her kim götürse tekebbürlüğün gidere halim ü'n-nefs eyleye ve bir kimsenünağzı kokar olsa bıçağıyla "akiki kazıyup bir mikdar dişlerine sürseler ağızınun rayıhasın gidere ve kanın kese"

Hassiyet-i 'Akik-i Yemeni

Her ki götürse akiki Yemeni
Kibri terk ide ola nefsi halim
Kazıyup sürsen dişe kanın keser
Ra'îha komaz ağızda bil püser

Fatma Sabiha Kutlar Oğuz ve Sibel Murad'ın ortak çalışması olan Yahyâ bin Muhammed Gaffârî'nin Cevher-nâmesi Yâkûtatü'l-Mehâzin fi Cevâhiri'l-Me'âdin'e, Nûshalarına ve Muhtevasına Dair¹³⁹ makalesinin 465. sayfasında akik hakkında aşağıdaki ifadelerle Yer verilmiştir.

Akik taşının anlatıldığı onuncu bâb akiğin sıfatının, madeninin ve nasıl oluştuğunun, türlerinin ayırt edici özelliklerinin ve kıymetinin, niteliklerinin anlatıldığı dört fasıldan oluşur.

¹³⁹ KUTLAR OĞUZ Fatma Sabiha ve MURAD Sibel, age, s. 432.

10- KEHRİBAR

Kehribar, çamgiller familyasından, bir çam türü olan ağaçlarının fosilleşmiş reçinesidir. Toplumlarda bazı süs eşya yapımında kullanılan açık sarıdan kıza kadar çeşitli renklerde yarı saydam, kolay kırılabilen ve bir yere gömüldüğü zaman ufak cisimleri kendine çekme özelliği kazanan bir fosildir. Baltık Denizi'nden (Rusya, Polonya) çıkarılan kehribar, yüzyıllardan beri kadınların süs eşyalarından en gözde sayılan taşlardan biri olarak benimsenmiştir. Parlaklık ve renk açısından onu hiçbir saydam taş ile kıyaslamak mümkün değildir. Kehribara yapışan fosilleşmiş böcekler, yabancı bitkilerin fazla oluşu, diğer taşlarda görülmeyen önemli özelliklerdendir.

Çok beğenilen bu süs eşyası yanında, kullanılan taşın içindeki böcek, yaprak ve çiçek kalıntıları hiçbir zaman bozulmayacak şekilde mumyalanmıştır. Bunlar eski devirler hakkında aydınlatıcı bilgilerin edinilmesine yardımcı olmaktadır. Kehribarda deterpenik reçine asitleri, rezenler ve biraz uçucu yağ bulunur.

Kehribardan çeşitli kadın eşyaları yanında, tespih ve ağızlık da yapılmaktadır. Eskiden uyarıcı ve antispazmodik olarak da kullanılırdı. Bugün ilaç olarak da kullanılmaktadır. Türkiye'de kehribar genellikle gösterişli tespih yapımında kullanılmaktadır.

Cevahirnamelerde Kehribar

Fatma Sabiha Kutlar'ın yazdığı Klasik Dönem Metinlerinde Değerli Taşlar Risale-i Cevahir-name¹⁴⁰ adlı kitapta kehribar hakkında aşağıdaki ifadeler yer almıştır.

Keh-rüba (kah-rüba):

Kızıla mayil olanı da bulunmakla birlikte iyisi şeffaf ve beyaza çalan sarı renkte bir cevherdir. Divan şirinde çekme özeliği, rengi ve tıptaki etkileri dolayısıyla yer alır.

¹⁴⁰ KUTLAR Fatma Sabiha, (2005), age, 39-40.

Özellikle yerekan (sarılık) tedavisinde ve kanı tutmada kullanılır. Yerekan hastalığına tutulmuş birinin boynuna kehribar asılmasının iyi geleceği inancına Revani'nin şu beytinde çerh ve güneş bağlamında işaret edilmiştir:

Keh-rüba takmaz idi hiç güneş boynına çerh
Havf-ı tığünle eger olmasaydı yerekan

Yine Sabit'in aşağıdaki beyitlerinde de kehribarın yerekan hastalığı ve kanla olan ilişkisine değinilmektedir:

Çeşm-i hışm ile nigah itse eger mercana
Keh-rüba gibi olur haste-i renc-i yerekan

Keh-rübaya nigh-i atıfet itse iima
Benzinün kanı gelüp kesb. ide reng-i mercan

Na'ili'nin şu beyitlerinde kehribarın "samanı ve samana benzer otları kendine çekme" özeliği hatırlatılır. İlk beyitte çok zayıflamış ve sararmış olduğu mübalağa yoluyla belirtilen aşık, her saman çöpünün istese kendisini kehribar gibi çekeceğini söyler. İkinci beyitte ise paşanın binlerce kafir kellesini samanyolu (kahkeşin) gibi sıralayabilmesi kılıcının kabzasının kehribardan olmasına bağlanır:

Erdi bir mertebeye za'f-ı ten-i zerd ü niziir
Kehrüba karın ider istese her kah bize

Kehrüba idi meger kabza-i tığün ki çeküp
Nice bin kafiri çün kahkeşin hoş geldün

Kehribarın iyisi beyaza yakın sarı renktedir. Ahmed-i Da'ı bir beytinde kehribarın renginden hareketle aşığın benzini kehribar, sevgilinin dudağını lal ve hatını ise kızıl renkli bir taş olan bicade olarak tasavvur eder. Cevahir-namelerdeki bilgilere göre lal, gamı gidererek insanın yüreğini ferahlatır, bicade ise sarılık hastalığından kurtarır ve uyku verir. Beyitte taşların bu özellikleri toplanmış fakat aksi bir durumun ifadesi için kullanılmış ve lal dudaklarla bicade renkli tüyleri gören aşık sıkıntılı, uyuyamayan ve benzi sarı biri olmuştur:

Leb-i la'lün görelî düşdi gözümde uyhu
Keh-rüba oldu beniz ol hat-ı bicadeyiçün

Semih Yeşilbağ'ın Muhibbi Divânı'nda Değerli Taşlar¹⁴¹ adlı makalesinde kehribar ile ilgili olarak;

Kehribâr (Keh-rübâ, Kâh-rübâ)

Kelime anlamı "saman kapıcı"dır. Bir yere sürtülerek ısıtıldığında elektriklenip saman, tüy, toprak gibi şeyleri çekme kuvvetine sahip kömür cinsinden bir madendir.

¹⁴¹ YEŞİLBAĞ Semih, age, s. 704.

Fosilleşmiş ağaç reçenesi olarak tanımlanabilen kehribar, özellikle çam ağacının reçenesinin zaman içerisinde değişimiyle oluşur. *Kıymetli Taşlar ve Metaller Kitabı*’nda El-kindî’den yapılan bir alıntıda nehir kıyısında yetişen bir ağaçtan kaynaklı bir zamk olduğu, ağaçtan suya düşüp katılaşarak zaman içerisinde denize ulaştığı, dalgaların onu sahile attığı, buna karşın toprağa düşen zamkın katılaşmayacağı bilgisine yer verilmektedir.

Altın sarısından kahverengiye ve kırmızıya kadar değişik renklerde olabilmektedir. Göz değmesinin zararını yok eder. Genellikle süs eşyası, mühür, düğme, tespih gibi nesnelerin yapımında kullanılan kehribarın en iyisi Mağrip ve Hindistan kehribarıdır. Mide rahatsızlıkları, verem, ateş yanığına iyi gelir. Yüreğe kuvvet ve ferahlık verir. Üzerinde kehribar taşımak burun kanamasını dindirir, hamile kadınların karnındaki çocuğu korur ve sarılık için de faydalıdır.

Kehribar, Muhibbi Divânı’nda rengi itibarıyla âşığın benzini tarif etmek için kullanılmıştır. Âşıklığın alâmetlerinden olan sarı yüz ile kehribar arasında benzetme ilişkisi kurularak âşıklığın en önemli belirtilerinden olan “solgun yüzlü olma hâli” somutlaştırılmıştır:

Yüzüme bak bilesin hâl-i ‘ışkum
Degüldür kehrübâ da böyle saru

Mehmet Kırbiyık’ın Bazı XVI. Yüzyıl Divanlarında Kıymetli Taşlar¹⁴² adlı çalışmasında kehribar ile ilgili olarak

Kehribar (Keh-rüba, Kah-rüba)

Sarmaşık taşı ve süksen de denilir. Ağaçların reçinelerinin toprak altında yüzlerce yıl basınç altında kalmalarıyla oluşmuştur. Bu taş sarı, yeşil ya da siyah olur. Sürmekle

¹⁴² KIRBIYIK Mehmet, age, s. 66.

ufak parçaları çekecek kadar elektriklenir. Strese iyi gelme ve kanın pıhtılaşmasını önleme özelliği vardır. Oltu taşı da bir tür kehribardır.

Şiirlerde çok az geçer. Parçaları çekici olma özelliği ve sarı rengi münasebetiyle kullanıldığı görülür.

Şu beyitte Zatı, "Sarı ve zayıf vücudumu beden sanmayın, bir samandır, yüzüm onun kehribarma yapıştı" diyor: · ·

Sanman beden durur ten-i zerd ü nizarumı
Bir kahdur yapışdı yüzüm keh-rübasına

Hayalı Bey de, dünya lezzetlerinden sakınarak kanaatle yaşayanın çehresinin kehribar gibi sararacağını ve söz konusu kıymetli taşın nesneleri çekip tutmasından hareketle riyazet ehlinin de iki cihana hakim olacağını dile getirir:

Çehreni eyler isen zerd riyazetle eger
Kapasın iki cihanı nitekim kah-rüba

Rumeysa Keskin Aslan'ın kaleme aldığı Celili Divanı'nda Değerli Taşlar adlı çalışmasının 327 sayfalarında kehribar ile ilgili olarak;

Altın sarısı, kırmızı ve kahverengi gibi renklere sahip olan kehribar, şairler tarafından rengi itibariyle genellikle sarı ile anılmaktadır. Beyitlerde çoğunlukla sarılık hastalığını veya benzin rengini belirtmek için kullanılmıştır. Akik insanın yüreğine ferahlık verir, mide ağrısına ve ateş basmasına iyi gelir. Hamile olan kadınların bebeklerini korur ve sarılık hastalığına iyi gelir.¹⁴³

Yerekân çeşm-i kehrübâ mührü
Eşk-i hûnin 'akikden tesbih

"Sarılık hastalığı, kehribar gözlü boncuktur. Kanlı gözyaşı akikten tespihtir."

Kehribar taşı "sarı, yeşil ya da siyah renkte olur". Şair bu sebeple sarılık hastalığı ile kehribar taşı arasında bir renk ilgisi kurmuştur. Akik taşı ise genellikle açık kırmızı renktedir. Bundan dolayı şair kanlı gözyaşlarını akik taşına benzetmiştir. Necâti Bey de *Divan*'ında akik taşı sevgilinin dudağının benzetileni olarak yani kırmızı rengi itibariyle kullanır.¹⁴⁴

Sibel Murad, Rumeli Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi'nde yayınlanan "Mütercimi Meçhûl Bir Cevâhir-nâme Risâlesi"¹⁴⁵ adlı makalesinin 245 sayfalarında kehribar hakkında;

¹⁴³ YEŞİLBAĞ, Semih. (2019), age, s. 700.

¹⁴⁴ ÇAVUŞOĞLU, Mehmed. (2017), age, s. 180.

¹⁴⁵ MURAD Sibel, "13. Mütercimi Meçhûl Bir Cevâhir-nâme Risâlesi" Rumeli Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi.

On ikinci cevher olarak anlatılan kehribar taşı, sarı ve şeffaf olup Bulgar illerinin yakınındaki denizlerde bulunur, deniz dalgalandıkça sahile çıkarmış. Özellikleri arasında kanlı ishali kesmesi ve üzerinde taşıyan kişiye faydalı olması, yakılıp yağ ile karıştırıldıktan sonra iltihaplı yaralara merhem şeklinde sürüldüğünde faydalı olacağından bahsedilmiştir. "Tekmil" bölümünde kehribarın Rum cevizi denilen bir ağaç zamkı olduğu söylenmiştir. Bazılarına göre ise sığır derisinde bulunan tutkal gibi yapışkan bir maddedir; ancak müellife göre bu doğru değildir. Çünkü zamk gibi nesnelerin samanı toplama özelliği yoktur.

Cevher, damıtıldığında kokusu petrol dedikleri yağa benzer ve tortusu zift gibi olur. Tabiatı sıcak ve kuru olarak açıklanan kehribarın felç hastalığına, baş ağrısına, bademcik iltihabına faydalı olduğu ve kanı dindirdiği, verem hastalığına ve idrara çıkma zorluğuna iyi geldiğinden söz edilmiştir. Kehribarın bir yerde buhar edilmesi halinde vahşi hayvanları kaçıracı özelliği vardır. Bu bahiste mütercim İbni Sinâ'dan alıntı yaparak yarım dirhem kehribarın soğuk su ile içildiği takdirde iç sıkıntısına, kan tükürmeye ve kusmaya fayda sağladığı bilgisini aktarmıştır. "Tezyil" bölümünde tabiplerin kehribar ile ilgili verdiği bilgiler yer alır. Beyaza dönük sarı renkli bir taş olan kehribar samanı çeker ve üzerinde taşıyan kişiler için faydalıdır, kanlı çıbanlara, sarılık hastalığına yararlıdır.

Yrd. Doç. Dr. Fatma S. Kutlar'ın kaleme aldığı Ahmed-i Bicân'ın Manzum Cevâhir-nâmesi'nin 83. sayfasında kehribar hakkında:

Kehribar hakkında:

Hafakan ü yerekkana ey sirac
Hem verem derdine andandur 'ilac

"vereme ve yerakana ursalar hoş ola"

Hassiyet-i
Kehribar

Sarılık düşen
kişiye kehribar
Dafi'-i nafi'dür
ol her bar
Suya koyup
[anun] içsün
suyını
Ta [ki] görem
dirse rahat
ruyını
Hafakan ü
yerekkana ey
sirac
Hem verem
dine
andandur 'ilac

11- ZEBERCET

Zebercet, Peridot (yılantaşı), olivin mineralinin bir çeşidi sarı yakuttur. Peridot ismini Yunanca *peridona* (bolca vermek) kelimesinden alır. Halk arasındaki diğer ismi "yılantaşı"dır. Bazen "beril" olarak isimlendirilse de, (beril) Berilyum içeren farklı bir taş grubundandır.

Peridot parlak sarı-yeşil renktedir. Mineraldeki demir oranı taşın renginin tonunu belirler. Özellikle altınimsı yeşil ve koyu yeşil olanları daha değerli sayılır. Bu renklerdeki taşlarda kahverengi-yeşil olanlara oranla daha az demir vardır. Pek sert olmayan peridotun sertliği Mohs skalasında 6,5-7 arasındadır.

Her ne kadar olivin çok rastlanan bir mineral olsa da, değerli taş olarak kullanılabilecek peridot az bulunur. Zebercet klasik dönemden beri mücevhercilikte kullanılmaktadır. İlk kaynağı Kızıldeniz'deki Zebercet Adası'dır. Bu nedenle taş peridot ismiyle de anılmaktadır. Taşın sahibine başarı, iyi şans ve barış getireceğine inanılır.

Cevahirnamelerde Zebercet

Remzi Demir ve Mutlu Kılıç'ın ortak olarak kaleme aldıkları Cevahirnameler ve Osmanlılar Dönemi'nde Yazılmış İki Cevahirname adlı çalışmada zeberced hakkında;

"Zeberced: Bunun tabi'atı bârid-yâbisdir; şekilde zümürüde benzer; amma levni bir mikdâr beyaza mâ'ildir. Zümürüdün hâssası bundan çokdur; lâkin zebercedde bir hâssa vardır ki zümürüd de yoktur.

Hâssa: Zebercedi hamr içine koşalar, hamrın keyfiyyetini tebdil idüb sirke ider. Eğer zebercedden bir denk mikdânı sahk idüb içseler, kalbe kuvvet virüb, gözün nurunu ziyâde ider".

Rumeysa Keskin Aslan'ın kaleme aldığı Celili Divanı'nda Değerli Taşlar adlı çalışmasının 328 sayfasında zebercet ile ilgili olarak;

Zebercet

Zebercet, zümrütten daha açık bir yeşil renkte olup onun kadar değerli olmayan bir süs taşıdır. Divanlarda genelde yeşil renginden dolayı hat, felek ve tâk gibi kelimelerle bir arada kullanılır. Bu taşın göze ve eğer yenilirse cüzzama da iyi geldiği düşünülmektedir.

*Encüm degül sipihride kim zer-i nâbla
Nakş oldu nâm-ı 'ışk nigîn-i zebercede*

“Gökyüzündeki yıldız değildir. Aşkın adı saf altınla zebercet yüzük taşına yazılmıştır.”

Zebercet taşı genel olarak renginden dolayı felekle bağlantılı kullanılır. Şair de gökyüzünü bu manada kullanmıştır. Şair aşkın adının altınla zebercet yüzük taşına yazıldığını ifade ederek aslında bu yüzüğü gökyüzüne ve yıldıza benzetmiştir. Aşkın adının yazılı olduğu zebercet taşı beyitte feleği karşılarken saf altın ise yıldızların sarı renkte parıldamasını karşılamaktadır. Şair bu kelimenin yazılışında bulunan noktaları yıldızlara benzetmiştir.

Fatma Sabiha Kutlar Oğuz ve Sibel Murad'ın ortak çalışması olan Yahyâ bin Muhammed Gaffârî'nin Cevher-nâmesi Yâkûtatü'l-Mehâzin fî Cevâhiri'l-Me'âdin'e, Nûshalarına ve Muhtevasına Dair¹⁴⁶ makalesinin 465. sayfasında zebercet hakkında aşağıdaki ifadelerle Yer verilmiştir.

Dördüncü bâbı oluşturan zeberced bahsi zebercedin sıfatı, madeni ve oluşumu, özellikleri hakkındaki üç fasıldan meydana gelir.

Mehmet Kırbıyık'ın Bazı XVI. Yüzyıl Divanlarında Kıymetli Taşlar¹⁴⁷ adlı çalışmasında zebercet ile ilgili olarak

Zeberced

Sarı ve açık yeşil renkli bir taştır. Başlangıçta zümrüt iken, sıcaklık azlığından tamamen olgunlaşmadan bağlanarak ortaya çıkmıştır. Bu süs taşı, tezhib sanatında aharlı kağıdın üzerindeki pürüzleri gidermeye yarayan mühre yapımında da kullanılmıştır.¹⁴⁸

Divanlarda yeşil rengi dolayısıyla felek, tak ve hat ile ilgili benzetmelerde yer alır. Bu benzetmelerin çoğu çarh-ı zeberced, tak, zeberced, hatt-ı zeberced gibi terkip halindedir.

Sevgilinin atının tırnağı, aşğın sinesinde öyle bir yara açmıştır ki gövermiş hali ve kavisli görünümü ile zeberced taka benzetilmiştir:

¹⁴⁶ KUTLAR OĞUZ Fatma Sabiha ve MURAD Sibel, age, s. 465.

¹⁴⁷ KIRBIYIK Mehmet, age, s. 73.

¹⁴⁸ KUŞOĞLU, Mehmet Zeki . age, s. 166.

Sümm-i semendinin yiri sinemde ey sanem
Benzer harab deyrde tak-ı zebercede

"Cenab-, Hakk.İn .kudret elinde~ kalemle, zeberced gibi yeşil feleğe altın madeniyle
dal harfi yazıldı" denirken, gökyüzünde hilalin görüldüğü anlıyoruz:

Kalem-i sun'-ı Huda ile yed-i kudretle
Zer ile çarh-ı zebercedde yazıldı dal

Mutlu Melis Özgeriş'in Değerli Taşlar Yönünden Ahmet Paşa Divanı¹⁴⁹ adlı
makalesinde zebercet ile ilgili olarak;

Zeberced

Zümrüd nevinden meşhur bir cevherdir. Yeşil renkli bir taştır ve başta felek, bahçe olmak üzere çeşitli tasvirlerde özellikle renk yönüyle kullanılır. Hararet azlığından dolayı zümrüt olamayan ve değerce zümrüitten aşağı olan zebercedin az bulunduğu, İskender'in hazinesindeki cevherlerden biri olduğu söylenir. Göze iyi geldiği, cüzzamlı biri yemeyi adet edinirse bu illetten kurtulabileceği belirtilir.

Ahmet Paşa Divanında zeberced taşı, tâk-ı zeberced, taht-ı zeberced, dürc-i zeberced ifadeleriyle yer alır. Aşağıdaki beyitte güneş ışınlarının her yere yayıldığı belirtilirken dürc-i zeberced ile Güneş, cevâhir ile de Güneş ışınları anlatılır. Toprak üzerindeki her

¹⁴⁹ ÖZGERİŞ Mutlu Melis, age, s. 318-319.

şey toprağın hazinesidir ve Güneş ışınları üzerine gelince mücevher kutusu açıldığında değerli taşlar nasıl parlıyorsa öyle parlar, kıymetli görünür:

Kuş açıp dürc-i zebercedden cevâhir dökdi kim
Hâk gencin eyleye gencîne-i cevher Güneş

Gül bir sultan gibi zebercedden taht üzerinde başına yapraklardan cevahirli taç giyer ve başına parlak inciler saçılır. Gülün yeşil bir zemin üstündeki duruşu zeberced tahtta oturan padişah izlenimi verir:

Gül taht-ı zebercedde giyip tâc-ı murassa
Başına nisâr etti havâ lü'ü-i lâîlâ

Eskilere göre gök tabakası, felekler dokuz kattan oluşur. Şiirde tâk-ı zeberced tabiriyle yeşil gökyüzünün bu dokuz kat oluşuna göndermede bulunulmuş ve feleklerin birbiri üstünde yay şeklinde sıralanışı da sevgilinin kaşına şekil bakımından benzetilmiştir:¹⁵⁰

Zihî çekip kaşın yayın halâs-ı'tîr-i âh etsem
Dokuz tâk-ı zebercedden tutarlarsa siper küynür

Fatma Sabiha Kutlar'ın yazdığı Klasik Dönem Metinlerinde Değerli Taşlar Risale-i Cevahir-name¹⁵¹ adlı kitapta zebercet hakkında aşağıdaki ifadeler yer almıştır.

Zeberced:

Yeşil renkli bir taştır. Başta felek ve bahçe olmak üzere çeşitli tasvirlerde kullanılır ve bu teşbihlerde benzetme yönünü renk oluşturur. Taşın başka hasaları dolayısıyla yer aldığı herhangi bir beyit belirlenememiştir. Aşağıdaki beyitlerde Ahmed Paşa, İbni Kemal ve Yahya Bey'in beyitlerinde feleğin, Şeyhoğlu'nda çimenliğin; Ahmed-i Da'i'de ise baharda ab-ı hayata dönen suların, içinde yosunlar ve çevresinde çimenler bulunan bir arktan akarken oluşturduğu görüntü zebercede benzetilerek tasvir edilir:

Kufi açıp dürc-i zebercedden cevahir dökdi kim
Hak küncin eyleye gencine-i cevher güneş

Kurdı dilab-ı zeberced sebze-zarımnda felek
Oldı zerrin kı1ze yılduzlar o dı1lab üstine

Bir çını sifiil içre karanfüller açıldı
Bu çarh-ı zebercedde degül encüm-i şehla

Zeberced-ber-zeberced ferş döşenmiş
Gülistan künbedi çevre kışanmış

Bınarlar çevresi yaşı! gülistan
Zeberced arg içinde ab-ı hayvan

¹⁵⁰ ONAY, A. Talat, age., s. 192.

¹⁵¹ KUTLAR Fatma Sabiha, (2005), age, 26-31.

12- YEŞİM

Yeşim, yüzyıllar boyunca mücevherat ve küçük heykel yapımında kullanılmış, en çok yeşil renkte bulunan sert, kıymetli taş. En kıymetlileri *zümrüt yeşimi* ve *Burma yeşimi*dir.

Yeşim doğada küçük parçalar halinde bulunur. Jadeit nefritten daha nadirdir ve daha değerlidir. Her ne kadar yeşim binlerce yıldır bilinse ve kullanılsa da, yeşim olarak anılan taşların aslında iki farklı mineral türü olduğu ancak 1863'te keşfedilmiştir. Yeşimin sertliği Mohs sertlik skalasında 6,5 - 7,0 arasında yer almaktadır.

En çok yeşil ve tonları renge sahip olması yanında, mücevher olarak kullanıldığında siyah, gri, kırmızı, mavi renkleri yeşime özel adlar kazandırır. Yeşim, Doğu Asya, Güney Asya ve Güneydoğu Asya sanatında süs amaçlı kullanımıyla iyi bilinir.

Yeşimin bir sanat ham maddesi olarak kullanılması onun birbirine sıkı kenetlenmiş kristal yapısından ileri gelir. Bu özelliği, yeşime çok ince oyma işçiliği yapılmasına imkân sağlar. Mermerden çok sert olduğu için iklim şartlarına dayanıklıdır.

Yeşim, "imparatorluk mücevheri" olarak kabul edilirdi ve iç mekan dekoratif ürünlerinden yeşim cenaze kıyafetlerine kadar birçok faydalı ve törensel nesne yapmak için kullanılırdı. Parlak zümrüt yeşili, lavanta, pembe, turuncu, sarı, kırmızı, siyah, beyaz, neredeyse renksiz ve kahverengi renkleriyle Jadeit, yaklaşık 1800'den sonra Burma'dan Çin'e çok miktarda ithal edildi. Canlı beyazdan yeşile değişen çeşidi, balıkçıl kuşunun tüylerine benzemesi nedeniyle *fei cui* veya balıkçıl yeşimi olarak tanındı. Bu tanım daha sonra kayanın bulunduğu diğer tüm renkleri kapsayacak şekilde genişletilir. Hızla nefrit kadar popüler oldu ve Çin Hanedanlığı aristokrasisinin gözdesi oldu; bilim insanları ise nefrite (beyaz yeşim veya Hetian yeşimi) hala güçlü bir bağlılık duyuyor ve bunu asilzadenin sembolü olarak görüyorlardı.

Cevahirnamelerde Yeşim

Fatma Sabiha Kutlar'ın yazdığı Klasik Dönem Metinlerinde Değerli Taşlar Risale-i Cevahir-name¹⁵² adlı kitapta yeşim hakkında aşağıdaki ifadeler yer almıştır.

Yeşim:

İranlıların "yeşim" veya "yeşb/yeşp" dedikleri bu taşın adının Farsça'ya Türkçe'de şimşek anlamına gelen "yeşin" kelimesinden geçtiği kaynaklarda belirtilmiştir. Ayrıca "yede, yada, yat, yad, yasıb, kaş, büt, yağmur taşı, galebe taşı" gibi adlarla anılan taşlarla kastedilenin de yeşim olduğu vurgulanmıştır. İslamiyetin kabulünden önce de hayatlarında önemli bir rolü olan yeşimle ilgili birçok efsaneye sahip olan Türkler ise onu özellikle, yağmur kar ve dolu yağdırmak için kullanmışlardır. İslamiyeti kabul ettikten sonra da bu inanış ve uygulamaları, bırakmamış: yeni dinle uzlaştırmaya çalışmışlardır. Edebi örneklerde de taşın bu özelliğini hatırlatmak amacıyla yapılan

¹⁵² KUTLAR Fatma Sabiha, (2005), age, 37-38.

telmihler yer alır. Mesela Necati Bey'in gazelinin bir beytinde can ülkesine kirpik okları yağdıran gamzeler, sihirle yağmur yağdıran Tatar'a benzetilirken yeşim taşına ilişkin inanıştan söz edilmektedir:

Gamzeler kim can iline tir-i müjgan yağdurur
Benzer ol Tatar kim sihr ile baran yağdurur

Nev'i-zade Atayi'nin bir beytinde ise, içenleri sihir yaparmış gibi ağlatan şarap kadehinin cevherinin seng-i yada (yeşim) olmasından şüphelenildiği görülür:

O sagar ki sihr eyler aglatmada
Meger cevheri oldı seng-i yada

Yanında yeşim götürenin düşmanlarını yeneceğine inanılır. Bu sebeple kimi taşlar gibi yeşime de "galebe taşı" denir. Aşağıdaki İbrahim bin Bali'nin ve Nefi'nin şiirlerinden alınan beyitlerde taşın bu özeliği hatırlatılır:¹⁵³

Bu seng-i yeşbi ger götürse adem
Savaşda kimseanı yenmeye bir dem

Şemsiri ki ebr-i çemen-ilra-yi zaferdür
Seng-i yede-i nusret ana seng-i fesandur

Za'ifi'nin verdiği bilgiye göre yedi renk yeşim vardır, ama beyazı ve yeşili diğerlerinden üstündür. Cem Sultan'ın şu beytinde yeşil renkli yeşimden söz edilir:

Ellerinde yeşm-i ahdar la'l-i ahmerden kadeh
Her kim içer ol kadehden mest-i cavidandur

Remzi Demir ve Mutlu Kılıç'ın ortak olarak kaleme aldıkları Cevahirnameler ve Osmanlılar Dönemi'nde Yazılmış İki Cevahirname adlı çalışmada yeşim hakkında;

¹⁵³ ONAY, Ahmet Talat (1992), age, s. 436.

On İkinci Bâb Yeşimi Bildirir

Kâşgar ile Hıtây beynindeki Hoten nahiyesinde bir ırmak vardır ki suyu Andicân şehrine gider. Yeşimin ma'deni ol ırmaktan gayn (yerde) yokdur ve yeşimin yedi rengi vardır: Ak ve zeyti mâ'adâ renklerin bunlar a'lâsıdır. Ve mübarek bir taşdır ki hükemâ onu cevhere beraber (salmışlardır) ve Hıtây'ın kibân yeşimsiz kemer bağlamazlar. Ve üzerinde yeşim bulunmayan kimseye hürmet etmezler. Ve Hıtây diyârında yeşimin aziz olmasına sebep, onda yıldırım çok olurmuş. Yeşimi üzerinde götüren kimse, yıldırım şerrinden ve tâ'ûndan emin olur. Ve illeti bevâsire mübtelâ ise def olur. Ve sanlu illetini def eder ve kalbe incilâ ve güşâyış ve ferah verir.

Ve Allâhu a'lem bi's-sevâb.

İşbu cevâhîr-nâme-i girânbahâ sâye-i ma'ârifvâye-i cenâb-ı cihândârîde Takvimhâne-i Âmire nezâret ve ruhsatiyle litografya mucidi Kayolzâde Tab'hanesi'nde tab ve temsil kılınmıştır.

Sibel Murad, Rumeli Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi'nde yayınlanan "Mütercimi Meçhûl Bir Cevâhîr-nâme Risâlesi"¹⁵⁴ adlı makalesinin 246 sayfalarında yeşim hakkında;

Yeşim taşının anlatıldığı bölüm on sekizinci sırada yer alır. Yeşim taşının siyah, beyaz ve yeşil renkte olduğu ve en iyisinin yeşil renkli olduğu bilgisi verildikten sonra cevherin gök gürültüsü ve yıldırımdan, mide sıkıntılarından insanları koruduğu, bu taşı bulunduran kişinin insanlar içinde kabul gördüğü söylenmiştir. Yeşim taşının yıldırımdan koruyucu özelliğinden ötürü minarelerin başına konulduğu, nazardan, sihirden koruduğu, kanamalara, bademcik iltihabına, iç sıkıntısına iyi geldiği de verilen bilgiler arasındadır. Ayrıca taşı üstünde bulunduran kişinin savaş ve kavgada düşmanına galip geleceği bilgisi Aristoteles'ten aktarılmıştır.

Ahu Cavlazoğlu Davulcu'nun kaleme aldığı Dürr-i Mekkûn'da Değerli Taşlar Üzerine¹⁵⁵ adlı çalışmada;

¹⁵⁴ MURAD Sibel, age, s. 246.

¹⁵⁵ CAVLAZOĞLU DAVULCU Ahu, age, s. 34.

Ahmet Bîcan iki eserinde yeşim taşından bahsetmektedir:

“Yeşim bir taşdur. Anı her kim götürse yıldırım aña inmeye. Hıta kavmi anı götürürler. Anda yıldırım çok iner olur ...”

“Hasiyyet-i Yeşim
Yeşimüñ hasiyeti feth ü zafer
Böyle verdiler fikâh andan haber
Kim götürmesine anuñ talib olur
Dâ‘imā a‘dāsına gālib olur”.

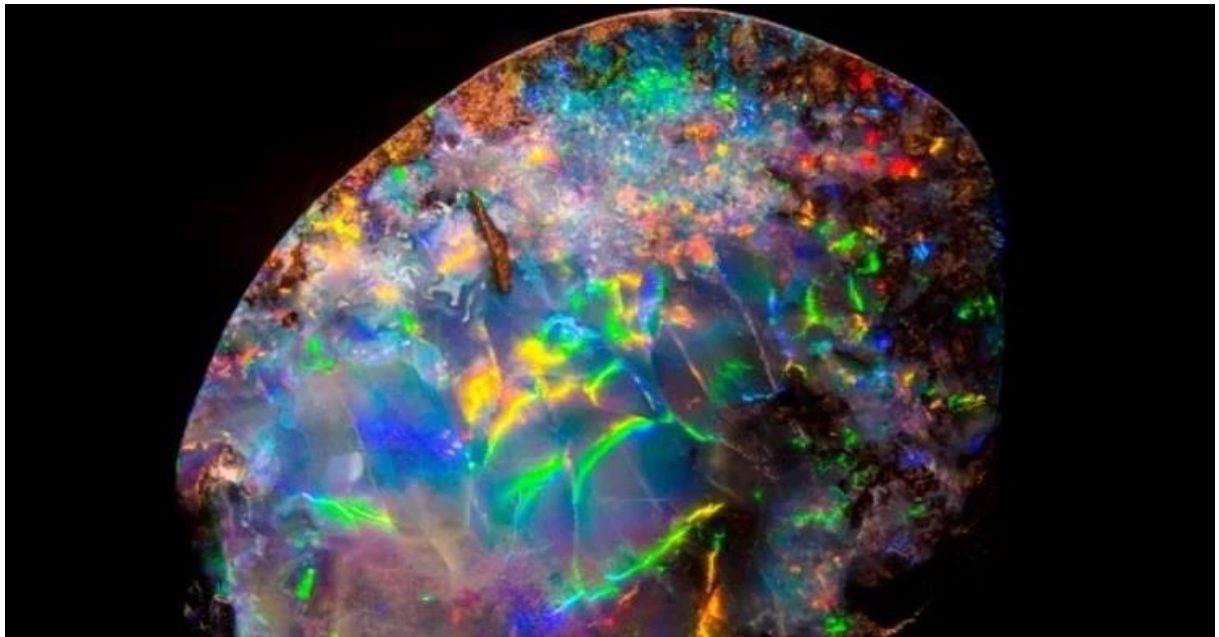
Fatma S. Kutlar'ın İki Türkçe Cevâhir-nâmeye ve Cevherlerin Etkilerine Dair¹⁵⁶ adlı çalışmasında yeşile ilgili “Cevahir-Name-i Sultan Muradi” adlı çalışmada şu satırlara yer verilmiştir.

Risale-i Cevahir-name

On ikinci bâb yeşim nedir onu beyan eder: Yeşim kutlu bir taştır. Yıldırım ve tâ'ûn (veba) şerrinin yok edilmesine olan yararı da açıktır. Hafakân rencini (yürek çarpıntısı hastalığı) tümüyle giderir. Yeşim taşıyan kişi bevâsîr (basurlar) rahatsızlığından kurtulur, bahak ve barasi rahatsızlığından korunur. Bu kişilerin yüzünün rengi daima kızıl, canlı olur.

13- PANZEHİR TAŞI (OPAL)

Panzehir taşı, antik ve klasik dönemlerde zehirlenmelere karşı koruyucu olduğuna inanılan özel bir taş veya kütledir. Türk Dil Kurumu'na göre, antilop gibi bazı hayvanların midesinde oluşan ve zehri önleyici etkisi olduğuna inanılan kütle için kullanılan bir terimdir

¹⁵⁶ S. KUTLAR Fatma, (2008), age, s. 127.

Panzehir taşı, tarih boyunca zehirlenmelere karşı koruyucu olduğuna inanılan, genellikle hayvanların midesinde oluşan kütle veya taş türüdür. Bugün bilimsel açıdan gerçek bir panzehir değildir, ancak kültürel ve tarihî açıdan büyük önem taşır.

Hayvanların sindirim sisteminde biriken mineral veya organik maddelerden meydana gelir. Bu taşın zehirli yiyecek veya içecekleri etkisiz hale getirdiği düşünülürdü. Cevher-nâme türü eserlerde "panzehir taşı" sıkça anılır; özellikle hükümdarların sofralarında zehirlenmeye karşı koruyucu olarak bulundurulduğu rivayet edilir. "Bezoar taşı" adıyla bilinir; kraliyet sofralarında zehirlenmeye karşı kullanılmıştır.

Cevahirnamelerde Panzehir Taşı (Opal)

Remzi Demir ve Mutlu Kılıç'ın ortak olarak kaleme aldıkları Cevahirnameler ve Osmanlılar Dönemi'nde Yazılmış İki Cevahirname adlı çalışmada panzehir hakkında;

Yedinci Bâb Pâd-Zehr-i Hayvâni(yi) Bildirir

Ma'lûm ola ki pâd-zehr-i hayvâniyi, hükemâ-yı mütekaddimin ve müte'ahhirin mübarek tutub ve çok medh etmişlerdir ve ismini "Mâddetü'l-Hayât" demişler.¹⁵⁷

Bir kimse haftada altı kırat pâd-zehr yese, Hakk Te'âlâ ona 'ömr-i tabî'i ihsan eder ki 'ömr-i tabî'i dedikleri yüz yirmi yıl yaşamaktır. Ve cemi' emrâz-ı cismâniyyeden halâs ola ve onun için pâd-zehr demişler ki cemi' zehri' ve zehirli yemişleri def edib halâs eder. Ve pâd-zehr gören kimse, halkın gözüne şirin görünüb, kimseden havf etmeye ve düşman ona zafer bulmaya ve ısıracı olan canavarlardan emin ola.

¹⁵⁷ Pâd-zehrin iki türü bulunmaktadır; biri madeni, diğeri ise hayvanidir; burada sadece hayvani türü anlatılmıştır.

Ve bu pâd-zehr ol kadar hâssa gizlemiştir ki ta'rif mümkün değildir. Bu pâd-zehri yemenin tariki, taş üzerinde gül suyuyla ezib, parmak ucuyla dili üzerine koyub, boğazına götür; amma dişine değdirmeye. Zirâ dişe değdirmek fenadır. Ve pâd-zehr-i hayvânî dağ keçisinin iç yağından hâsıl olur. Ol keçiye "Pâd-zehr" derler ve bu hayvan, gerçi her dağda vardır, amma müşk-i âhû, Hatâ diyarına mahsûsdur.

Pâd-zehr-i hayvanı dahi Şebânkâre keçisine mahsûsdur ki Şi-râz'ın a'zam vilâyetidir. Ve şöyle meşhurdur ki ol pâd-zehri olan dağ keçisi muhallasadan gayrı hiç nesne yemez ve delil bu ki hiçbir pâd-zehr yokdur ki onda muhallasa olmaya. Elbette onda muhallasa ağacından bulunur ve bu pâd-zehr-i hayvanı ve mûmyâ dedikleri, Şebânkâre Dağı denilen mahalle mahsûsdur ki gayrı yerde bulunmaz. Mumyâ dahi dağ-ı mezkûreye mahsûsdur. Ve ol dağda bir mağara olub, ol mağaranın dâ'im tavanından birer damla mûmyâ damlar imiş. Şöyle ki bir senede altı yüz dirhem ya eksik yâhûd daha ziyâde hâsıl olurmuş. Ve onun hâssaları pek çokdur. Meselâ bir kimse havf etse yâhûd yüksek bir yerden düşse veya ondan düşüb zahmet ve meşakkat görse, nısf dirhem mumyayı su içinde ezib, ol kimseye içirilse, hemen sıhhat bula. Kemiği kırılmış olan kimseye bu mumyadan içirilse, ol zedelenmiş olan kemik hemen sahih ve bütün ola.

Ve bu zikr olunan mağara senevi olarak miriden mukâta'aya zabt olunurmuş. Ve bu ta'rif olunan pâd-zehr-i hayvânî, her keçide bulunmayıb, yüz aded keçi zebh olunmuş ise ancak beş altısında bulunurmuş. Ve hangi keçinin yağında pâd-zehr var ise, ol keçi gayet zayıf olub, şöyle ki seyyâdlar ol keçiye avladıklarında, zayıf olduğundan, karnında pâd-zehr olduğunu bilib, hemen boğazlayıb, karnını yarıb, yağından çıkarıb, ağızlarına korlarmış. Zirâ sıcak olunca yumuşak olur imiş.

Rivayet olunur ki bazan seyyâdlardan fakir olanı gidib, damını kurub, nâgehân zikr olunan hayvan tuzağa gelib, görmeyib, “İzâ câe al-kadâ a’mâ el-basar mantûkunca dâ’im belâya giriftar olub, onun karnındaki yağında iki yüz altın kıymeti hâlis pâd-zehr olub, fakir olan seyyâd bu yüzden ölülmüş. “Tu’ti el-mülk men teşe”

Ve onun kıymeti budur ki evâ’ilde Sultân Şâhruh zamanında, yirmi miskâl olan pâd-zehrin kıymeti iki bin netke-i şâhruhidir. İki veya üç miskâl olursa pek çok kıymeti yokdur. “Netke” dedikleri akçedir.

Vilâyet-i Şebânkâre’de bir takım kimseler pâd-zehr-i hayvanının amelisini işlerlermiş. Bu sûretde amelisiyle aslisini fark müşkildir. Tarihi, ikisini taş üzerinde ayrıca su ile ezeler, eğer ak olursa asli, yeşil olursa amelisidir. Farkı bu suretledir.

Sibel Murad, Rumeli Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi’nde yayınlanan “Mütercimi Meçhûl Bir Cevâhir-nâme Risâlesi”¹⁵⁸ adlı makalesinin 243. sayfasında panzehir hakkında;

Üçüncü olarak anlatılan firuzenin hangi koşullarda ve özelliklerde ne kadar kıymetinin olacağı yine ölçü birimleriyle açıklanmıştır. “Hâssiyyet” bölümünde firuzenin nazara ve göz rahatsızlıklarına iyi geldiği, gözle ilgili devalara katıldığında göze parlaklık verip uykusuzluktan kaynaklanan göz sorunlarına karşı yararlı olduğu, firuzeye bakan kişinin gününün neşe ve mutluluk içinde geçeceği, firuzeyi üzerinde taşıyan kişinin düşmanına üstün geleceği gibi bilgiler bulunmaktadır. “Tekmîl” bölümünde firuze taşının tıbbi etkilerinden ve soğuk mizaçlı olduğundan bahsedilmiştir. Cevher, akrep sokan kişiye çok az içirildiğinde bile hayvanın zehrini bertaraf etmekte ve içen kişiye asla zehir tesir etmemektedir. “Tezyîl” kısmında yine Aristoteles’ten firuze ile ilgili birtakım bilgiler aktarılır. Buna göre firuzenin iyisi hafif, mavi renkli ve güzel görünümlü olmalıdır. Firuze madeninin Horasan’da olduğu, firuzenin havanın rengine göre berrak ya da bulanık olduğu, ezilmiş parçalarının göze sürme olarak çekildiğinde göze faydalı olduğu gibi birtakım bilgiler nakledilmiştir. Başka bir alıntı da Hazreti Caferi’s-Sâdık’tan (ö. 765) yapılmıştır. Buna göre her kim firuzeden bir yüzük takarsa fakirlikten kurtulur.

Fatma Sabiha Kutlar Oğuz ve Sibel Murad’ın ortak çalışması olan Yahyâ bin Muhammed Gaffârî’nin Cevher-nâmesi Yâkûtatü’l-Mehâzin fî Cevâhiri’l-Me’âdin’e, Nûshalarına ve Muhtevasına Dair¹⁵⁹ makalesinin 465. sayfasında panzehir hakkında aşağıdaki ifadelerle Yer verilmiştir.

İkinci mahzenin dokuzuncu bâbı panzehir taşı hakkındadır. Bu bâbda panzehir taşı gibi hayvanattan meydana gelen diğer taşlar hakkında da bilgi verilir. Panzehir bâbının ilk dört faslında panzehir taşının ayırt edici özellikleri, madeni ve nasıl oluştuğu, çeşitleri ve kıymeti, nitelikleri anlatılır. Beşinci fasıl ise diğer hayvani taşlarla ilgilidir. Bu fasılda “mâr-mühre, har-mühre, mühre-i hurûs, sengi haraza, seng-i mesâne, mühre-i piristû” olmak üzere altı hayvani taştan kısaca bahsedilir.

¹⁵⁸ MURAD Sibel, age, s. 243.

¹⁵⁹ KUTLAR OĞUZ Fatma Sabiha ve MURAD Sibel, age, s. 465.

14- ALTIN

Saf halinde parlak, hafif kırmızıya çalan sarı renkli, yumuşak, sünek ve dövülgen bir metaldir. Altının parlak sarı rengi, asitlere karşı dayanıklılığı, doğada serbest halde bulunabilmesi ve kolay işlenebilmesi gibi özellikleri, insanların ilk çağlardan beri ilgisini çekmiştir.

Altın, parlak sarı rengi ve ışıltısıyla göz alan çok ağır bir metaldir. Üstelik kolay kolay tepkimeye girmeyen çok kararlı bir element olduğu için havadan ve sudan etkilenmez. Bu yüzden hiçbir zaman paslanmaz, kararmaz ve donuklaşmaz. Bir başka özelliği de saf haldeyken çok yumuşak olmasıdır; bu nedenle kolayca dövülerek biçimlendirilebilir. Altın bütün bu özellikleriyle tarih boyunca en kıymetli metallerden sayılmıştır.

Altın, tüm metallerin en dövülebilir olanıdır. Tek atom genişliğinde bir tel haline getirilebilir ve daha sonra kopmadan önce önemli ölçüde gerilebilir.

Cevahirnamelerde Altın

Yrd. Doç. Dr. Fatma S. Kutlar'ın kaleme aldığı Ahmed-i Bicân'ın Manzum Cevâhir-nâmesi'nin 83. sayfasında altın hakkında:

Altın hakkında:

Evvela altun götürse bir kişi
Gönli kuvvetlü olur hem cünbişi
Gökçek olur daima anda nazar
Cümle karına bulur feth ü zafer
Süzen-i zer birle beldürsen kulak
Bitmeye ol rahta dir bi'l-ittifak.

"her kim altını üzerinde götürse gönlünü ferah idüp canını şaz ider sürme eyleyseler gözi kavi eyler ve nazarın gökçek eyler ve altın iğne ile kulağı delseler yine kaynayup bitmeye..."

Fatma Sabiha Kutlar Oğuz ve Sibel Murad'ın ortak çalışması olan Yahyâ bin Muhammed Gaffârî'nin Cevher-nâmesi Yâkûtatü'l-Mehâzin fî Cevâhiri'l-Me'âdin'e, Nûshalarına ve Muhtevasına Dair¹⁶⁰ makalesinin 467. sayfasında altın hakkında aşağıdaki ifadelerle Yer verilmiştir.

Birinci bâb altındır. Altunun sıfatı, madeni, türlerinin birbirlerinden farkları ve kıymeti, niteliklerinin ele alındığı dört fasıldan oluşur. Bu bâbın üçüncü faslının başına "fasl" yazılması unutulmuştur. İÜ-423 nüshasında yer alan ve Farsça rubaiye kadar devam eden beyitler ve mensur kısım dâhil diğer nüshalarda yoktur. Bunlarda altın cevheri övülmüştür. Ayet iktibasına da yer verilen mensur kısımda ise dil oldukça külfetli, övgü abartılıdır.

15- MİNE TAŞI

Mine Taşı, doğal taşlar arasında mücevher ve süs eşyası olarak en çok tercih edilenlerden biridir. Antik çağlardan günümüze kadar çeşitli medeniyetler tarafından kullanılmış ve beğenilmiştir. Birçok farklı renkte ve yapıda bulunabilen mine taşı, görsel çekiciliği ve dayanıklılığı ile öne çıkar. Hem dekoratif amaçlarla hem de kişisel kullanımla mükemmel uyum sağlar.

¹⁶⁰ KUTLAR OĞUZ Fatma Sabiha ve MURAD Sibel, age, s. 467.

Mine taşının parlak ve renkli yapısı, doğallık ve canlılık katmak istediğiniz her yerde kullanılabilir. Kendine has desenleri ve renk tonları ile her bir parça benzersizdir. Bu taşın benzersizliği, kullanıldığı alana estetik ve özel bir dokunuş katmak isteyenler için idealdir.

Mine taşı sadece takı ve dekorasyon değil, aynı zamanda enerji dengeleyici özellikleri ile de bilinir. Bu doğal taşın yaydığı enerji, stresli anlarda rahatlama sağlar ve ruhsal dengeyi destekler. Bu nedenle meditasyon esnasında veya yoga yaparken mine taşı kullanımı oldukça yaygındır.

Mine taşı aynı zamanda bir şifa taşı olarak da kabul edilir. Çeşitli rahatsızlıklara karşı koruyucu özelliklere sahip olduğu düşünülen Mine Taşı, enerji çalışmaları ve terapi süreçlerinde de sıkça kullanılır. Hem fiziksel hem de ruhsal sağlık için destekleyici bu taş, her yerde yanınızda taşıyabileceğiniz küçük ve etkili bir yardımcınız olabilir. Mine Taşı, dayanıklılığı ve benzersiz desenleri ile bilinir. Ruhsal dengeyi teşvik edici özellikleri de vardır ve meditasyon gibi etkinliklerde kullanılabilir.

Cevahirnamelerde Mine Taşı

Mutlu Melis Özgeriş'in Değerli Taşlar Yönünden Ahmet Paşa Divanı¹⁶¹ adlı makalesinde mine ile ilgili olarak;

¹⁶¹ ÖZGERİŞ Mutlu Melis, age, s. 311-312.

Minâ

Âbgîne, âbgîne-i elvân, âbgîne-i sepîd, mine, sırça, zücâc-ı ebyaz gibi isimler verilen; yakut, zümrüd vs. cevherlere benzetilen mina, renkli cam anlamının yanısıra cevher manasında da kullanılır. En iyisi yeşil renkte, kadeh, yüzük vb. süs eşyasının yapımında kullanılan minanın Firavun'un yüzüğü olduğu da söylenir.¹⁶²

Divan şiirinde sıkça karşılaşılan mina, daha çok şarap şişesi, kadeh, kinaye yoluyla gökyüzü anlamlarındadır. Ayrıca telmih yoluyla Hz. Süleyman ile Belkis arasındaki olaya da göndermede bulunulur.

Ahmet Paşa divanına bakıldığında minanın çoğunlukla gökyüzü manasında kullanıldığı görülür. Renk bakımından gökyüzünün aldığı renkler lacivert ile mavidir ve gökyüzü tasvir edilirken mina benzetmesinden yararlanılır. Sevgilinin yanakları su gibidir ve mina renkli gökyüzünün suda ortaya çıkması gibi sevgilinin hattı da latif yanaklarında belli olur:

Lâtif olursa izârında tan değil hattın
Ki suda rûşen olur lâciverd-i mînâ-reng

Kâfûr, Uzakdoğu'da hekimlikte kullanılan, güzel kokulu, beyaz ve kuvvetli bir maddedir. Ferraş da Kâbe'yi temizleyen kişidir. Aşağıdaki beyitte her sabah ferraşların Kâbe'yi süpürmesiyle gökyüzünün hoş kokulu kafur tozuyla dolduğu anlatılırken burada geçen mina, Mekke ve Medine arasındaki bölgeyi de çağrıştırır:

Ferrâşların çaldığı cârûb ile her subh
Kâfûr gubâriyle dolar kubbe-i minâ

Ahmet Paşa şiirdeki kabiliyetinden bahsettiği beyitte, bir ah'ıyla Ay'ı ve Güneş'i yakabileceğini, şiirinin mina renkli gök kubbeyi nakş etmeye yeteceğini söyler:

Âh-ı Ahmed'den oda yansa kayırmaz mihr ü mâh
Hatt-ı eş'ârım çü nakş-ı günbed-i mînâ yeter

Güneş'in doğuşu ve bu esnada gökyüzünün aldığı renkler Güneş Kasidesi'nde resmedilirken mina-gökyüzü ilgisinden de yararlanılır:

Kûze-i yâkût ile pîrûze-gûn dolâbdan
Çarh-ı mînâ-rengi sîmâb itdi ser-tâ-ser

16- MİHENK TAŞI

Mihenk taşı, gümüş ve altın alaşımlarının kalitesini test etmekte kullanılan, düz, sert, ince pütürlü, siyah veya koyu renkli bir taştır. Bu amaç için çeşitli taşlar kullanılır, bunlar genelde kuvars veya bazalt tipi olur. Lidit (bazanit), çakmak taşı, arduvaz

¹⁶² ARGUNŞAH, M., 1999, age, s. 194.

(kayağan taşı), akik veya koyu renkli yeşim taşı da kullanılabilir. Mecazi anlamıyla mihenk taşı bir şeyin kalitesini belirlemek için kullanılan kıstas demektir.

Kalitesi kontrol edilecek cisim, mihenk taşına sürülünce taşın üzerinde metalin izi kalır. Metalde ne kadar altın olduğunu anlamak için altın oranı bilinen birkaç iğne ile kalitesi bilinmeyen cisim aynı mihenk taşının üzerine yan yana iz bırakacak şekilde çizilir. Eski çağlarda kullanılan bu yöntemde, metalik çiziklerin renklerinin karşılaştırması, saflık konusunda bir fikir verirdi.

Orta Çağlarda kullanılan bu yöntem aslında pek nicel bir yöntem değildi; kıymetli metal oranının belirlenmesi başka bilinen örneklerle karşılaştırmaya dayalıydı. Mihenk taşından ilk bahseden kaynak, MÖ 4. yüzyıldan kalma Arthasastra adlı Sanskritçe metindir. Roma tarihçisi Plinius da 1. yüzyılda yazdığı *Doğa Tarihi* eserinde, mihenk taşından bahsetmiştir

Cevahirnamelerde Mihenk Taşı

Mehmet Kırbiyık'ın Bazı XVI. Yüzyıl Divanlarında Kıymetli Taşlar¹⁶³ adlı çalışmasında mihenk taşı ile ilgili olarak

Mihenk (Mihek, Mehek, Meheng)

Altın ve gümüşün ayarını tespit etmek için kullanılan siyah sert bir taştır. Ayarı öğrenilmek istenilen maden önce taşın üzerine sürülür. Sürülen iz üzerine önce kezzap, sonra tuz ruhu sürülür. Mihenk taşının üzerinde beliren renge göre altın ve gümüşün ayarı tespit edilir.¹⁶⁴

¹⁶³ KIRBIYIK Mehmet, age, s. 71.

¹⁶⁴ KUŞOĞLU, Mehmet Zeki . (1994), age, s. 110.

Mihenik, beyitlerde altın ile gümüşün ayarını tespit etmede yardımcı olma özelliği dışında, siyah rengi sebebiyle bazı tasavvurlarda ve sevgilinin beni, saçını için benzetmelerde yer alır: Zati, mihek taşının altın ve gümüşün ayarını tespit etmeye yaraması sebebiyle, rengi bakımından sevgilinin miheke benzeyen benine altın gibi sararmış yüzünü sürmek istediğini tasarlar:

Hal-i siyahuna süreyin rıy-ı zerdümi
Sarraf lar zeri mihele servera sürer

Mehek, övülenin pak nazarı olarak kabul edilir ki burada yine bu taşın ayar tespit edebilme özelliğinden istifade edilmiştir:

Geldüm ki nakd-i ma'rifetüm sana arz idem
Zira ki beglerün nazar-ı pakidür mehek

Semih Yeşilbağ'ın Muhibbi Divânı'nda Değerli Taşlar¹⁶⁵ adlı makalesinde mihenik taşı ile ilgili olarak;

Altın ve gümüşün ayarını tespit etmek için kullanılan siyah sert bir taşıdır. Ayarı öğrenilmek istenen maden, bu taşın üzerine sürülür. Sürülen iz üzerine önce kezzap, sonra tuz ruhu sürülür. Mihenik taşının üzerinde beliren renge göre altın ve gümüşün ayarı tespit edilir.

Altın, gümüşün ayarını nasıl mihenik taşı belirlerse gerçek âşığı belirleyen de sevgilinin âşığa attığı taşlara, ettiğı eziyetlere, çektirdiğı cefalara âşığın gösterdiği sabır ile aşkıdan vazgeçmemesidir. En sabırlı âşık, en sâdik âşıktır. Cefâ ile mihenik taşı arasında her ikisinin de bir şeyin gerçek kıymetini belirleyici unsur olmaları yönüyle ilgi kurulmaktadır:

Döstüm 'ışkuñ gamından oldu ğehrem hem ğü zer
İmtihân kıl gönder olsun seng-i bî-dâduñ mehek

Zer gibi hâlisliğum bilmek dilerseñ iy perî
At cefâ sengini olsun ortamuzda ol mehek

Zer gibi pâk ayâr işkuñ ile olduğuma
Gönderüp seng-i cefâ atma mehek tecribüme

17- ANBER-İ EŞHEBİ

Risâle-i Cevâhir-nâme, mukaddime ve on iki baptan oluşan mensur bir eserdir. Sırasıyla elmâs, yâkût, la'l, zümürüd, incü, pîrûze, pâ-zehr-i hayvânî, anber-i eşheb, lâciverd, mercân, akîk ve yeşm bapları işlenir. Cevherlerin ortaya çıkması, elde edildikleri yer, türleri, renkleri, adları, yarar ve etkileri ele alınır

¹⁶⁵ YEŞİLBAĞ Semih, age, s. 704-705.

Amberin genellikle kül rengi ve nâhoş bir manzarasının bulunmasına ve makbul cinsinin de açık renkli (anber-i eşheb "ak amber") olmasına karşılık, bazı Uzakdoğu memeli hayvanlarının bir salgı bezinden elde edilen yarı sıvı haldeki misk fevkalâde siyah ve parlak bir görünümündedir.

Remzi Demir ve Mutlu Kılıç'ın ortak olarak kaleme aldıkları Cevahirnameler ve Osmanlılar Dönemi'nde Yazılmış İki Cevahirname adlı çalışmada anber-i eşhebi hakkında;

Sekizinci Bâb Anber-i Eşhebi Bildirir

Her ne kadar bu anberin bâlâda zikr olunan cevherlere pek de münâsebeti yok ise de, hâssası çok olması cihetiyle zikr olunmuştur.

Ma'lûm ola ki anber-i eşheb bir mumdur ki Bahr-ı Umman'da yıldızların hâssasıyla terbiye olur.

Ve Bahr-ı Ummân'ın nihayeti Mısır'a üç günlük mahalle kadar gelmiştir. Ve Zulümât ağzındaki Milk-i Yemen'in âhiridir ve onda nice cezireler vardır ki Bahr-ı Ummân'ın altı ay meyli Kutb-ı Şimal tarafına vâki' oldukda, ol cezireler susuz kalıb kururmuş ve altı ay dahi Kutb-ı Cenûb tarafına meyi ettikde, su tutarmış ve ol cezirede her dürlü ağaçdan hesabsız varmış. Ve bal arısı, denizin kumlarından çok imiş. Ol anlar ballar ve mumlar yapıb, su geldikde ballan suya yayılıb, mumları dahi denizin yüzüne gelib, ba'dehu Güneş'den ve Süheyl Yıldızlan'ndan renk ve hâssa ve koku alırlar imiş. Bahr-ı Ummân'ın dalgalarından fasla fasla anberler bulurlar imiş.

Hikâye: Bir takım bâzergân, gemi ile giderlerken, kaza ile gemileri Zulümât'a düşdü. Hele varta-i Zulümât'dan gemileri kurtulub, bir cezire kenarına geldiler. Onda bir büyük taş olub, bunlar câmelerini yıkayıb, ol taş serdiler. Esvâbları anber kokusuyla mu'attar oldu. Bildiler ki bu taş değil anber imiş. Beynlerinde taksim edib, gani oldular.

Ve dahi anber-i eşheb dört nev'dir: Şemmâme, haşhâşi, tabaka, fıstıki. Ve anber-i şemmâme müdevver olur. Yeşillik olmayan yerde üç dört günde behân çıkarır. Ak olur ve içi haşhaş tanesi gibi beyaz olur.

Ve haşhaşı olan nev'i dahi şemmâme gibidir. Amma ol tez behân salar. Ak olur.

Ve anber-i tabakanın dahi içi ak olur ve behân dahi tez çıkarır, şemmâme ve haşhaşı gibi; amma ol tabaka yukacık birbiri üstüne muhkem olur.

Amma fıstıki bu üç nev'den aşağıdır ve onun rengi fıstık içi rengi gibidir. Ve anber-i şemmâmenin Mekke-i Mükeneme'de on miskâli dört yüz altındır.

Ve dahi anberin hâssa ve fâ'idesi pek çokdur. Râyihası cümle râyihalardan a'lâdır. Ve dimağı nemnâk eder ve mâlihulyâyı ve sevdâyı def eder. Anberi üstünde götürse, halkın nazannda hürmetli ola ve göz ağnsı görmeye ve pirlere nâfi'dir. Ve dimağa ve ruha ve kalbe kuvvetdir. Ve mi'dede olan kâffe-i ilele nâfi'dir. Ve anberi koklamak ve

buhur etmek devanın ufunetini keser ve kesret-i isti'mâli kana hiddet verir. Islâhı sinkencebin ve ekşi ayvadır.

18- MIKNATIS TAŞI

Mıknatis taşı, sülfür yataklarından elde edilen ve sülfür yatakları da magmatik ortamlarda bulunan bir taş türüdür. Fal bakan kişilere enerji kazanmak için de zaman zaman mıknatis taşı kullanılır. Ama dış ülkelerde manyetit genellikle zihin açma çabaları için kullanılır.

Mıknatis taşı, sülfür yataklarında ve magnetik alanlarda sıkça bulunan bir taş türüdür. Mıknatis taşlarının içinde yüksek miktarda demir bulunduğu için çekim gücünü artırır. Mıknatis taşları, sülfür yataklarından çıkarılır ve sülfür yatakları da daha çok magmatik ortamlarda bulunur.

Mıknatis taşının sertlik derecesi itibariyle takılarda da çok sık kullanılmaktadır. Bakıldığında takılarda her ne kadar aksesuar olarak kullanımı yaygın bir hal almış olsa da bazı zaman yararlı bazı zamanlarda ise zararlı bir hal alabilmektedir. Özellikle bu nedenle kullanımı açısından dikkatli olunması gerekmektedir.

Cevahirnamelerde Mıknatis Taşı

Sibel Murad, Rumeli Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi'nde yayınlanan "Mütercimi Meçhûl Bir Cevâhir-nâme Risâlesi"¹⁶⁶ adlı makalesinin 246 sayfalarında mıknatis taşı hakkında;

Mıknatis taşıyla ilgili bölümde verilen ilk bilgi, cevherin demiri kendisine çekme özelliğidir. Umman denizinde bulunan bu cevherin demiri çekme özelliğinden ötürü oradan geçen gemilerin mih bulundurmadiğı yazılmıştır. Mıknatisin en iyisi kırmızı olanıdır. Cevherin diğer özellikleri arasında ezilmiş, ufalanmış halinin içirilmesinin

¹⁶⁶ MURAD Sibel, age, s. 246.

demir içirilen kimsenin vücudundaki demirden arınmasını sağladığı, hamile kadının ayağına bağlandığında kolaylıkla doğuracağı bilgileri yer alır. “Tekmil” ve “tezyîl” bölümlerinde ise Aristoteles’ten nakledilen bazı bilgiler verilmiştir.

Mıknatısın demiri çekme özelliği yinelenirken, renginin siyah ve kızıla dönük olduğu, madeninin Hint sahillerine yakın yerlerde bulunduğu nakledilmiş, daha sonra mıknatısın sarımsak ve soğan kokusundan olumsuz etkilendiği ve işlevini kaybettiği bilgisi verilmiştir. Bu durumda mıknatısın işlevinin yerine gelmesi için sirke veya genç keçi kanına konulması gerektiği söylenmiştir. Mıknatısın zehirden etkilenen kişilere fayda ettiği, eklem ağrılarına, üstte taşınmasının gut hastalığına, unutkanlığa iyi geldiği yazılmıştır. Mıknatısın zeytinyağı sürüldüğü takdirde demiri ittiği, kana konulduğunda eski haline geri döndüğü bilgisi de yer almaktadır.

Fatma Sabiha Kutlar Oğuz ve Sibel Murad’ın ortak çalışması olan Yahyâ bin Muhammed Gaffârî’nin Cevher-nâmesi Yâkûtatü’l-Mehâzin fî Cevâhiri’l-Me’âdin’e, Nûshalarına ve Muhtevasına Dair¹⁶⁷ makalesinin 466. sayfasında mıknatıs taşı hakkında aşağıdaki ifadelere Yer verilmiştir.

On üçüncü bâb mıknatıs taşına ayrılmıştır. Bu bâb, mıknatısın sıfatları, madenleri, türlerinin birbirlerinden farkları ve kıymetleri, özellikleri olmak üzere dört fasıldan oluşur.

19- ŞEB ÇERAĞ (ŞİMŞİREK) TAŞI

Şeb Farsça kökenlidir ve gece anlamına gelir. Çerâğ sözcüğü de Farsçadır ve çıra, lamba, ışıklı. ışık saçan, mum, kandil, meşale anlamlarına gelir. Dolayısı ile şeb-çerag gece kandili, gece çırası, geceleyin parlayan yakut veya inci gibi anlamalara

¹⁶⁷ KUTLAR OĞUZ Fatma Sabiha ve MURAD Sibel, age, s. 466.

gelen Farsça bir bileşik isimdir. Bu taşta “Dür-i şebgûn” de denilmiştir. Bu sözcük aşağı yukarı aynı anlamlarda dilimize “çıra” şeklinde geçmiştir. Sözcük Türkçeye çırak anlamı ile de girmiş talebe, kalfa olmaya çalışan manasında da kullanılmıştır.

Şeb-çerağ veya şimşirek taşı esasında ilk önce efsaneler, halk hikâyeleri belki de masallarda ortaya çıkmış hayali bir taştır. Mesela halk hikâyelerinde konulduğu yeri aydınlatan mücevher nitelikli taşlar olarak geçer. Halk hikâyelerinde bu taş enerjisi hiç bitmeyen sürekli olarak yanan camilere ve saraylara konulduğunda gece gündüz aydınlatan bir taştır. Şeb çerağ, şem-çerağ, şamşırak adları ile anılan bu efsanevi taşlar uğruna savaşlar bile çıkabilmektedir. Örneğin Eşref Bey ile Zühre Han adlı halk hikâyemizde şamşırak taşları Gence’dedir. Ve bu taşlar yüzünden savaşlar bile çıkmıştır.

Burhan-ı katı Tercümesinde yazılanlara göre şeb- çerağ vey şemçerağ – gece çırası - (şemşirek, şamşırak taşları) gav-i bahri deniz öküzünün ağzında bulunan ve geceleri ateş gibi yanan mücevherlerdir.

Cevahirnamelerde Şeb Çerağ (Şimşirek) Taşı

Mehmet Kırbiyık’ın Bazı XVI. Yüzyıl Divanlarında Kıymetli Taşlar¹⁶⁸ adlı çalışmasında Şeb Çerağ (Şimşirek) ile ilgili olarak

Şeb-çerağ

Türkçe adı şimşirek taşıdır. Gec'eleyin parlayan yakut ya da incidir. Durr-i şebgün de denilen bu taş, rivayetlere göre geceleyin parlarmış. Gav-ı bahri (deniz öküzü, deniz aygırı) karaya çıkınca, ağzında getirdiği şebçerağı otlayacağı yere koyar ve onun aydınlığında otlarmış. Avcılar onu hayvanın ürkütülmesi sonucu ele geçirirlermiş.¹⁶⁹

Şiirlerde çok az geçen şeb-çerağ, aydınlatma özelliğinin yanı sıra parlaklığı sebebiyle de kılıç ve yanak ile ilgili benzetmelerde kullanılır.

Baki, padişahın kılıcının parlaklığını zulmün karanlığını yok eden Şebçerağ olarak nitelendirmiştir:

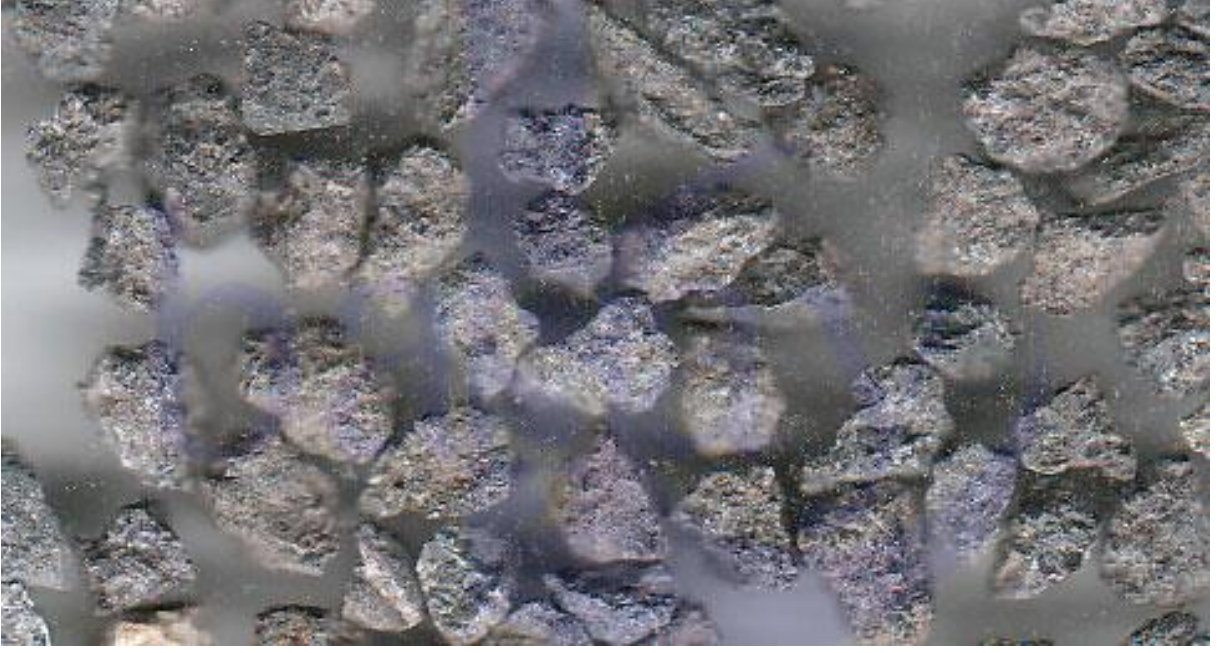
Şebçerağ-ı zulmet-i zulm eyledi şemşirüni
Çarh-ı gerdan ttgun elmasın dirahşan eyledi

20- ZIMPARA TAŞI

Zımpara taşı, aşındırıcı taneciklerin çeşitli bağlayıcılarla birbirlerine bağlanması sonucunda oluşur. Çok kesicidirler. Genellikle metal endüstrisinde kullanılırlar. Metal endüstrisi dışında ise cam ve seramik sanayiinde kullanılırlar.

¹⁶⁸ KIRBIYIK Mehmet, age, s. 71.

¹⁶⁹ PALA, İskender (1995), age, s. 41.

Fatma Sabiha Kutlar Oğuz ve Sibel Murad'ın ortak çalışması olan Yahyâ bin Muhammed Gaffârî'nin Cevher-nâmesi Yâkûtatü'l-Mehâzin fî Cevâhiri'l-Me'âdin'e, Nûshalarına ve Muhtevasına Dair¹⁷⁰ makalesinin 466. sayfasında zımpara taşı hakkında aşağıdaki ifadelere Yer verilmiştir.

Zımpara taşı bu mahzenin on dördüncü bâbında yer alır. Diğer bâblarda olduğu üzere burada zımparanın sıfatı, madeni, türlerinin birbirlerinden farkları ve kıymetleri, nitelikleri dört fasılda anlatılmıştır.

21- CEZ TAŞI

Cez taşı çoğunlukla "ceyt" veya "jade/yeşim taşı" olarak bilinir. Tarih boyunca hem süs eşyası hem de şifa ve mistik özellikleriyle değer görmüş bir taştır. Özellikle Çin kültüründe "imparator taşı" olarak anılmış, Osmanlı ve İslam dünyasında da cevher-nâmelerde yer bulmuştur.

Silis içeriği yüksek, kuvars ve feldspat gibi minerallerle birlikte bulunur. Açık renklerden koyu yeşile kadar farklı tonlarda olabilir. Parlak ve pürüzsüz yüzeye sahiptir.

Çin kültüründe binlerce yıldır "cennet taşı" ve "kraliyet cevheri" olarak görülmüş, imparatorluk sembolü olmuştur. İslam dünyasında cevher-nâmelerde cez taşı, saflık ve bilgelik sembolü

¹⁷⁰ KUTLAR OĞUZ Fatma Sabiha ve MURAD Sibel, age, s. 466.

olarak anılır. Takılarda ve süs eşyalarında kullanılmış, mistik özellikleri nedeniyle rağbet görmüştür.

Cevahirnamelerde Cez Taşı

Sibel Murad, Rumeli Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi'nde yayınlanan "Mütercimi Meğhl Bir Cevhir-nme Rislesi"¹⁷¹ adlı makalesinin 244. sayfasında cez taşı hakkında;

Yedinci sırada ele alınan cez' taşının Yemen ve Sn'de bulunduğu belirtilmiştir. En iyisi Yemen'de olanıdır. Siyah, kıvı renklerde olan bu taşı üstünde taşıyan kişi dert sahibi olur. Sn madenlerinde de bulunan bu taşın madenden çıkarılmasının oranın halkı için hoş karşılanmadığı bilgisi verilmiştir. Yine benzer bir durum Yemen halkı için de geçerli olup bu taştan yüzük yapmadıkları, bu taşı hazinelerinde bulundurmadıkları yazılmıştır. Cez' cevheriyle ilgili olumlu tek bilgi cez'le yakut cilalandığında yakuta parlaklık verdiğidir.

22- DEHNE TAşI

Dehne taşı, klasik kaynaklarda ve cevhernme literatüründe geçen, özellikle mihenک taşı ile özdeşleştirilen bir taş türüdür. Altın ve gümüş gibi değerli madenlerin saflığını ve ayarını anlamak için kullanılan bu taş, Osmanlı ve İşlam dünyasında kuyumculuk ve simya çalışmalarında önemli bir yere sahiptir.

¹⁷¹ MURAD Sibel, age, s. 244.

Dehne taşı bazı kaynaklarda denek taşı veya mihenik taşı olarak da geçer. Siyah veya koyu gri renkte, silisli yapıya sahip, sert ve dayanıklıdır. Üzerine sürülen metalin izini tutar.

Simya ve cevher-nâme eserlerinde, madenlerin gerçekliğini ve saflığını anlamak için kullanılan taşlardan biri olarak anılır. Kuyumcular altını veya gümüşü dehne taşına sürter, ardından bilinen ayardaki metal ile karşılaştırarak saflığını ölçerdi.

Cevahirnamelerde Dehne Taşı

Sibel Murad, Rumeli Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi'nde yayınlanan "Mütercimi Meçhûl Bir Cevâhir-nâme Risâlesi"¹⁷² adlı makalesinin 244 sayfasında dehne taşı hakkında;

Dehne cevherinin anlatıldığı bölüm, cevherin iki çeşit olduğu bilgisiyle başlar. Cevherin renklerinden, bulunduğu yerlerden bahsedilir. Çoğunlukla Türkistan ve Frengistan'da madenleri bulunan bu cevher, akrep sokulan yere değdirildiğinde yani yakı gibi temas ettirildiğinde acıyı hafifletir. "Tekmîl" başlığı altında tabielerin verdiği bilgiler yer almıştır. Buna göre bu cevher gözdeki aklıgı giderir, göz ilaçlarına konulması faydalıdır. "Tezyîl" kısmında Aristoteles'ten ve Hermes'ten birtakım bilgiler aktarılmıştır. Dehne taşının (firuze taşı gibi) berraklığı ve bulanıklığı havayla alakalıdır. Ezilip çıbanlar üzerine konulması yararlıdır. Üste taşınması halinde taşıyan kişinin cinsel gücünü artırır ve ezilip baras dedikleri ciltteki alacalıklara sürülürse faydalı olur.

23- BİLLUR

Türkçede "billur" kelimesi, Arapça ballûr kökenlidir ve "kristal" anlamına gelir. Mineral karşılığı: Çoğunlukla kuvars kristali ile özdeşleştirilir. Billur, aslında kuvars kristali veya benzeri kristalize minerallerin halk arasındaki adıdır. Fiziksel olarak ışığı kırma ve yansıtma özellikleri nedeniyle optik alanlarda da kullanılır. Günümüzde hem jeoloji hem de alternatif enerji çalışmaları açısından ilgi görmektedir.

¹⁷² MURAD Sibel, age, s. 244.

Billur, kuvars kristaliyle özdeşleştirilen, şeffaf ve parlak yapısıyla hem estetik hem de mistik anlamlar taşıyan bir taştır. Tarih boyunca saflık, şifa ve enerji sembolü olarak görülmüş, günümüzde de süs eşyası ve enerji taşı olarak değerini korumaktadır.

Billur; kristalize yapıya sahiptir. Şeffaf, berrak ve cam gibi parlak görünümündedir. Çeşitli renk ve boyutlarda bulunabilir. Antik dönemde, billur, saflık ve berraklığın sembolü olarak görülmüştür. İslam dünyası'nda cevher-nâmelerde billur, göz alıcı güzelliği ve şifa verici özellikleriyle anılır. Osmanlı kültüründe saraylarda süs eşyası ve takılarda kullanılmıştır. Ayrıca, Orta Çağ'da mistik güçlere sahip olduğuna inanılmıştır.

Cevahirnamelerde Billur

Sibel Murad, Rumeli Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi'nde yayınlanan "Mütercimi Meçhûl Bir Cevâhir-nâme Risâlesi"¹⁷³ adlı makalesinin 243 sayfalarında billur hakkında;

Altıncı cevher olarak anlatılan billûr taşının madeninin Kışmîr'de olduğu bilgisi verildikten sonra billûrun ilk halinin tuza benzediği daha sonra sertleştiği söylenmiştir. Billûrun cevherîler tarafından sahte cevher yapımında kullanıldığı bilgisi yer almaktadır. Bu taş üstünde taşıyan kişinin kötü rüya görmekten korunacağı ve billûrun ağızda tutulduğu takdirde susuzluğu gidereceği yazılmıştır. Yine Aristoteles'ten bilgiler aktarılmıştır. Billûr, şişenin yani camın en iyisidir; çünkü daha beyaz ve sağlamdır. Camla billûr arasındaki bir diğer fark da billûrun madende donması, camın ise madende parçalanıp sonrasında kimyasallarla bağlanmasıdır. Billûr güneşe karşı tutulduğunda yanıcı özelliğe sahiptir. Billûrun dış ağrısına iyi geldiği bilgisiyle bu bölüm sonlanır.

24- KARTAL TAŞI (TAVŞANCIL)

Eski tıp ve mineraloglarda "kartal taşı" denilen taş, içi boş olup içinde küçük bir taş daha bulunan, sallanınca ses çıkaran aetites adlı bir taştır. Kuvars grubundandır ve kaplan gözü taşının mavimsi-gri varyantıdır. Lifli yapısı nedeniyle ipeksi bir parlaklığı bulunmakta şahin gözü/hawk's eye" olarak uluslararası literatürde bilinir.

Kartalların yuvalarında bulunduğu inanıldığı için "kartal taşı" denmiştir. Gebeliği koruduğuna, doğumu kolaylaştırdığına inanılırdı. İçindeki küçük taş nedeniyle "hamile taş" (*lapis gravidus*) diye de geçer. Tılsım ve halk hekimliğinde kullanılmıştır. Bu taş genellikle konkresyon yapısındaki minerallerden oluşur (demir oksitli nodüller, çakmaktaşı oluşumları vb.).

Cevahirnamelerde Kartal Taşı

Sibel Murad, Rumeli Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi'nde yayınlanan "Mütercimi Meçhûl Bir Cevâhir-nâme Risâlesi"¹⁷⁴ adlı makalesinin 244 sayfalarında tavşancıl kartal taşı hakkında;

¹⁷³ MURAD Sibel, age, s. 243.

¹⁷⁴ MURAD Sibel, age, s. 244.

Tavşancıl/kartal taşı denilen onuncu sıradaki cevher bahsinde bu cevherin doğumu kolaylaştırıcı etkisinden bahsedilmiştir. “Tekmîl” ve “tezyîl” bölümlerinde taşın fiziksel nitelikleri anlatılmış ve taşın bulunmasıyla ilgili bilgilere yer verilmiştir. Karakuş/kartal yuvasında bulunan bu taşın kuş tarafından bulunup yuvasına konduğu söylenmiştir. Bu taşı dilinin altına koyan kişinin düşmanına galip geleceği, dileğinin kabul olacağı bilgileriyle cevher bahsi sonlanmıştır.

25- SARILIK TAŞI

Sibel Murad, Rumeli Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi’nde yayınlanan “Mütercimi Meçhûl Bir Cevâhir-nâme Risâlesi”¹⁷⁵ adlı makalesinin 246 sayfasında Sarılık Taşı hakkında;

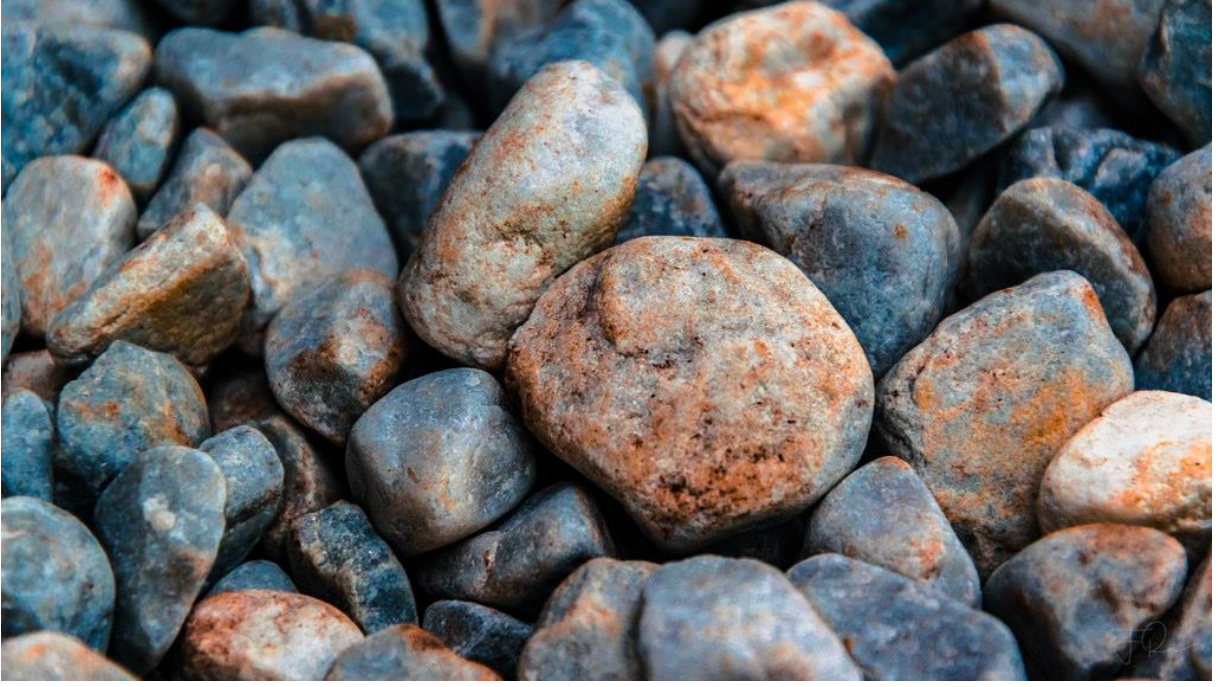

On dokuzuncu ve son cevher sarılık taşıdır. Sarılık taşının sarı ve siyah karışık renkli olduğu ve isminden de anlaşılacağı üzere sarılık hastalığına iyi geldiği bilgisi verilmiş ve bu cevherle ilgili hemen hemen bütün cevher-nâmlerde yer alan kırlangıç anlatısı aktarılmıştır. Buna göre sadece kırlangıç kuşu tarafından bulunabilen bu taşı elde etmek için kuşun yavrusunu sarıya boyayıp kuşun taşı bulup getirmesi beklenirmiş.

26- SENG-İ KUDRET TAŞI

Yrd. Doç. Dr. Fatma S. Kutlar’ın kaleme aldığı Ahmed-i Bicân’ın Manzum Cevâhir-nâmesi’nin 83. sayfasında seng-i kudret taşı hakkında:

¹⁷⁵ MURAD Sibel, “13. Mütercimi Meçhûl Bir Cevâhir-nâme Risâlesi” Rumeli Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi.

Hâssiyyet-i Seng-i Kudret
İki taş saklar yuvada kırlangıç
Alub anı sakla istersen 'ilâç
Biri ahmerdür ki zahmetlü kişi
Götüre tâ kîm gide teşvişi
Biri ebyaddır ki sar'un zahmeti
Götüründe gidere Hakk Hazreti

"kırlangıç yuvasında iki taş olur biri kıızıl ve biri ak eğer ol kıızıl taş bir kimse götürse nefsinün zahmetin gidere eğer ak taşı götürse maşru kişi hoş ola"

27- BÎCADE

Osmanlıcada "alaca boncuk" anlamında kullanılan bicade ifadesi hakkında fazlaca bilgimiz bulunmamaktadır. Doğal bir taş mı yoksa yapma bir boncuk mu olduğu konusunda tereddütlerim bulunmakta, ancak cevahirname ve divanlarda aşağıdaki şekilde yer almıştır.

Cevahirnamelerde Bicane

Sibel Murad, Rumeli Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi'nde yayınlanan "Mütercimi Meçhûl Bir Cevâhir-nâme Risâlesi"¹⁷⁶ adlı makalesinin 243. sayfasında bicane hakkında;

Bîcâde cevherinin anlatıldığı bölümde "hâssiyyet" ve "tekmi'l" alt başlıkları

¹⁷⁶ MURAD Sibel, age, s. 243.

bulunmamaktadır. Bu bölümde ilk olarak cevherin fizikî tanımı yapılmıştır. Buna göre yakut renginde olan bu cevher, lâl taşından daha değerlidir. Yakut ile benzeyen bu cevherin farkı ateşten etkilenmesidir, yakut ise etkilenmez. "Tezyîl" kısmında diğer bölümlerde olduğu gibi yine Aristoteles'ten alıntı yapılmıştır. Buna göre bîcâde taşının kırmızılığı ile yakutun kırmızılığı farklıdır. Doğu memleketlerinde madeni bulunan bu taştan yüzük yapan kişiler kötü düşler görmezlermiş ve bir kimse güneşe karşı bu taşa sürekli bakarsa gözünün nuru azalmış.

Fatma Sabiha Kutlar Oğuz ve Sibel Murad'ın ortak çalışması olan Yahyâ bin Muhammed Gaffârî'nin Cevher-nâmesi Yâkûtatü'l-Mehâzin fî Cevâhiri'l-Me'âdin'e, Nûshalarına ve Muhtevasına Dair¹⁷⁷ makalesinin 465. sayfasında bicane hakkında aşağıdaki ifadeler yer verilmiştir.

Bu mahzenin on birinci bâbı [L. 88b-91b], yakut benzerleri olan "benefş, bîcâde, mâde-pîç" hakkındadır. Dört fasıldan oluşan bu bâbda yakut benzerlerinin sıfatları, madenleri, birbirlerinden farkları ve kıymetleri, nitelikleri ile ilgili bilgiler verilir.

DİĞER MADENLER

Fatma Sabiha Kutlar Oğuz ve Sibel Murad'ın ortak çalışması olan Yahyâ bin Muhammed Gaffârî'nin Cevher-nâmesi Yâkûtatü'l-Mehâzin fî Cevâhiri'l-Me'âdin'e, Nûshalarına ve Muhtevasına Dair makalesinin diğer bazı madenler ve taşlar hakkında aşağıdaki bilgiler yer almaktadır.

Üçüncü mahzenin ikinci bâbı gümüşe ayrılmıştır. Bu bâb da dört fasıldır. Fasıllarda gümüşün sıfatı, madeni, türlerinin birbirlerinden farkları ve kıymeti, nitelikleri anlatılmaktadır. Gümüşün üçüncü faslı ve nûshaları eksiktir. Ayrıca gümüşün kıymetinin anlatıldığı kısımda altın gibi gümüşün methinde de mübalağa edildiğine değinilmiş, bu konuya dair Arapça beyit örnekleri verilmiştir. Bu beyitlerden biri sadece fasıllarda mevcuttur. Yine aynı konuya örnek olmak üzere yazılan Türkçe beyitlerle bunların başındaki ve sonundaki cümleler de yalnızca bu fasıllarda bulunmaktadır.

Bakır, eserin üçüncü mahzeninin üçüncü bâbında yer almaktadır. Bu mahzen dört fasıldan oluşur ve fasıllar bakırın sıfatı, madeni ve nasıl meydana geldiği, türlerinin birbirlerinden farkları ve kıymeti, özellikleri hakkındadır.

¹⁷⁷ KUTLAR OĞUZ Fatma Sabiha ve MURAD Sibel, age, sa. 465.

Üçüncü mahzenin beşinci bâbı kurşun hakkında olup diğerleri gibi dört fasıldan oluşur. Fasıllarda kurşunun sıfatı, madeni, türlerinin birbirlerinden farkları ve kıymeti, özellikleriyle ilgili bilgiler verilmektedir.

Altıncı bâb demirdir. Bu bâb da dört fasıldan meydana gelmektedir. Fasıllarda demirin sıfatı, madeni, türlerinin birbirlerinden farkları ve kıymeti, nitelikleri anlatılmaktadır. Demir bâbının birinci faslında yer alan konuyla ilgili Farsça beyitlerle mensur kısım da sadece bu fasılda bulunmaktadır. Bu örneklerden önce “polad ve âhen”in eritilerek karıştırılması sonucu oluşan cevherlerden, bunlardan üretilen kılıç çeşitlerinden, bunların isimlerinden ve özelliklerinden söz edilmektedir. Farsça alıntılarda da bu kılıç isimleri geçmektedir.

Eserin üçüncü mahzeninin yedinci bâbı harsînî hakkındadır. Bu mahzen fasıllara ayrılmamış, cevherin sıfatı, madeni ve özellikleri hakkındaki bilgiler bâb başlığı altında verilmiştir.

Cemest taşının anlatıldığı yirminci bâb’da dört fasıldır. Bu fasıllar cemestin sıfatı, madeni ve nasıl meydana geldiği, türlerinin birbirlerinden farkları ve kıymeti, özellikleriyle ilgilidir.

Cemest bâbından sonra fasıl başlığı altında “ahcâr-ı müteferrika” bahsi yer alır. Bu başlık altında anlatılan on dokuz fasıl sırasıyla şöyledir: Sebec, hummâhin, talk, yağmur taşı], ukâb taşı, yerekân taşı, bâğazü’l-hall, zeyt taşı, hacerü’l-yehûd, hacer-i ermenî, hacerü’l-fârûn, hacerü’l-dem, hacerü’l-kamer, hacer-i zü’l-elvân, hacerü’n-nevm, hacer-i miskâli, markâşîşâ, magnisiyâ, sürme taşı, tûtiyâ.

Bu cevahirname ve cevhernamelerde adı geçen bazı taş, cevher ve tabirler;

TAŞIN ADI	AÇIKLAMA
Adesi	Mercimek kabuğunun renginde bir inci çeşidi.
Akik	Çeşitli renkleri olan değerli bir taş.
Akrebi	Od (ateş) renginde bir kızıl la’l çeşidi.
Anâtîtûs	Yunanlılar kerkes taşına derler.
Arabi	Sâbûni zümrüt’ün iyisine ‘arabi derler. Bu nev zümrüt Arap çöllerinde ve Hicaz yollarında bulunur. Rengi donuk aktır.
Araki	Bir cez’ çeşidi.
Aseli	Bir cez’ çeşidi
Âsi	Mersin yaprağının rengine benzer bir zümrüt çeşidi.
Âsumâncûni	Ezrak yakut’un gök rengine benzer bir sınıfı. Bu sınıf yakut iyilikte tâvusi’den sonra gelir.
Ateşi	Piyâzi’den sonra gelen bir kızıl la’l çeşidi.
Aynü’l-Hirr	Sâfi, şeffaf ve nurlu bir taştır.
Bahr	Abbasi hâzinesinde bulunan beş meşhur yakuttan biri.
Bahri	Deniz suyunun rengine benzer bir zümrüt çeşidi.
Bakami	Bakam renginde bir kızıl la’l çeşidi.
Bakravi	Bir cez’ çeşidi.
Balhaş	La’lin diğer bir adı.
Becâdi	Çok sulu kızıl bir taştır.

Behimi	Üzerine az kızılık âriz olmuş karamsı bir benefşedir.
Behremâni	Asfur çiçeğinin rengi gibi an, açık kızılımsı ve hiç kusuru ve noksanı olmayan bir kızıl yakut çeşidi.
Benefşe	Çeşitli renklerde, yakuta benzer değerli bir taş.
Berrak	Rengi erimiş kurşun rengine benzer ve içinde az açık sarılık bulunan bir sarı yakut çeşidi.
Beyz	Delinmemiş inciye denir.
Bi-Âb	Suyu ve taraveti olmayan bir inci çeşidi.
Bibi Sâre	Bir kızıl la'l çeşididir.
Billûr	Yakuta benzer bureli bir taştır.
Billûri	Bir elmas çeşidi.
Bûkalemûn	Bir inci çeşidi.
Cebel	Abbasi hazinesindeki beş meşhur yakuttan biri.
Cevher	Cevheriler ne zaman ki cevher deseler, maksatları inci' dir
Cevher-İ Fâdde	Delinmiş veya delinmemiş büyük taneli incilere denir
Cevher-İ Mudahrec	Delinmiş veya delinmemiş büyük taneli incilere denir.
Cülnâri	Sarı yakutun bir çeşidi.
Cümân	delinmiş inciye denir.
Cümşüt:	Kızıl, kül ve gök renginden mürekkep benefşeye benzer bir taş.
Cûşi	Bir kızıl la'l çeşidi.
Dehne	Çeşitli renklerde değerli bir taş.
Dür	Delinmemiş inciye denir.
Dürre-İ Yetime	Abbasiler'in hâzinesinde beş adlı ve sanlı meşhur cevher vardı.
Dürr-İ Hoş-Âb	Ak, nazik, şeffaf, safi ve âbdâr bir incidir.
Dürr-İ Yetim	İkda dizilen inciler çift çift yapılarak dizilirler.
Ebû İshâki	Gereğince sâfi ve sulu bir pirûze çeşidi. Gök rengindedir ve içinde hiç beyazlık yoktur.
Ekheb	Donuk renkli ve diğerlerinden daha âdi bir kızıl la'l çeşidi.
Ektemküt	Fındık kadar, değirmi, yassılığa mâyl, donuk renkli bir hindi taştır.
Enâri	Renkte, letafette, nurda, suda ve safâda aynen nar tanesine benzeyen kızıl bir la'l çeşidi.
Ergâvâni	yakutun iyisi ve alâsına denir.
Esbâdesti	Açık sarı renkli bir benefşe çeşidi.
Ezheri	Nişabur'dan çıkan pirûzelerin en iyi cinslerinden birine denir.
Ezrak	Bir yakut çeşidi.
Fizzi	Uzun ve alt tarafı mücevvef bir zümrüt çeşidi.
Firengi	Fireng'den çıkarılan bir dehne çeşidi.
Fûfuli	Bir tarafı ince ve bir tarafı şalgam gibi yassı ve değirmi bir inci çeşidi.
Fukâ'İ	Fukâ gibi kızıl ve donuk renkli bir inci çeşidi.
Fülki	Şekil olarak aynen gemiye benzer bir inci çeşidi.
Garavi	Bir cez çeşidi.
Gurbe	Biraz yeşilliğe meyleden bir elmadır.
Habbe	Delinmemiş inciye denir.
Habeşi	İki tarafı sebec gibi kara ve ortası ak bir cez' çeşidi.

Hacer-İ Lübnî	Kül renginde bir taştır.
Hacerü'l-Bakar	Bu taş kaskatı pişmiş ve gereğince kurumuş yumurta sarısına benzer, değirmi ve kat kat bir taştır.
Hâl-Dâr	Suyu yerinde sâbit ve pâydâr bir inci çeşidi.
Halli	Kızıl sirke rengine benzer bir kızıl yakut çeşidi.
Hamri	Şarap rengi gibi mürekkep bir yakuttur.
Haride	Delinmemiş inci.
Hulûki	Bir yakut çeşidi.
Huşk-Ab	Bu bir ak ve susuz incidir.
İdrisi	Madenden çıkarmanın adıyla anılan bir kızıl la'l çeşidi.
Keftâri	Bir pirûze çeşidi.
Kemer-Dâr	Ortasında bağlanmış kuşağa benzer bir hat görünen inci çeşidi.
Kereki	Mısır'da Kerek köyünden çıkarılan bir dehne çeşidi.
Kerkes Taşı	Antakya'dan çıkarılan bir ektemküt çeşididir.
Kürrâsi	Gendene (pırasa) rengine benzer bir zümrüt çeşidi.
Lahmi	Taze et rengine benzer bir yakut.
Lal-İ Âteşi	Kızıl bir la'l çeşidi. Acemler akrebi la'le derler.
Levzi	Şekil olarak aynen bademe benzer bir inci çeşidi.
Lü'lü	Delinmiş veya delinmemiş büyük taneli inci çeşidi.
Mâ'i	Gereğince ak, suyu ve şuaî çok olan bir ak yakut çeşidi.
Mızrâbi	Koyun ketifine (kürek kemiğine) benzer bir la'l çeşidi.
Minkâr	Abbasilerin hâzinesindeki beş meşhur yakuttan biri.
Mişmişî	Rengi zerdali rengine benzeyen, sarı yakutun en iyi ve en yüksek dereceli bir sınıfıdır.
Mu'asfer	Rengi asfur çiçeğinin yaprağının rengine benzeyen bir yakut çeşidi.
Mudahrec	Bu değirmi bir incidir
Muk'Ad	Bir tarafı ince, bir tarafı şalgam gibi yassı ve değirmi bir inci çeşidi.
Muzarres	Üzerine başka nesneler bitişmiş veya dış yarısından çukurlaşmış bir inci çeşidi.
Mücedder	Yüzü çiçek bozmuş insan yüzüne benzer bir inci çeşidi.
Mürekkeb	Bakana birbirine bitişmiş iki inci gibi görünen bir inci çeşidi.
Müzenner	Ortasında bağlanmış kuşağa benzer bir hat görünen bir inci çeşidi.
Nârenci	Nârenç renginde sarı bir yakut çeşidi.
Necm	Yıldız gibi ak, âbdâr, şeffaf ve değirmi bir inci çeşidi.
Nerdi	Tavla taşına benzer bir inci çeşidi.
Nili	Ezrak yakutun çivid rengine benzer bir sınıfıdır.
Nim-Rû	Bir yanı değirmi ve bir yanı yassı bir inci çeşidi.
Nuhâsi	Bakır rengine benzer bir inci çeşidi.
Pârsi	Bir cez' çeşidi.
Pirûze	Mavi renge mayii yeşil bir taştır.
Piyâzi	Bir kızıl la'l çeşididir.
Rabti	Kızıl ile sarı renkten mürekkep, tuzlu et suyunun rengine benzer bir akik çeşidi.
Rakik	Gereğince arı, sulu ve şuaî bir yakut çeşidi.
Rasâsi	Kalay renginde bir inci çeşidi.

Rekke	Bu ak yakutun bir sınıfıdır.
Remâdi	Beyaz kül rengine benzer bir inci çeşidi.
Remmâni	Behremâni yakutun en iyisine derler.
Reyhâni	Reyhan yaprağı rengine bir zümrüt çeşidi.
Sâbûni	Sabun gibi yumuşak ve kaygan bir zümrüt çeşidi.
Sâreki	Enârî'den daha kötü bir kızıl la'l çeşidi.
Saykali	Parlatılmış ayna gibi içinde yüz gözüken bir zümrüt çeşidi.
Sebha-Yı Rindâne	Abbasi hâzinesindeki beş meşhur yakuttan biri.
Sefid-Âb	Suyu donuklukta beyaz güle benzer bir inci çeşidi.
Sifid-Reng	Pirûze çeşitlerinin en kötüsü.
Silki	Çöğündür yaprağının rengine benzer bir zümrüt çeşidi.
Sim-Âbi	Renginde, suyunda ve letafette bir damla civaya benzer bir inci çeşidi.
Sinnevri	Ezrak yakutun kül rengine benzer bir sınıfı.
Süleymâni	Ezherî'den daha kötü bir pirûze çeşidi.
Sürh-Âb	Suyunda donuk ve biraz sarı ile daha çok kıızıdan meydana gelen bir inci.
Şa'iri	Aynen arpaya benzer bir inci çeşidi.
Şalgami	Şalgam rengine, yassı ve değirmi bir incidir.
Şeker-Âb	Rengi sarılığa mayii, sulu ve taravetli bir inci çeşidi.
Şem'i	Rengi mum gibi sarı ile yeşilden mürekkep bir inci çeşidi.
Şezer	ister büyük olsun, ister küçük olsun, delinmiş inciye denir,
Şir-Âb	Süt gibi ak, âbdâr ve sâfi bir inci çeşidi.
Talh	Dehnenin donuğuna denir.
Tâvusi	Ak ile yeşilden mürekkep tavus rengine bir inci çeşidi.
Temri	Hurma rengine benzer bir la'l çeşidi.
Tibni	Saman rengine, yani açık sarı bir inci çeşidi.
Tüme	Delinmemiş inci.
Verdi	Sarı ile kıızıdan mürekkep gül rengine benzer bir inci çeşidi.
Versi	Kızıl yakutun kötü bir sınıfı.
Yâkût	Damarları dar, ince; suyu ve letâfeti içinde sâbit ve pâyidâr kıymetli bir taş.
Za'Ferâni	Zaferan rengine benzer, sarı yakutun bir sınıfı.
Zeberced	Arap zümrüte zeberced der.
Zerd-Âb	Sarı ile kıızıdan mürekkep nebat rengine bir inci çeşidi.
Zerhûn	İçinde sarı noktalar bulunan bir pirûze çeşidi.
Zeyti	Ak ile sarıdan mürekkep bir elmas çeşidi.
Zibâki	Renkte, suda ve letafette bir damla civaya benzeyen bir inci çeşidi.
Zulmâni	İskender'in zulmattan çıkardığı bir zümrüt çeşidi.
Zübâbi	Güneşe tutulduğunda rengi sinek kanadının rengine benzer bir zümrüt çeşidi.
Zü'l-Hâl	Suyu yerinde sabit ve payidar bir inci çeşidi.
Zümürrüd	Başlangıçta yakut iken madeninde çok durmaktan ve üzerine güneş hararetiyle yübuset galip olup dış yüzü değişerek yeşil renk alan değerli bir cevher.

SONUÇ YERİNE

Değerli taşların, ilginin kaynağı ne olursa olsun, kimi zaman edebi metinlerin içinde anlatımı güzelleştiren ve etkiyi artıran bir unsur olarak yer aldıkları görülür. Bu metinlerde değerli taşlarla meydana getirilen çok sayıda şiirsel yapı bulunur ve şairler, bu kodları ya hiç değiştirmeden ya da yeni bağlantılar ekleyerek kullanır. Osmanlı edebiyatının ve şiirinin bu noktada da "imge" yaratmaktan ziyade "simge"lerle konuşmaya devam eden bir anlayışı devam ettirdiğini vurgulamak gerekir. Metinlerde değerli taşlar hakkında o zamana kadar oluşturulmuş bilgi birikiminin kullanılması ve bunların büyük kısmının bilimsel metinlerde yer alması ise, hem farklı metinler arasındaki geçişleri, hem de Osmanlı şiirinin arka planını oluşturan kaynakları işaret etmesi bakımından önemlidir.

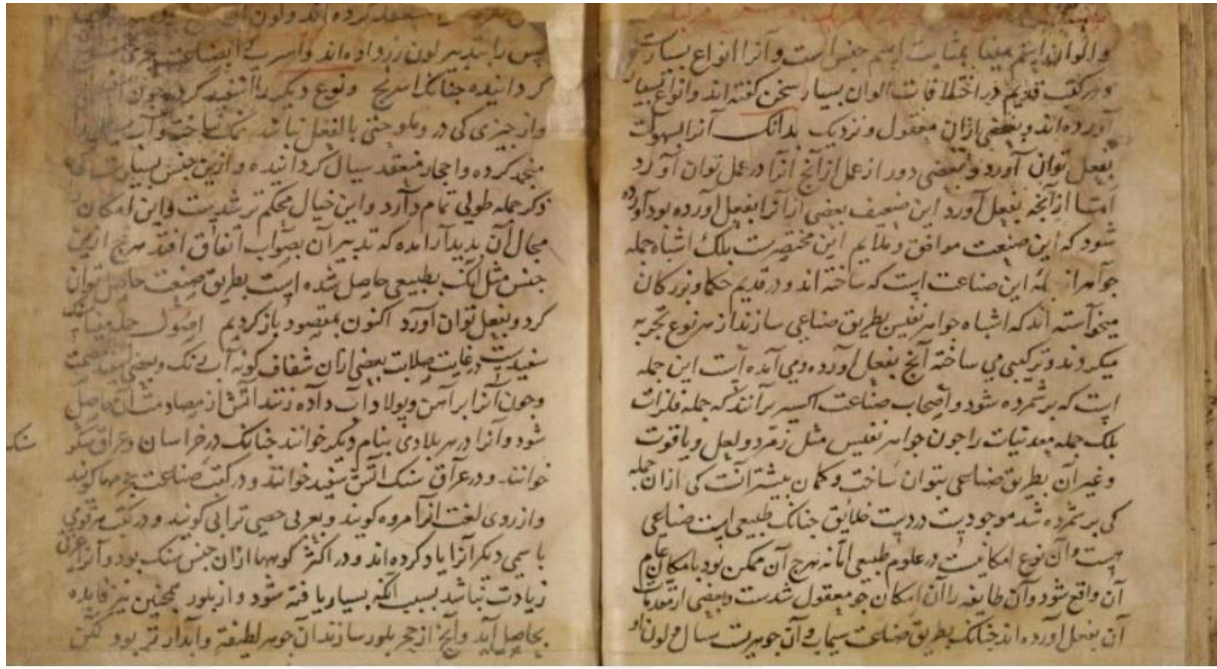
Değerli taşlara gösterilen ilgi sadece edebi eserlerle sınırlı kalmamıştır. Bunlar hakkında Eski Yunan'da Aristo'dan başlamak üzere bilimsel kitaplar yazılmış ve bu gelenek farklı kültürlerde de devam etmiştir. Arap ve Fars alimleri de aynı konuda tercüme, derleme ya da telif yoluyla çeşitli eserler kaleme almışlardır. Değerli taşların yanı sıra onlar gibi değerli kabul edilen mukavviyat ve itriyat hakkında kimi bilgilere de yer verilen bu eserlerin Osmanlı sahasındaki Türkçe tespit edilen ilk örneği Şirvui'nin Cevhername'sidir. H. 831/M.1427'de kaleme alınan Cevhername'yi, gerek aynı yüzyılda gerek sonraki yüzyıllarda aynı konuda yazılmış başka eserler takip eder.

Yazıldığı dönem bilim anlayışının ürünü olan bu eserlerde doğrudan cevherin doğasına ilişkin bilgilerin yanı sıra dini ve mitolojik anlatılardan, hikayelerden, ayet ve hadislerden, beyitlerden yapılan alıntılarla farklı aianları ilgilendirdiğini düşündüğümüz çok sayıda başka bilgi de yer alır. Bu nedenle cevahir-name ya da cevher-name adı verilen ve doğa bilimleri alanına dahil edilen bu eserlerin, içerdikleri bilgiler göz önüne alınarak aynı zamanda kültür tarihini, halk bilimini, edebiyat ve dil alanını ilgilendiren kaynaklar arasında değerlendirilmeleri de doğru olacaktır.¹⁷⁸

Değerli taşlarla ilgili yapılan çalışmaların çoğunluğu klasik edebiyat sahasına aittir. Bu çalışmaların çoğu klasik edebiyatın bir yüzyılında veya bir şairin divanında kullanılan değerli taşlarla ilgilidir.

Nadir AVŞAROĞLU
Maden Mühendisi
Aralık - 2025

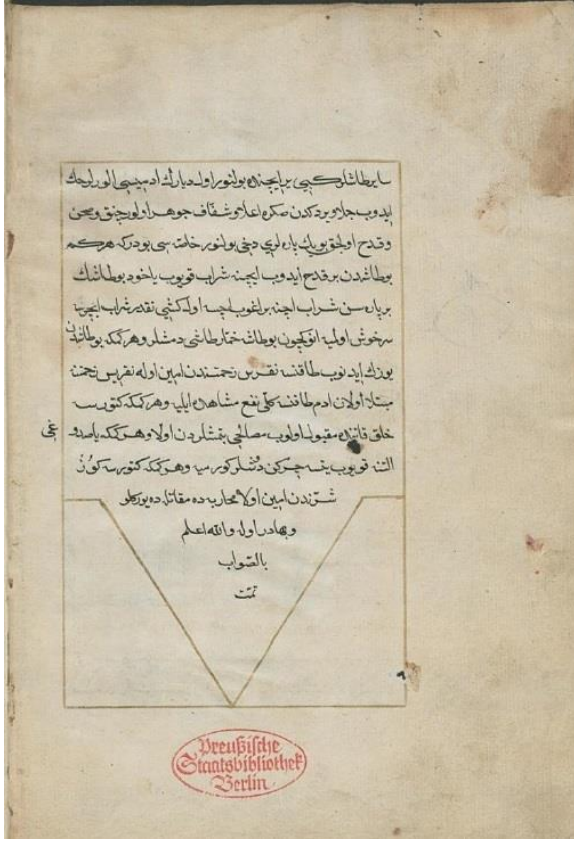
¹⁷⁸ CAVLAZOĞLU DAVULCU Ahu, age, s. 54.

Cevahirname-i Nizami'nin Türkiye nüshasına eklenen Şemseddin Ed-Dımaşki'nin Havassu'l – Ahcar risalesi örnek sayfa (Beyazıt kütüphanesi arşivi)

Cevahirname-i Nizami'nin Türkiye nüshasından örnek sayfa

KAYNAKLAR

AKSOY, Gürsel (2016), Aristoteles'e Atfedilen Kitâb'ul-Ahcâr Giriş-Çeviri-Değerlendirme, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

AKYÜZ Kenan vd. (1958), Fuzuli Türkçe Divan, Ankara: TIK Basımevi, s. 114.

ALAN Sümeyra, "Çağatay Türkçesi Dönemi Eserlerinde Değerli Taşlar", Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Cilt: 63, Sayı: 1, 2023, 37-60, DOI: 10.26650/TUDED2023-1160627, s. 37.

ARGUNŞAH, Mustafa (1990) "15. Yy.da Yazılmış Tuhfe-i Murad! İsimli Cevhername'de Geçen Değerli Taşlarla İlgili Terimler", Marmara Üniversitesi Türklük: Araştırmaları Dergisi, 6: 1-20.

ATAKUL, Ayşe; Ceren Küçükuysal; Kaan Sayıt; Selin Süer (2007), Süs Taşları, Ankara: ODTÜ Yayıncılık, s. 79.

AYBET, Nahid (1989), Fuzûlî Dîvânı'nda Maddî Kültür, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 359.

CAVLAZOĞLU DAVULCU Ahu. (2025), "Dürr-i Mekkûn'da Değerli Taşlar Üzerine", ÇAKÜTAD s. 27-37.

ÇAVUŞOĞLU, Mehmed, (1977), Yahya Bey Divan (Tenkidli Basım), İstanbul, İÜEF Yayınları.

ÇAVUŞOĞLU, Mehmed. (2017), Necati Bey Divanı'nın Tahlili, Kitabevi Yayınları, İstanbul.

- DEVELLİOĞLU, Ferit. (2016), Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara.
- ELİAÇIK Muhittin, "Şaban Efendi'nin Şifâ'îyye Risalesinde İnci Üzerine Açıklamalar", International Journal of Social Science, Volume 5 Issue 6, p. 189-203, December 2012.
- KESKİN ASLAN Rumeysa, "Celili Divanı'nda Değerli Taşlar", Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi, Yunus Emre'den Mehmed Âkif'e Şiir Özel Sayısı, Yıl 7, Aralık 2021.
- KIRBIYIK Mehmet, "Bazı XVI. Yüzyıl Divanlarında Kıymetli Taşlar", Selçuk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Edebiyat Dergisi, Yıl: 2007, Sayı: 18, say.61-75.
- KUTLAR, Fatma Sabiha (2005), Klâsik Dönem Metinlerinde Değerli Taşlar ve Risâle-i Cevâhir-nâme, Ankara: Öncü Kitap.
- KUTLAR S. Fatma, (2008), "İki Türkçe Cevâhir-nâme ve Cevherlerin Etkilerine Dair", Milli Folklor Yıl: 15 Sayı: 58.
- KUTLAR Fatma S (2013)., "Ahmed-i Bicân'ın Manzum Cevâhir-nâmesi", Milli Folklor, Yıl: 13 Sayı: 49.
- KUTLAR Fatma Sabiha ve MURAD Sibel, "Yahyâ bin Muhammed Gaffârî'nin Cevher-nâmesi Yâkûtatü'l-Mehâzin fi Cevâhiri'l-Me'âdin'e, Nûshalarına ve Muhtevasına Dair"
- KUŞOĞLU Mehmet Zeki. (1994), Resimli Ansiklopedik Türk Kuyumculuk Sözlüğü, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- KÜÇÜK, Sabahattin (1994), Baki Divanı Tenkitli Basım, Ankara: TDK Yayınları.
- MACİT, M., 2003, "Dürr", Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., C. 2.
- MURAD Sibel, "13. Mütercimi Meçhûl Bir Cevâhir-nâme Risâlesi", . Rumeli Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi
- MURAD, Sibel (2019), Cevher-nâme-i Sultân Murâdî (inceleme-tenkitli metin-dizin-tıpkıbasım), İstanbul: DBY Yayınları. say. 119-120.
- MURAD, S. (2022). Değerli Taşların Tıbbi Faydaları Hakkında Cevher-nâmelerde Yer Alan Bilgiler. M. B. Aydın (Ed.), Nil Sarı Armağan Kitabı içinde (293-303). İstanbul: Hayat Vakfı Yayınları, s. 301.
- MURAD Sibel, "Muhammed b. Garsüddîn el-Halebi Cevhername", Dün Bugün Yarın Yayınları, ISBN 978-625-6432-11-6, İstanbul, 2023.
- MURAD Sibel, (2024) "13. Mütercimi Meçhûl Bir Cevâhir-nâme Risâlesi" Rumeli Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi.
- PALA, İskender. (2003), "La'l", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C 27, TDV Yayınları, İstanbul.
- PALA, İskender, (1999). Ansiklopedik Dîvân Şiiri Sözlüğü. İstanbul: Ötüken Neşriyat Yayınları.
- PALA, İskender, 2004, Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü, Kapı Yay., İstanbul.
- ONAY, Ahmet Talat (2009), Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı, İstanbul: H Yayınları.
- ÖZGERİŞ, Mutlu Melis. (2016), "Değerli Taşlar Yönünden Ahmet Paşa Divanı", Türkiyat Mecmuası, 26 (2). s. 307-324, İstanbul.

TANYU, Hikmet (1968), Türklerde Taşla İlgili İnançlar, Ankara: Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yayınları.

TARLAN, Ali Nihad (1936), Divan Edebiyatında Tevhidler, İstanbul: Burhaneddin Matbaası.

TARLAN, Ali Nihad (1992), Hayalî Divanı, Ankara, Akçağ Yayınları.

TOLASA, H., 2001, Ahmet Paşa'nın Şiir Dünyası, Akçağ Yay., Ankara.

ÜNVER, İsmail (1983) Ahmedi, İskender-name, İnceleme-Tıpkıbasım, Ankara: TDK.

YEŞİLBAĞ Semih, "Muhibbî Dîvânı'nda Değerli Taşlar", Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi 22, İstanbul 2019, 689-712.